

Lelkiségtörténeti számvetés II.

Pázmány Irodalmi Műhely
Lelkiségtörténeti tanulmányok

Az HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
sorozata
Sorozatszerkesztő: Szelestei N. László

1. Lelkiségtörténeti számvetés
2. Régi vallásos énekek és énekeskönyvek
3. Régi magyar imakönyvek és imádságok
4. Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon
5. Misztika a 16–18. századi Magyarországon
6. Szelestei N. László, Irodalom és lelkiség
7. Menny és pokol a barokk kori ember életében
8. Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról
9. Kovács Eszter, *A Makula nélkül való tükör* cseh forrásai
10. A nő és a régi magyarországi vallásosság
11. Régi magyar népelemek és imádságok
12. Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon
13. Makulátlan tükör: Tanulmányok a *Makula nélkül való tükör* című kegyességi műről
14. Útmutató: Tanulmányok Pázmány *Kalauzáról*
15. Barokk vallásos közösségek
16. Népelemek és gyülekezeti énekek a 17. századi Magyarországon
17. Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére
18. Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon
19. Második Mária: Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben
20. Szelestei N. László, Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről
21. Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon
22. Átfedések: Szövegalkotás a 16–18. századi irodalomban
23. Maczák Ibolya, Kölcsonzás és kompozíció:
Szövegalkotás 17–18. századi szerzők prédikációiban
24. Személyek, intézmények szerepe a hívek lelkiségének alakításában a 17–18. században
25. Szelestei N. László, Prédikálás a 17. századi Magyarországon (Kéziratos kötetek)
26. Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben
27. Szelestei N. László: Sellyei Nagy Ignác püspöksége: (Tanulmányok és források)
28. Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiség alakulásában
29. Imádkozás a régi Magyarországon
30. Lelkiségtörténeti számvetés II.

Lelkiségtörténeti számvetés II.

Szerkesztette
Bajáki Rita

HUN-REN
Magyar Kutatási Hálózat

HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Budapest, 2023

Lektorálta

Báthory Orsolya, Maczák Ibolya, Szádóczki Vera, Szelestei N. László

A szerkesztő

az HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
tudományos főmunkatársa

A kötet a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport konferenciája
(Budapest, 2022. január 20.) alapján állt össze

A borítón elől:

a kötet tanulmányaihoz kapcsolódó illusztrációk.

ISBN 978-963-308-443-4

ISSN 2060-7385

© A kötet szerkesztője és szerzői, 2023

© HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport

Kiadványaink: <https://btk.ppke.hu/kiadvanyaink-7>

Felelős kiadó: Armando Nuzzo

Tördelte: Bajáki Rita

Borító: Szvorényi Júlia

A sorozat címlapterve: Szentés Éva

Nyomdai kivitelezés: Séd Nyomda, Szekszárd

Felelős vezető: Dránovits Anna

www.sednyomda.hu

Tartalom

<i>Előszó</i>	7
BÁTHORY ORSOLYA	
Lelkiségtörténeti kutatások múltja, jelene és jövője – Beszámoló az ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport 2022. január 20-i műhelykonferenciájáról	9
ELKH–OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport	15
ZSUPÁN EDINA	
A New York-ban őrzött Kálmáncsehi-kódex díszítése a budai műhely tükrében	17
LAUF JUDIT	
Kálmáncsehi Domonkos New York-i breviáriuma és misekönyve II, Liturgia (Kálmáncsehi-Liechtenstein-kódex, New York, The Morgan Lib- rary & Museum, MS G 7.....	35
MTA–ELTE Lendület Liturgiátörténeti Kutatócsoport	45
FÖLDVÁRY MIKLÓS	
Thesaurus absconditus – A barokk kor szertartáskönyveinek liturgiátörténeti forrásértéke	47
Res Litteraria Transylvaniae Vetus Irodalom- és Művelődéstörténeti Műhely	59
FARMATI ANNA	
Késő antik és kora középkori himnuszok a graduálokban: többszintű recepció vagy újraírás?.....	61
Kora Újkori Jezsuita Iskoláztatás Kutatócsoport	73
FAZEKAS ISTVÁN–KÁDÁR ZSÓFIA–KÖKÉNYESI ZSOLT	
Gimnáziumi anyakönyvek feldolgozása és társadalomtörténeti elemzése: Adatbázisok a 17–18. századi nagyszombati, poszonyi és győri jezsuita gimnáziumok diákságáról	77
A Fraknói Kutatócsoport	117
TUSOR PÉTER	
Szelepchény György egyházkormányzata és római relációi.....	119
Pázmány Péter Kutatócsoport	131

HARGITTAY EMIL	
A Pázmány Péter kritikai kiadás sorozatterve és befejezése.....	133
A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon Kutatócsoport	139
SZIGETI MOLNÁR DÁVID	
Három felekezet egy székben – Egy kompilációtörténeti kuriózum	141
MTA BTK Lendület – Hosszú Reformáció Közép- és Kelet Európában (1500–1800)	151
MÓRÉ TÜNDE	
A lelkiségtörténeti értelmezés lehetőségei a latin nyelvű halotti orációkban	153
Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely (Debreceni Egyetem)	163
SZÁRAZ ORSOLYA	
Sírásreprezentációk 17–18. századi magyar nyelvű katolikus prédikációkban	165
MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport	183
BÁRTH DÁNIEL	
A felekezeti együttélés lokális alakzatai a 18. századi Magyarországon – A zombori példa	185
MUNTAGNÉ TABAJDI ZSUZSANNA	
A felekezeti együttélés lokális alakzatai a 18. századi Magyarországon – Balassagyarmat környéki példák	195
A Régi Magyar Dráma Kutatócsoport	203
MEDGYESY S. NORBERT	
Előkép-típusok és emblémák az 1757. évi csíksomlyói misztériumdrámában.....	205
ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport	221
SZÁDOCZKI VERA	
Katolikus népdalok a 17. század utolsó két évtizedében – Beszámoló a tervezett RMKT kötetéről	223
Személynévmutató	235

Előszó

A *Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok* sorozat 30. kötetét tartja kezében az Olvasó. E sorozat első kötete tizenöt évvel ezelőtt, 2008-ban *Lelkiségtörténeti számvetés* címmel jelent meg Szelestei N. László szerkesztésében. *A Lelkiségtörténeti Műhely céljairól* című programadó írásában összefoglalta és kijelölte a lelkiségtörténeti vizsgálódások főbb irányvonalait, a kötetben pedig az egyes területek, műfajok aktuális helyzetéről beszámolókat, eredményeket, további kutatási irányokra tett javaslatokat szerepeltek.

Az első kötet megjelenése óta eltelt tizenöt évben sok minden történt. 2012-ben megkezdte működését az ugyancsak Szelestei N. László által alapított Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport (BILK), amely elsődleges célul azt tűzte ki maga elé, hogy az irodalomtörténeti kánonokból „kitagadott”, elsősorban barokk vallásosságot képviselő áhítati szövegeket megismeresse úgy a szélesebb irodalomtörténeti szakmával, mint a laikus olvasókkal. Ezt a célt szolgálja a Kutatócsoportunk három lelkiségi műfajt (íma, népének, prédikáció) magában foglaló internetes adatbázisa, ahogy a forráskiadványok, valamint az évente megrendezett téli műhelyszimpózium és nagyobb szabású, tavaszi konferencia is; ezek mára jól betervezhető, szélesebb szakmai nyilvánosságot biztosító alkalmak lettek a lelkiségtörténettel foglalkozó kutatók számára. A Kutatócsoport által rendezett ezen konferenciák, illetve az ezekből összeállított tanulmánykötetek az elmúlt évek kutatási eredményeinek tulajdonképpen krónikáiként értelmezhetők.

2022-ben ünnepelte tízéves fennállását a Kutatócsoport, ezért úgy véltük, eljött az ideje egy újabb számvetésnek. Ezúttal nem az egyes lelkiségtörténettel foglalkozó kutatókat, hanem, talán szokatlan módon, teljes kutatócsoportokat kerestünk meg egy közös, seregszemle-jellegű műhelykonferencia ötletével. Olyan szakmai találkozót terveztünk, amelynek kifejezett célja, hogy a lelkiségtörténettel foglalkozó kutatói csoportok megismerjék egymást, illetve egymás munkáját, megadva egyúttal a lehetőséget az eszmecserére, melynek eredményeként akár rövidebb, akár hosszabb távú szakmai együttműködések jö-

hetnek létre. Ezt szem előtt tartva rendeztük meg 2022. január 20-án, *Lelkiségtörténeti kutatások múltja, jelene és jövője* címmel azt a workshopot, amelyen a kutatócsoportok, szakmai műhelyek képviselői röviden bemutatták csoportjukat, addigi tevékenységüket, folyamatban lévő kutatásaikat, jövőbeli terveiket, majd a bemutatkozást követően minden csoport részéről elhangzott egy-egy tudományos előadás is. A konferencia előadásai alatt könyvbörzét is tartottunk, a kutatócsoportok lehetőségük szerint magukkal hozták megjelent kiadványaikat, ezekbe a konferencia résztvevői belelapozhattak, s amire szükségük volt, magukkal is vihették.

A rendezvény sikere meghaladta várakozásainkat, ezért úgy döntöttünk, az elhangzott bemutatkozásokat és előadásokat jelen tanulmánykötetben tárjuk az érdeklődő nyilvánosság elé. Véletlenül egy újabb kerek szám adódott a sajtó alá rendezés során: a tízéves fennállásunkat ünneplő kötet a Kutatócsoport kiadványsorozatának épp a 30. darabja lett. Ugyanakkor szerettük volna tiszteletünket is kifejezni az első konferencia szervezője és résztvevői iránt, így nem kevés hálával visszatekintve az első kötetre, mi más címet is kaphatott volna az újabb kiadvány, mint *Lelkiségtörténeti számvetés II.*

A workshopról közvetlenül utána megjelent egy összefoglalás Báthory Orsolyától, ami a PPKE honlapján jelent meg, ez változtatás nélkül az *Előszót* követően olvasható, majd a kötet felépítése követi a műhelykonferencia rendjét, először a kutatócsoportok bemutatkozásait, majd az előadásokat tanulmányok formájában adjuk közre. Mivel a kéziratokat 2023 nyara előtt megkaptuk, az azóta bekövetkezett esetleges változásokat már nem követjük nyomon, így az írásokban szereplő adatok, névformák azt az állapotot tükrözik.

Ezúton is köszönet illeti a műhelykonferencián résztvevő kutatócsoportokat a konstruktív együttműködésért, a BILK tagjait pedig e kötet létrejöttében nyújtott hathatós segítségükért.

Bajáki Rita

BÁTHORY ORSOLYA*

Lelkiségtörténeti kutatások múltja, jelene és jövője

*Beszámoló az ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
2022. január 20-án rendezett műhelykonferenciájáról¹*

Idén lesz tíz éve, hogy Szelestei Nagy László, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának immár nyugalmazott professzora életre hívta a barokk kegyesség és áhítat irodalmával foglalkozó egykor MTA–, ma ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportot. A kerek évforduló alkalmából a Kutatócsoport műhelykonferenciát szervezett *Lelkiségtörténeti kutatások múltja, jelene és jövője* címmel, azzal a szándékkal, hogy felmérje és a szélesebb szakmai és laikus közönség számára is megmutassa, milyen kutatócsoportok, tudományos műhelyek foglalkoznak jelenleg a régi magyarországi lelkiséggel és szakralitással. A konferenciára végül tizenkét kutatócsoport jelentkezett, vállalva, hogy egyenként 10 percben bemutatják tudományos műhelyeiket, valamint 20 perces előadások keretében beszámolnak éppen futó kutatásaikról, projektjeikről. A tanácskozás kiegészült egy könyvkiállítással is, amelyen a kutatócsoportok a legfrissebb kiadványaikat mutatták be.

A konferencia több évszázad lelkiségtörténetét felölelő programja tematikájában is sokszínű volt.

A középkori pergamen, illetve papír kódextöredékekkel foglalkozó, 1974 óta működő **Res Libraria Hungariae Kutatócsoport, Fragmenta Codicum Műhely**² annak vezetője, Sarbak Gábor mutatta be. A Fragmenta Műhely egy új forrásterület, a magyarországi könyvtárakban és levéltárakban fennmaradt középkori latin kódextöredékek feltárására jött létre. Elsőrendű feladata fragmentumok és teljes kódexek tudományos feldolgozása, katalogizálása és az eredmények katalógusokban és tanulmányokban való közzététele. Az új forrásanyag lehetővé teszi középkori írásbeliségünk és könyv kultúránk jobb megismerését. A kutatócsoport

* A szerző az HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

¹ Megjelent a konferenciát követően a PPKE BTK honlapján.

² http://www.fragmenta.oszk.hu/frag_hu_kutcsop.htm (2023. 02. 02.)

másik két munkatársa, Zsupán Edina és Lauf Judit ismertette a Kálmáncsehi-breviárummal kapcsolatos komplex – liturgiátörténeti, kodikológiai, művészettörténeti – vizsgálataik eredményeit. Kálmáncsehi Domonkos (1432–1503) 1481-ben készült, breviáriummal egybekötött misekönyvét jelenleg New York-ban (The Morgan Library & Museum) őrzik. A kódexből készült facsimile-válogatást a Nemzetstratégiai Kutatóintézet tavaly, az 52. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus tiszteletére adta ki.

A nyugati egyházi liturgia végzéséhez kapcsolódó középkori, illetve kora újkor emlékeket kutatja és regisztrálja a 2003 óta fennálló, Földváry Miklós vezette **MTA–ELTE Lendület Liturgiátörténeti Kutatócsoport**.³ A tudományos műhely tevékenységét Horváth Balázs, munkatárs mutatta be. A kutatócsoport vezetője, Földváry Miklós előadásában a barokk kori, azon belül is a neogallikán szertartáskönyvek liturgiátörténeti forrásértékére hívta fel a figyelmet.

Kolozsvárról, online bejelentkezéssel mutatta be a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen működő **Res Litteraria Transylvaniae Vetustas Irodalom- és Művelődéstörténeti Műhelyt**⁴ annak vezetője, Gábor Csilla. A csoport a 16–18. századi Erdély könyv-, irodalom- és művelődéstörténetének különféle részjelenségeit kutatja. A műhely másik munkatársától, Farmati Annától élőben hallhattunk előadást a ferences Nyújtódi András írásgyakorlatáról, fordítói és szöveghasználói attitűdjeinek elemzéséről a Székelyudvarhelyi kódex első három részére koncentrálnak.

A **Kora Újkori Jezsuita Iskoláztatás Kutatócsoport**⁵ a Jézus Társasága által működtetett magyarországi és erdélyi középiskolák történetét kutatja. A csoport alapításáról, munkatársairól, eddigi munkáiról és jövőbeli terveiről a kutatócsoport-vezető Fazekas István tartott beszámolót. Ő és Kádár Zsófia közösen avatták be a hallgatóságot a pozsonyi, győri és nagyszombati gimnáziumok anyakönyveinek elektronikus feldolgozásának részleteibe, és mutatták be az adatokból levont elsődleges következtetéseket. Az egyik ilyen érdekes információ volt például, hogy a jezsuita gimnáziumokban adott esetben protestáns diákok is tanulhattak a felekezeti áttérés kényszere nélkül.

³ [http://vallastudomany.elte.hu/node/52/%C2%A0_\(2023.02.02.\)](http://vallastudomany.elte.hu/node/52/%C2%A0_(2023.02.02.))

⁴ <https://bit.ly/3SXMC1a> (2023.02.02.)

⁵ <https://egyetemtortenet.elte.hu/tagok/koraujkori> (2023.02.02.)

A Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoporthoz hasonlóan az Egyetemen működik az **MTA–PPKE Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport**⁶, amelyet Tusor Péter, kutatócsoport-vezető mutatott volna be és tartott volna előadást a folyamatban lévő munkáikról, sajnos azonban ebben betegsége megakadályozta. A tudományos műhely 2012-ben kezdte meg működését mint Lendület Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2017 júliusától nevében is megjelenítve szakmai céljait, identitását – az MTA (ELKH) támogatott kutatóhelyi programja keretében végzi tevékenységét. A sajnálatunkra el nem hangzott előadás témája Giulio Spinola, bécsi pápai követ Szelephény György kancellárral, 1665-ben folytatott titkos tárgyalása és az erről szóló forrás nemzetközi politikai trendek kontextusába illesztett elemzése volt.

Ugyancsak az Egyetemen – Hargittay Emil, kutatócsoport-vezető megfogalmazása szerint – „láthatatlanul” tevékenykedik a **Pázmány Péter Kutatócsoport**,⁷ amely viszont nagyon is látható eredményeket mutatott föl az elmúlt bő két évtized folyamán. A munkatársak ugyanis Egyetemünk névadójának nagy horderejű és évszázadok óta töretlenül intenzív hatástörténettel rendelkező életművét rendezik sajtó alá; a végső cél a teljes oeuvre modern kritikai kiadásban történő megjelentetése. Néhány hete, 2021 karácsonya előtt került ki a nyomdából a legújabb, 12. kötet, az *Az nagy Calvinus János hiszekegy Istene...* című, 1609-es Kálvin-ellenes vitairat. A kötetet Hargittay Emil és a sajtó alá rendező Ajkay Alinka mutatták be egy kötetlen beszélgetés keretében.

Szintén a mai elvárásoknak megfelelő kiadvány, egy új unitárius prédikáció-történettel foglalkozó kézikönyv kiadását tűzte ki célul a **A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon**⁸ nevet viselő kutatócsoport. A műhelyt vezető Lovas Borbála szerint a modern kutatásokat összegző kézikönyv megoldást jelentene a témában mutatkozó viszonylagos forráshiányra, kiváltaná az eddig megjelent elavult és részleges unitárius prédikáció-történeteket, és egy nemcsak magyar, hanem nemzetközi viszonylatban is fontos és időszerű problémákkal foglalkozó új prédikációtörténetet nyújtana az érdeklődő szakmai közegnek. A vállalkozás fontosságát a csoport másik tagja, Molnár Dávid,

⁶ <https://institutumfraknoi.hu/> (2023. 02. 02.)

⁷ <https://btk.ppke.hu/pazmany-peter-kutato-csoport> (2023. 02. 02.)

⁸ <https://unitpred.elte.hu/rolunk> (2023. 02. 02.)

egy konkrét példával illusztrálta online előadásában, amelyben Homoródszentmártoni Kovács János prédikációgyűjteményére vonatkozó vizsgálat eredményeit osztotta meg a hallgatósággal.

Az 1500–1800 közötti ún. „hosszú reformáció” hazai és kelet-európai irodalom- és művelődéstörténeti jelenségeivel foglalkozik az **MTA BTK Lendület – Hosszú Reformáció Kelet Európában 1500–1800**⁹ projekt keretében működő nemzetközi kutatócsoport. A nemzetközi tudományos műhely 2018-ban állt föl Tóth Zsombor vezetésével a Bölcsészettudományi Kutatóközpont intézményi keretei között. A projekt kettős célt követ: a hosszú reformáció fogalma köré felépülő kutatási gyakorlat megalapozását és meghonosítását a hazai kutatásban, valamint egy nemzetközi kutatási és koordinációs központ (Centre for Reformation Studies) felállítását, amely a projektet, illetve külső és belső munkatársait a befogadó intézettel együtt erőteljesen pozicionálja a nemzetközi reformációkutatásban. Mindezekről beszélt Tóth Zsombor távollétében a kutatócsoport tudományos koordinátora, Móra Tünde, aki saját, temetési orációkkal kapcsolatos kutatásairól is beszámolt előadásában.

Száraz Orsolya, a Debrecen Egyetem oktatója, szintén a távollévő csoportvezető, Fazakas Gergely Tamás helyett mutatta be a **Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely**¹⁰ tevékenységét, korábbi és aktuális projektjeit. A Műhely a 2005-től megkezdett kutatásokat folytatja a Debreceni Egyetem BTK, Magyar Irodalom-és Kultúratudományi Intézetben oktató tanárok részvételével. Egyik alap kutatásuk a szentek és mártírok kora újkori kultuszát vizsgálja, abból a szempontból, hogy milyen szerepe volt ezeknek a vallásos és nemzeti emlékezetben, miként értelmeződtek „emlékezhelyekként” a kora újkori Magyarországon és Európában, illetve milyen szerepük volt ezeknek az értelmezéseknek a vallásos és a nemzeti identitás formálásában. A másik fontos kutatási profil a 17. századi magyarországi protestáns kulturális emlékezet reprezentációja szempontjából talán legfontosabb szerző, Medgyesi Pál életművének kiadása. Száraz Orsolya saját, a Műhelyben végzett munkájáról beszámolva, a 17–18. századi magyar nyelvű prédikációk által közvetített penitenciatartási mintákról tartott előadást.

⁹ <http://longreformation.btk.mta.hu/hu/> (2023. 02. 02.)

¹⁰ <https://irodalom.unideb.hu/nyitrolap-reformaciokutato-es-kora-ujkori-muvelodestorteneti-muhely> (2023. 02. 02.)

A lelkiségtörténet néprajzi vonatkozásairól hallhattunk az **MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport**¹¹ bemutatkozásában és előadásában. A projekt célja – amint arról Bárh Dániel, a kutatócsoport vezetője beszámolt – a lokális közösségekben élő keresztény alsópapság kultúrákőzvetítő szerepének vizsgálata a 18–20. századi Magyarországon és Erdélyben. A kutatók elsősorban esettanulmányok keretében térképezik fel az egyházi hierarchia legalján álló papok helyi társadalmi funkciójának, mindennapi életvilágának, mentalitásának változó és sokszínű viszonyrendszerét. Ez utóbbira mutatott be konkrét példákat Bárh Dániel Muntagné Tabajdi Zsuzsannával közösen tartott előadásában. A két ismertetett esettanulmány bepillantást engedett a 18. századi szociokulturális miliőben megvalósuló felekezeti együttélés mikroszintű helyi mintázataiba.

Az 1979 óta működő, a nemrégiben elhunyt Kilián István (1933–2021) professzor nevével fémjelzett **Régi Magyar Drámatörténeti Kutatócsoportot**¹² jelenleg Pintér Márta Zsuzsanna, az egi Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, BMK dékánja vezeti. Az ő távollétében Medgyesy S. Norbert számolt be a csoport munkájáról. A régi magyar dráma emlékeit gyűjtő, katalogizáló és feldolgozó műhely kiadásában számos adattár, monográfia és forráskölzlés látott napvilágot. A kiadványok között szerepel a Régi Magyar Drámai Emlékek-sorozat, valamint a barokk lelkiséget tápláló iskolai színjátszás darabjait regisztráló iskoladráma-adattárak. Az előadás végén röviden szó volt az iskoladrámákat 2002 óta rendszeresen bemutató Boldog Őzséb Színtársulat (BÖSZK) munkájáról, valamint a lelkiségtörténet körébe sorolható vasi Perenye népénekkincséről és a magyar szentekkel (István, László, Márton) kapcsolatos énekeskönyvekről és hanglemezekről.

Az utolsó bemutakozó az **ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport**¹³ volt, amelynek tevékenységét, a főbb lelkiségi műfajokat regisztráló adatbázisok építését vezetők, Hargittay Emil ismertette. Munkatársunk, Szádóczki Vera a Kutatócsoport másik nagy volumenű projektjéről, a Régi Magyar Költők Tára 17. századi sorozatában megjelenő kötet sajtó alá rendezési munkálatairól számolt be. A 17. század utolsó két évtizedének nyomtatott és kéziratost katolikus népénektérnését számba vevő kiadvány számos kihívás elé állította és állítja a Szádóczki Verával együtt dolgozó Bogár Juditot is.

¹¹ <http://histfolk.elte.hu/> (2023. 02. 02.)

¹² <http://dramakut.iti.mta.hu/> (2023. 02. 02.)

¹³ <https://btk.ppke.hu/hun-ren-ppke-barokk-irodalom-es-lelkiseg-kutato-csoport> (2023. 02. 02.)

ELKH–OSZK *Fragmenta et Codices* Kutatócsoport

Mezey László professzor az MTA Könyvtörténeti Munkabizottsága 1972. november 27-iki ülésén ismertette elképzeléseit a magyarországi egyházi és világi gyűjteményekben található kódextöredékek kutatásáról. A latin nyelvű kódextöredékek általános kutatása egy új forráscsoport bevonását jelentette a középkori Magyar Királyság művelődési viszonyainak feltárására. A kutatás több gyűjteményre történő módszeres kiterjesztését indokolta, hogy túlnyomórészt a 16. század eseményei következtében sok írott forrás megsemmisült vagy külföldre került.

A munka 1974-ben, a kutatócsoport megalakulásával vette hivatalosan is kezdetét az Eötvös Collegiumban. Mezey programadó dolgozata 1973-ban látott napvilágot, mint a Magyarországon őrzött kódextöredékek (*fragmenta codicum*)¹ tervszerű feldolgozásának, azaz tartalmi, feltáró katalógusokba rendezésének terve.² A kutatócsoportnak 2000 óta az Országos Széchényi Könyvtár ad otthont az MTA, majd az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat és a könyvtár közötti megállapodás értelmében. A kutatócsoport szervezetileg az ELKH Támogatott Kutatóhelyek Irodájához tartozik,³ az Országos Széchényi Könyvtárban pedig a Kutatási és Különgyűjteményi Főosztály önálló osztályaként működik.

Az újkorban használaton kívülre került, elértéktelenedett latin kódexek pergamenlevelei sok esetben könyvborítóként éltek tovább. Így egy-egy pergamenlevél egy mára elveszett teljes kódexről ad hírt.⁴ A töredék tartalmi azonosítása,

¹ Nyugat- és Észak-Európában több helyen *membra disiecta*nak nevezik ezeket a lapokat.

² MEZEY LÁSZLÓ, *A Fragmenta codicum szabályzata*, Magyar Könyvszemle, 89(1973), 211–213; az első eredmények publikálása: MEZEY LÁSZLÓ, *Fragmenta codicum: Egy új forrásterület feltárása*, 1974. január – 1975. július, MTA I. Oszt. Közl., 30(1978), 65–90.

³ A kutatócsoport megalakulásakor szervezetileg az akkori Kulturális Minisztériumhoz, a Magyar Tudományos Akadémiához és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régi Magyar Irodalmi Tanszékéhez tartozott.

⁴ Elsősorban latin, csekélyebb mennyiségben német és magyar nyelvű kódexekről van szó, az újkori kísérőanyagban a latin után második leggyakoribb nyelvként a német fordul elő; a

azaz műfajának, a rajta olvasható mű szerzőjének, az egykori kódex készítési helyének és korának megállapítása szerteágazó ismereteket kíván a paleográfia, kodikológia, irodalom-, liturgia-, zene- és művészettörténet, kötetstörténet és a vízjelek területén. A kódexek egykori lapjai azokkal az őrzőkönyvekkel (*liber tradens*) együtt vizsgálándók, amelyek e lapokat kötésként vagy tömítőanyagként (*maculatura*) megőrizték, mert ezáltal válik lehetővé egy-egy kódexlap történeti útjának felvázolása, adott esetben egykori teljes kódexe keletkezésének a középkori Magyar Királysághoz való kötése.

Csoportunk általános paleográfiai és kodikológiai megalapozottságú rendszeres kutatást végez, azaz műfajtól függetlenül tárja fel a kódextöredékeket. A munka mára kódexkatalógusok készítésével egészült ki, a 2022-ben megtörtént névváltoztatás ezt tükrözi: *ELKH-OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport*.⁵ A kutatócsoport gondozza a *Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae* sorozatot.⁶ A nemzeti könyvtár mint befogadó intézmény feladataiból a csoport vállalta a Corvina-könyvtár történetének kutatását itthon és külföldön, és foglalkozik a magyar nyelvemlékek honlapjának gondozásával.

Az alapító Mezey László (1984) után Vizkelety András vezette a kutatócsoportot, akit 2003-ban követett Madas Edit. 2017 óta Sarbak Gábor irányítja a munkát.⁷

Hende Fanni, Sarbak Gábor⁸

magyar nyelvű (nyomtatványokból is előkerülő) makulatura anyag forrásértéke nagyon jelentős.

⁵ Kezdetben *Régi Magyarországi Könyvészeti Emlékek*, majd *Fragmenta Codicum Kutatócsoport*, *Res Librariae Hungariae Kutatócsoport* néven működött.

⁶ 1993-ig *Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae* néven. Eddig összesen tíz kötet jelent meg.

⁷ További részletes felvilágosítás a www.fragmenta.oszk.hu honlapon található.

⁸ A szerzők az ELKH–OSZK *Fragmenta et Codices* Kutatócsoport munkatársai.

ZSUPÁN EDINA

A New York-ban őrzött Kálmáncsehi-kódex díszítése a budai műhely tükrében¹

Kálmáncsehi Domonkos székesfehérvári prépost Hunyadi Mátyás adminisztrációjának egyik fontos tagja volt. Pénzügyekkel foglalkozott, és – Bonfini szerint kiváló szónok és igen meggyerő modorú férfiú lévén – diplomáciai szolgálatokat is ellátott.² Ám az utókor szemében mégis inkább bibliofilája miatt vált híressé.³ Könyvtárából ugyanis fennmaradt négy gazdagon díszített kódex: egy breviárium⁴,

¹ A tanulmány bővebb változata: ZSUPÁN Edina, *Kálmáncsehi Domonkos New York-i kódexe (MLM, MS G 7) és a budai műhely = Kálmáncsehi Domonkos breviáriuma és misekönyve (Kálmáncsehi-Liechtenstein-kódex, New York, The Morgan Library & Museum, MS G 7): Tanulmányok a facsimile-válogatáshoz / The Breviary and Missal of Domonkos Kálmáncsehi (Kálmáncsehi-Liechtenstein-Codex, New York, The Morgan Library & Museum, MS G 7): Studies to the Facsimile Selection*, szerk. ZSUPÁN Edina, Budapest, Szekszárd, Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Schöck Art-Print Kft, 2022, 41–78, 117–155.

² A tárgyat – Kálmáncsehi személyét, műpártolását, a New York-i kódex részleteit átfogóan dolgozza fel az első jegyzetben megadott tanulmánykötet, amely a breviárium és misszále facsimile-válogatásának kísérőköteteként jelent meg.

³ Kálmáncsehi bibliofilájához alapvető: HOFFMANN Edith, *Régi magyar bibliofílek (Wehli Tünde kiegészítéseivel)*, Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 1992, 111–119.

⁴ Budapest, OSZK, Cod. Lat. 446. A kódexhez legutóbb részletesen lásd: „Az ország díszére.” *A Corvina könyvtár budai műhelye: Kiállítási katalógus*, (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2018. november 6 – 2019. február 9.), szerk. ZSUPÁN Edina, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2020; LAUF Judit, MIKÓ Árpád, *Kat. D1 Kálmáncsehi Domonkos székesfehérvári prépost breviáriuma = „Az ország díszére.” ... i. m.*, 352–356.

egy breviáriummal egybeszerkesztett misszálé⁵, egy imakönyv⁶ és egy további misszálé, amely azonban Thuz Osvát címerét is magán viseli⁷. E kódexek valódi különlegessége, hogy kivétel nélkül Magyarországon, a királyi könyvtár számára dolgozó mester, mesterek által készültek.⁸ Éppen ezért a magyarországi miniaturafestészet történetének elsőrendűen fontos darabjai, egyben ékes bizonyítékai annak, hogy a király környezetében működő főpapok igyekeztek követni uralkodójukat az országban egyedüli reprezentációjában, amely a modern, reneszánsz könyvművészetet és könyvkultúrát is a maga szolgálatába állította.⁹

A Kálmáncsehi-kódexek közül leghíresebb a ma Budapesten őrzött breviárium, amelyet a kutatás Francesco da Castello autográf munkájaként azonosított. (2. kép) A milánói mester egyetlen szignált alkotása lévén – négy helyen is megtalálható szignatúrája a kódexben –, e kötet tette lehetővé a stílus névhez kötését, valamint további attribúciókat. Francesco da Castello a budai királyi műhely legmeghatározóbb alakja volt.¹⁰ A mester jelenléte teljes bizonyossággal megfogható

⁵ New York, The Morgan Library & Museum, MS G 7, a kódexhez részletesen legutóbb lásd: LAUF, MIKÓ, *Kálmáncsehi...*, 4. j. i. m., 352–356. Kat. D2. A kódex digitalizált változata: <https://bit.ly/3SXMUFI> (hozzáférés: 2023. 07. 02.) A kódex legdíszesebb oldalairól facsimile-válogatás jelent meg tanulmánykötet kíséretében. Lásd *Kálmáncsehi...*, 1. j. i. m.

⁶ Paris, Bibliothèque nationale de France, NAL 3119; a kódexhez legutóbb összefoglalóan lásd: LAUF, MIKÓ, *Kálmáncsehi...*, 4. j. i. m., 352–356. Kat. G6, valamint Edina ZSUPÁN, *Ein Beispiel für den Einfluss der höfischen Renaissance-Buchkultur im Mitteleuropa vor 1500: Das Gebetbuch von Domonkos Kálmáncsehi* (Paris, BnF, ms. nouv. acq. lat 3119) = *Maximilian I und die Buchkultur*, hrsg. Wolfgang AUGUSTYN, Heidrun LANGE-KRACH, Freimut LÖSER, Jan-Dirk MÜLLER, München, Dietmar Klinger Verlag, 2022 (Veröff. des Zentralinstituts für Kunstgeschichte München, 65), 25–66. A kódex digitális változata: <https://bit.ly/49FAR57> (utolsó letöltés: 2023. 12. 04.)

⁷ Kálmáncsehi-Laki Thuz-misszálé (Zagreb, Riznica zagrebačka katedrala, RK 355), a kódexhez lásd HOFFMANN, *Régi magyar bibliofilek...*, 3. j. i. m., 115., valamint Milan PELC, *Miniatures in the Missales of the Bishop of Zagreb, George of Topusko*, Zagreb, Institut za Povijest Umjetnosti, 2018, 34–39.

⁸ A budai műhelyhez átfogóan legutóbb: ZSUPÁN Edina, *A Corvina Könyvtár budai műhelye: Az Országos Széchényi Könyvtár kiállításának eredményei*, Századok 153(2019), 997–1036, UŐ, *A budai műhely* = „Az ország díszére.”..., 4. j. i. m., 25–67.

⁹ Lásd MIKÓ Árpád, *Kálmáncsehi Domonkos székesfehérvári prépost és a reneszánsz könyvkultúra Magyarországon* = *Kálmáncsehi Domonkos breviáriuma...*, 1. j. i. m., 7–19.

¹⁰ Francesco da Castellóhoz lásd: Fernanda WITTEGENS, *Francesco da Castello*, La Bibliofilia 39(1937), 237–282; Angela DANEU LATTANZI, *Di alcuni miniatori Lombardi della seconda metà del sec. XV. I – Riesaminato Francesco da Castello*, Commentari 23(1972)/3, 225–260; Miklós BOSKOVITS, *Mostre di miniatura italiana a New York I*, Arte cristiana 83(1995), 455–462; Ulrike BAUER-EBERHARDT, *Francesco da Castello* = *Allgemeines Künstlerlexikon*, ed. Andreas BEYER, Bénédicte SAVOY, Wolf TEGETHOFF, XVII, München–Leipzig, K. G. Saur, 1997, 205–206; *L'oro e la porpora: Le arti a Lodi nel tempo del vescovo Pallavicino (1456–1497)*, catalogo

a magyar fővárosban az 1480-as években, ugyanis két, Budán kiállított címereslevelet is illuminált.¹¹

Francesco da Castello egyetlen oldalt a ma New York-ban őrzött, egybekötött breviárium és misszáléban is kifestett (256r). (7. kép) A gazdagon díszített kódex heterogén elemekből építkezik, amelyek jórészt azonosíthatók a királyi könyvtár köteteiben. Hoffmann Edith éppen ezért elsősorban e kódex segítségével bizonyította, hogy Mátyás idején Budán is zajlott kódexkészítés, s nem csak Itáliából szereztek be kéziratokat.¹²

A zágrábi misszálé *mutatis mutandis* megismétli a New York-i kódex heterogenitását, felhasznált motívumaiban, összhatásában is követi azt.

Az imakönyv, amely már a budai, Mátyás kori könyvfestészet fénykora után, 1492-ben keletkezett, még egyszer utoljára összegyűjti a budai műhely és a királyi könyvtár kódexeinek csaknem valamennyi stílusrétegét, oldalról oldalra más és más darabot, stílusában eltérő más-más előképet választva ki munkájához. A két előző darabhoz hasonlóan az imakönyv is őrzi a heterogenitás jelenségét.

della mostra (Lodi, chiesa di San Cristoforo, 9 aprile – 5 luglio 1998), a cura di Mario MARUBBI, Milano, Silvana Editoriale, 1998; Mario MARUBBI, *Miniatura tra Lombardia e Ungheria: Riflessioni su Bartolomeo Gossi, Francesco da Castello e Giovanni Antonio Cattaneo*, Arte Lombarda 139(2003), 86–99; Cristiano ROMANO, *Francesco da Castello = Dizionario Biografico dei Miniatori Italiani: Secoli IX–XVI*, a cura di Milvia BOLLATI, Milano, S. Bonnard, 2004, 223–228; *I corali benedettini di San Sisto a Piacenza, catalogo della mostra*, a cura di Milvia BOLLATI, Bologna, Compositori, 2011; Jonathan J. G. ALEXANDER, *Francesco da Castello in Lombardy and Hungary = Italy and Hungary: Humanism and Art in the Early Renaissance*, ed. Péter FARBAKY, Louis A. WALDMAN, Villa I Tatti, Harvard University Press, 2011, 267–291; ZSUPÁN, *A budai műhely...*, 8. j. i. m., 30–31, 44–49.

¹¹ Enyingi Török Ambrus címereslevele, 1481. nov. 26. (Bp., MNL OL DL 50536), lásd *Kálmánsebi Domonkos New York-i breviáriuma...*, 1. j. i. m., Kat. D5; Lindvai Bánfi Miklós címereslevele, 1481. jún. 21. (Zagreb, Hrvatski državni arhiv, Neoregistrata Acta, fasc. 589. Nr. 43.) Vö. MIKÓ Árpád, *Über den Miniator der Wolfenbütteler Tolbopff-Corvine = Corvina Augusta: Die Handschriften des Königs Matthias Corvinus in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, hrsg. Edina ZSUPÁN, unter Mitarbeit von Christian HEITZMANN, Budapest, OSZK, 2014 (Supplementum Corvinianum, 3), 223–255, itt: 228, 244, 4., 5. kép; ORSÓS Julianna, *I. Mátyás magyar király címeríjító oklevele enyingi Török Ambrusnak, és általa fiai, Imre és Benedek, valamint bakonoki Török Péter fia, András és bakonoki Török László fia, László részére = A Hunyadiak címereslevelei 1447–1489*, szerk. AVAR Anton, Budapest, MNL Országos Levéltára, 2018, 216–221, Nr. XXXV. A módszer, a címereslevelek felhasználása a miniatúraművészet kutatásában lokalizációhoz és datáláshoz hazánkban Hoffmann Edithnek köszönhető. Újabbban azonban Mikó Árpád több tanulmányában is felvetette, hogy a kiállított címereslevelek kifestésére nem biztos, hogy a kiállítás, tisztázás időpontjában került sor.

¹² HOFFMANN, *Régi magyar bibliofilek...*, 3. j. i. m., 112–115.

A New York-i kódex díszítése

Az alábbiakban a New York-i kódex díszítésének problematikáját kíséreljük meg felvázolni, amely éppen a budai műhely részletesebb feltárása nyomán vált maga is komplexebbé.¹³

Előrebocsátjuk, hogy a kódex datált, még hozzá 1481-re. Kálmáncsehi Domonkos ugyanis sajátkezűleg helyezte el benne az alábbi bejegyzést: *Hunc librum breviarü et missalis fecit scribi venerabilis pater dominus Dominicus prepositus ecclesie Albensis regnante serenissimo principe domino Mathia dei gracia Rege Hungarie, Bohemie etc. Anno domini Millesimo Quadringentesimo Octuagesimo primo. Nativitatis eiusdem dominici prepositi Anno Quadragesimo Nono. Manu propria* (201v). [Ezt a breviáriumot és misszálét tartalmazó könyvet a tiszteleltre méltó Domonkos atya, a fehérvári egyház prépostja másoltatta le a felséges uralkodónak Mátyásnak, Isten kegyelméből Magyarország és Csehország stb. királyának uralkodása idején, 1481-ben. Ugyanazon Domonkos prépost születésének 49. évében. Sajátkezűleg.¹⁴]

A kódex illuminációjának karaktere alapvetően két részre osztható: más a breviárium és más a misszale alapjellege.¹⁵ Ugyanis, bár a díszítés nagyon sok elemből építkezik, mindkét részben sikerült valamiféle egységes összehatást elérni. Diverzitás és egységesség egyidőben érvényesül attól függően, hogy közelről analizáljuk-e az egyes motívumokat, vagy pedig távolabbi perspektívából, egészében tekintjük-e a munkát.¹⁶ A breviárium egyik közös nevezője a ferrarai eredetű reneszánsz filigránbordűr. Színes virágfejek, bimbók, gömbök között egymással párhuzamosan futó vonalak alkotta, sűrű szövevény a háttér. A díszítés a margókon fut, sokszor aranypálcák közé szorítva, máskor keretelés nélkül, szabadon. Ez a díszítésmód jelen van Kálmáncsehi Domonkos másik kódexében, a Budapesten őrzött breviáriumban is, ám számos közös jellegzetességet mutat a budai

¹³ A kódex tartalmi felépítéséhez, liturgikus sajátosságaihoz lásd Lauf Judit tanulmányát a jelen kötetben, valamint LAUF Judit, *Kálmáncsehi Domonkos New York-i breviáriumának és misszáljának írási, bejegyzési, liturgiája = Kálmáncsehi Domonkos New York-i breviáriuma...*, 1. j. i. m., 23–40, 97–115.

¹⁴ Lauf Judit fordítása.

¹⁵ A határ, a díszítésbeli váltás nem pontosan a tematikus határon van, a breviáriumszöveg alapjellege kissé átnyúlik a misszale első oldalaira is.

¹⁶ A motívumok részletes elemzését lásd: ZSUPÁN, *Kálmáncsehi Domonkos New York-i kódexe...*, 1. j. i. m.

anyagban Francesco Rosselli firenzei miniátor munkáival, aki 1479 és 1481 között bizonyíthatóan Budán, a királyi udvarban működött.¹⁷ (1–2. kép)

1. kép Kálmáncsebi Domonkos breviarium és misszáléja, New York, The Morgan Library & Museum, MS G 7, fol. 7r

2. kép Kálmáncsebi Domonkos breviariuma, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 446., fol. 411r (Francesco da Castello)

A misszálé összkarakterét viszont teljes egészében a milánói Francesco da Castello stílusa, stílusai határozzák meg. Központi szervezőereje a da Castello által személyesen kifestett oldal (256r). (7. kép) Ebben a kódexrészben is megjelenik vonatkoztatási tényezőként a budapesti breviarium: a kisebb iniciálék egy rétege abban is fellelhető.

A kódex érdekes tükrö a reneszánsz itáliai könyvművészet és a helyi – értsd közép-európai, északi – gótika motívumai, megoldásai találkozásának. Ez különösen a kötet első felére, a breviariumra jellemző. Bár a kezdőoldalak margóit reneszánsz módra díszítették, az iniciálék a helyi, közép-európai gótika formáit, megoldásait mutatják. A figurális motívumokhoz pedig metszetelőképeket is felhasznált a miniátor, egészen pontosan a rendkívül népszerű, német E. S. mester

¹⁷ Francesco Rosselli budai ténykedéséhez lásd ZSUPÁN, *A Corvina könyvtár budai műhelye...*, 8. j. i. m., 1004–1011; ZSUPÁN, *A budai műhely...*, 8. j. i. m., 24–30.

metszeteit.¹⁸ A reneszánsz és a gótika találkozását nagyon szépen mutatja a kánonkép, amelynek központi jelenete, a keresztrefeszítés, valamint a szenvedéstörténetet ábrázoló medaillonok ilyen metszeten alapszanak, miközben a széldísz, amelybe a medaillonokat helyezték, valódi reneszánsz bordűr, szinte pontos mása a firenzei Francesco Rosselli repertoárja egyik darabjának (218v).¹⁹ (3–6. kép)

3. kép *Kálmáncsehi Domonkos breviárium és misszáléja*, New York, *The Morgan Library & Museum*, MS G 7, fol. 218v

4. kép Johannes REGIOMONTANUS, *Canones in LXIII in tabulam primi mobilis*, Budapest, *Országos Széchényi Könyvtár*, Cod. Lat. 412., fol 1r (Francesco Rosselli)

¹⁸ A metszetekhez részletesen lásd: ZSUPÁN, *Kálmáncsehi Domonkos New York-i kódexe...*, 1. j. i. m.

¹⁹ A bordúrt akár a budapesti Regiomontanus-corvina kezdőlapjáról is másolhatták, amely Francesco Rosselli magyarországi munkája (Budapest, OSZK, Cod. Lat. 412., f. 1r).

5. kép E. S. Mester, Keresztrefeszítés (L. 30). A kép forrása: Janez HÖFLER, *Der Meister E.S.: Ein Kapitel europäischer Kunst des 15. Jahrhunderts*, Regensburg, Schnell & Steiner, 2007

6. kép E. S. Mester: Passió, Egyházzatyák, Szent Eligius és kardinális (L. 201). A kép forrása: Janez HÖFLER, *Der Meister E.S.: Ein Kapitel europäischer Kunst des 15. Jahrhunderts*, Regensburg, Schnell & Steiner, 2007

A díszítés e két típusra oszlása mindenképpen kérdéseket vet fel a budai könyvfestészet kutatója számára. Nyilvánvalóan váltás történt a kódex közepe táján, méghozzá nem is pontosan a tematikus határon. Míg az első egységben jól átgondolt, összetett elemekből építkező vizuális rendszerrel találkozunk, addig a másodikban a módszer valamelyest leegyszerűsödik, amennyiben egyetlen domináns mester stílusa, stílusai válnak mérvadóvá. (Metszetfelhasználásra itt is sor kerül.) Időbeli különbözőséget kell-e feltételeznünk a kivitelezés folyamatában? Elindult a kifestés, majd megszakadt, és később folytatódott? Netalán más mesterről, esetleg mesterekről lehet szó, s ennek köszönhető a különbözőség?

7. kép Kálmáncsehi Domonkos breviarium és misszáléja, New York, The Morgan Library & Museum, MS G 7, fol. 256r (Francesco da Castello)

8. kép Kálmáncsehi Domonkos breviariuma, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 446., fol. 199v (részlet) (Francesco da Castello)

Magyarázatra szorul a munkamódszer is. Mi az oka a stílusegység hiányának, vagyis annak, hogy különböző forrásokból származó – itáliai és közép-európai – díszítőelemeket használtak fel, és azokat kollázsszerűen helyezték egymás mellé? A mesternek/mestereknek ugyanis nem sikerült őket egységes stílusúvá forrasztani, miként azt például Francesco da Castello tette a budapesti breviáriumban.

Az egyik legnagyobb kérdés azonban a datálás körül bontakozik ki. Pedig a kérdés látszólag nem is létezik, hiszen a kézirat datált, láttuk, maga Kálmáncsehi Domonkos jegyezte fel az 1481-es évszámot az egyik levélre. A probléma csakis akkor jelentkezik, ha a kódex díszítését a budai, 1480-as évekbeli kódexkészítés teljes kontextusában vizsgáljuk. Miként említettük, a konvencionálisan 1480 köré datált budapesti breviárium mestere, a milánói Francesco da Castello a New York-i kódexben is kifestett egy oldalt. A kutatások napjainkra kirajzolódott állása szerint mindkét díszítés 1480 körül készült. A New York-i kódexben szerepel is az 1481-es dátum, a breviáriumot pedig a da Castello által Budán kifestett

címereslevelek alapján szokás 1480 körülre datálni. A probléma abban áll, hogy a két díszítés között jelentős stílári különbség van, még hozzá elsősorban figurális téren. A budapesti breviárium emberalakjai kevésbé finom, expresszív megformáltságúak, az arcok kevésbé tagoltak, míg a New York-i kódex kérdéses oldalán sokkal árnyaltabb modellálást látunk. (7–8. kép)

Nehéz feltételezni, hogy a két alkotás ugyanabban az időben készült volna. Valamelyik dátum valószínűleg módosításra szorul. A da Castello által díszített oklevelek stílusa – bár nagyon csekély a vizsgálható illumináció rajtuk – egyértelműen a budapesti breviárium díszítésével mutat rokonságot mind a formák, mind pedig a színkezelés terén.²⁰ Ebből arra következtethetünk, hogy a budapesti breviárium keletkezhetett hozzájuk időben közel, valamikor a 70-es évek legvégén, 1480 körül. Valamelyest későbbre kell tennünk a kódex – vagy legalábbis a misszálét felölelő második stílári egység datálását ennek alapján? Kálmáncsehi sajátkezű datálása ennek nem mondana okvetlen ellent, hiszen a bejegyzés csakis a másoltatásra vonatkozik, a díszítést kifejezetten nem említi. A jelenség pedig, a kódexkészítés folyamatának töredékessége, a másoltatás, díszítés és sokszor a bekötés egymástól való időbeli eltérése nem ismeretlen a budai királyi műhelyben.²¹ Hiszen a kivitelezés nagyban függött attól, hogy aktuálisan volt-e itáliai miniátor vagy éppen könyvkötő Magyarországon, aki a munkát el tudta végezni.²²

A problémák részletesebb taglalását kezdjük az utóbbival. A kérdéskör a királyi műhely belső viszonyait is érinti. Francesco da Castello azon munkái ugyanis, amelyek a királyi könyvtár számára készültek, jelentősen különböznek itáliai oeuvre-jétől²³ és a Kálmáncsehi Domonkosnak készített munkáitól is. A

²⁰ Az összehasonlításhoz lásd: MIKÓ, *Über den Miniator...*, 11. j. i. m., 244–245, 4–6. kép.

²¹ ZSUPÁN, *A Corvina könyvtár budai műhelye...*, 8. j. i. m.; ZSUPÁN, *A budai műhely...*, 8. j. i. m. Valójában a vizsgált kódex is jó példa erre. Záró egysége, a szekvencionále (327r–335v) ugyanis némiképp eltér küllemében a kódex többi részéről. A másoló bár ugyanaz itt is, mint máshol a kódexben, írásképe némiképp eltérő. Elképzelhető, hogy más időpontban másolta be az utolsó részt, mint a többit? Nem kevésbé figyelemre méltó, hogy a szekvencionále kifestésére soha nem került sor, ma is díszítetlen.

²² A kódexekből levonható következtetések alapján úgy tűnik, hogy jelenlétük szaggatottabb volt, mint korábban gondolták. Francesco Rosselli másfél-két éves budai tartózkodása lehet talán tipikus eset.

²³ Francesco da Castello itáliai munkáihoz, amelyeket Carlo Pallvicino, Lodi püspöke, illetőleg a piacenzai San Sisto monostor számára készített többekkel együtt, lásd elsősorban: DANEU LATTANZI, *Di alcuni miniatori Lombardi...*, 10. j. i. m.; *L'oro e la porpora...*, 10. j. i. m.; *I corali*

milánói mester ugyanis a Corvina számára egy új, kompozit stílust dolgozott ki, amely számos elemből táplálkozott, többek között nagy hatással voltak rá a Budára érkező firenzei kódexek is. Szempontunkból különösen a ma Bécsben őrzött Szent Jeromos-corvinának van kiemelt jelentősége (ÖNB, Cod. 930). A kódex díszítése Monte di Giovanni munkája.²⁴ Hoffmann Edith mutatott rá arra, hogy a Francesco da Castello által illuminált bécsi Ptolemaios-corvina (ÖNB, Cod. 24)²⁵ címlapja teljes egészében levezethető a Szent Jeromos-corvina címlapjából. Véleménye szerint a milánói mester átvette a kompozíció egészét és az ornamentikát is, ám az új elemeket sikerült teljesen a sajátjává tennie, átlényegítene a saját stílusa által. A Szent Jeromos-corvina azonban datált, a másolat 1488 októberében készült el, a díszítésre pedig csak ezt követően került sor, 1489 folyamán. A milánói mester Budán a legkorábban is 1489 második felében szemlélhette a díszítést, és használhatta fel saját munkájához. Amennyiben a két kódex között az összefüggés valós, a firenzei kötet datálja da Castello illuminációját a bécsi Ptolemaios-corvinában, s valószínűleg azokat a budai munkáit is, amelyek a Ptolemaios-corvinával alkotnak stílárius egységet.²⁶ A kérdés közvetlenül érinti Kálmáncsehi Domonkos New York-i kódexét is. A misszálerezs egyik oldalán ugyanis ugyanez a stíluskör köszön vissza: az arannyal keretezett bordúrt fehér pontrozettákkal díszített ultramarin háttér tölti ki, rajta ecsetarany ornamentika fut. Az ornamentika vonalvezetése a Trapezuntius-corvináéval rokon – az ott található pihenő őz pendentjaként itt egy pihenő lovat látunk –, míg a D[ominus] iniciálé a Ptolemaios-corvina derivátuma. A fentiek jegyében ez a stílus, ez az oldal csakis 1488 után kerülhetett a kódexbe. (Egyébként a misszálerezs kisebb iniciáléinak nagy része ugyancsak ehhez a stíluskörhöz vonható, 9–11. kép)

benedettini..., 10. j. i. m.; Mario MARUBBI, *Francesco da Castello pályafutása = „Az ország díszére”...*, 4. j. i. m., 83–91; ZSUPÁN, *A budai műhely...*, 8. j. i. m., 30.

²⁴ *Miniatura fiorentina del Rinascimento 1440–1525: Un primo censimento*, a cura di Annarosa GARZELLI, Firenze, Giunta Regionale Toscana–La Nuova Italia, 1985 (Inventari e cataloghi toscani, 18). A kódex teljes digitális változata elérhető: <https://bit.ly/49E07bB> (hozzáférés: 2023. 07. 10.)

²⁵ A kódex teljes digitális változata hozzáférhető: <https://bit.ly/3UJChY4> (utolsó letöltés: 2023. 12. 10.)

²⁶ Wolfenbüttel, HAB, Cod. Guelf. 84.1 Aug. 2°, Tolhopf-corvina (teljes digitális változata: https://corvina.hu/hu/corvina/virtualis-corvinak/codguelf84_1aug2o-hu/ (hozzáférés: 2023. 07. 10.); Budapest, OSZK, Cod. Lat. 281. Trapezuntius-corvina (teljes digitális változata: <https://corvina.hu/hu/corvina/virtualis-corvinak/codlat281-hu/> (hozzáférés: 2023. 07. 10.).

9. kép Kálmáncsehi *Domonkos breviárium* és *misszálója*, New York, The Morgan Library & Museum, MS G 7, fol. 276r

10. kép PTOLEMAIOSZ, *Almagest* Georgius Trapezuntius latin fordításában, Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 24, fol. 1r (Francesco da Castello)

11. kép GEORGIUS TRAPEZUNTIVS, *Retorika*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 281., fol. 1r (Francesco da Castello)

Egy stílusátalakulás állomásairól van tehát szó, amely lecsapódott Kálmáncsehi *Domonkos* kettős kódexében is. A folyamatnak mindazonáltal csakis a relatív kronológiája, a lépések egymásutánjai követhetők biztosan, az abszolút kronológia megállapítása problémákat vet föl. Miként láttuk, a kiindulópontként szolgáló kódex, a budapesti Kálmáncsehi-breviárium datálása (1480 k.) legjobb esetben is csak valószínűsíthető, mint ahogyan marad egy kevés bizonytalanság Hoffmann Edith megfigyelésében is: vajon valóban az 1488-ra datált Szent Jeromos-kódex címlapjának elemeit látjuk viszont a da Castello által díszített Ptolemaios-corvinában, vagy esetleg egy másik, azóta elveszett kódexét?²⁷ Hoffmann Edith mellett szól mindenesetre, hogy a díszoldal legkevésbé sem típusdarab Monte di Giovanni repertoárjában,²⁸ és a gazdag háttéraranyozás sem tekinthető mindennapinak. Egyértelműen kiemelt megrendelésről, viszonylag egyedi megoldásról volt szó. S még a virágfejek formái is megegyeznek a két címlap között. További, a kései datálás mellett szóló érv lehet a kérdéses kódexekben használt címetípus, Mátyásnak a magyar és cseh perszónalunióra utaló címere, szívpajzsában a Hunyadiak hollójával s nyitott koronával a pajzs fölött. Megfigyeléseink szerint ugyanis ezt a címetípust

²⁷ A lehetőséget Nagy Eszter vetette fel az *Egy bujkáló címer az Escorial corinájában* című előadásában az ELKH BTK Művészettörténeti Intézet *Hatalmi reprezentáció és udvari kultúra a késő középkori és kora újkori Magyarországon* (NKFIF K 129362) kutatócsoportjának 2022. december 2-án tartott műhelykonferenciáján.

²⁸ GARZELLI, *Miniatura...*, 24. j. i. m.

jellemzően az 1480-as évek vége felé használták a könyvtár egységes ex libriseként olyan corvinákon, amelyeket Budán vettek munkába. Ugyanezt a típust látjuk az aranyozott bőrkötések tükrének centrumában is.

A kérdést tovább bonyolítja, hogy Francesco da Castello lágyabb, finomabb, a budapesti breviáriumétól különböző stílusát mutatja fel egy további corvina, az El Escorialban őrzött Platón-kódex is.²⁹ A címlap iniciáléja rokona a fönt bemutatott, a Ptolemaios-corvina körül formálódó s a Szent Jeromos-corvina alapján az 1480-as évek végére datálható csoport iniciáléinak. A probléma ezzel az csupán, hogy a Mátyás-címer alatt – miként ezt Nagy Eszter azonosította³⁰ – Beatrix királyné testvérének, Giovanni d’Aragonának bíborosi címere rejtőzik, aki pedig 1485-ben meghalt.³¹

S legújabban az is felmerült – Mario Marubbi elképzelése szerint –, hogy a kulcsdarab, a budapesti breviárium esetleg nem is da Castello saját kezű műve, hanem műhelymunka. Ez indokolhatná a jelentős stíluseltérést a breviárium és da Castello összes többi fennmaradt alkotása között. Ebben az esetben e kódex többé már nem szolgálhatna kiindulópontként a miniátor budai stílusfejlődése szempontjából, nem kellene időben „eltávolítani” tőle többi magyarországi művét, amelyekben finomabb, kidolgozottabb arcok találhatóak, mint a breviáriumban, rendben volna az 1481-es datálás.³² Marubbi javaslatának ellentmond, hogy a breviárium kivitelezése nagyon egységes. Nem feltételezhető inkább valamely speciális, csakis az adott mű megalkotásának körülményeire jellemző ok az arcok durvasága mögött, amelyet ma már lehetetlen felfejteni?

²⁹ Real Biblioteca del Monasterio de San Lorenzo del Escorial, g. III. 3. Digitális változata: <https://bit.ly/3UDj7mB> (hozzáférés: 2023. 07. 10.)

³⁰ Lásd 27. j.

³¹ A bíboros személyéhez, műpártolásához legújabban összefoglalóan: FARBAKY Péter, *Giovanni d’Aragona (1456–1485) szerepe Mátyás király mecénásságában*, Művészettörténeti Értesítő 70(2021), 47–91. Giovanni d’Aragona lehetséges szerepét a budai királyi könyvtár kialakításának kezdeteinél Pajorin Klára nyomán felveti PÓCS Dániel, *Urbino, Firenze, Buda – minták és párhuzamok a királyi könyvtár fejlődésében = Hunyadi Mátyás, a király: Hagyomány és megújulás a királyi udvarban, 1458–1490: Kiállítási katalógus*, szerk. FARBAKY Péter et al., Budapest, BTM, 2008, 147–163. Az El Escorial-beli Platón-corvinát nem csupán a Giovanni d’Aragona-címer, hanem minden más kodikológiai jellegzetessége is 1480 köré datálja. Kodikológiai szempontból egy csoportot alkot Beatrix királyné zsolnároskönyvével és az Aristescorvinával. Lásd mindehhez: ZSUPÁN Edina, *A Beatrix-psalterium geneziséhez*, Művészettörténeti Értesítő 59(2010), 233–260. Kérdéseket a díszítés figurális elemei vetnek fel, még hozzá a Kálmáncsehi-breviárium tükrében.

³² Persze itt számolni kell a Szent Jeromos-kérdéssel is.

Kétségtelen, hogy a New York-i kódex első felében olyan motívumok találhatóak, amelyek Budán már 1480 körül is fellelhetők voltak. Ezek pedig a firenzei Francesco Rosselli művei³³ és a budapesti breviárium da Castello-motívumkészlete. A kódex e részében tehát helytálló lehetne az 1481-es datálás. Ám itt kell visszatérnünk a miniátor/miniátorok kérdéséhez. Hoffmann Edith minden stíluselem mögött más-más mestert sejtett, műhelymunkaként fogva fel az illuminációt. Sőt, véleménye szerint e mestereknek magyaroknak kellett lenniük, hiszen szemlátomást a királyi könyvtár anyagát másolták, abból szemezgettek, tudásuk, készség szintjük nem volt megfelelő ahhoz, hogy valami eredetit alkossanak, s metszetelőképekre is elsősorban ezért volt szükségük.³⁴ Hoffmann Edith leírása a jelenségről nagyon pontos, ebből azonban nem következik törvényszerűen, hogy a kevésbé ügyes mesterek közép-európai illetőségűnek kell lennie. Természetesen értjük Hoffmann Edith gondolatmenetét: egy történetesen gótikus iskolázottságú helyi mester esetlenül mozgott az itáliai formakincsben, töredezetebben tudta csak felhasználni azt. Hosszú utat bejárva a kódex díszítésének vizsgálata során eleinte magunk is kérdések nélkül osztottuk Hoffmann Edith vélekedését, olyan helyi mestereknek tartva a kódex festőit, akik itáliai elemekből válogatták és gyúrták össze ornamentikáját, s közben saját gótikus eszköztárukat is alkalmazták. A nagyfelbontású kódexfotók kora azonban sok mindent máshogy láttat. A heterogenitás ellenére a kézirat kivitelezése meglepően egységesnek tűnik. Bár a felhasznált motívumok között vannak eltérések, a technikai megoldások, az ecsetkezelés, a vonalvezetés, a vonalak vastagsága, a sátrózás módja a kódex jelentős részében azonos. Ez leginkább a bordűrök önkéntelen motívumaiban, a filigrán vonalvezetésében vagy a virágmotívumok kialakításában szembetűnő. De mindvégig egyformák a gótikus jellegű akantuszlevelek is, melyek tollrajzos kiegészítései a kódexben tőlük függetlenül, máshol is megjelennek. Ugyanez elmondható a breviáriumrész historizáló iniciáléinak figuráira, s nem tarjuk kizártnak, hogy a misszálerész figurái esetében is jelen van ugyanaz a kéz, csupán más előképek alapján dolgozik. (A szeldíszek puttói esetében természetesen más kezek is megjelennek.) Mindezt megfigyelve felmerült annak a lehetősége, hogy esetleg egyetlen (fő)mesternek kell tulajdonítanunk a teljes illuminációt vagy legalábbis annak nagy részét, a heterogenitást pedig az előképek sokfélesége okozza. A gondolatot korábbi tanulmányainkban

³³ Rosselli budai munkáihoz lásd a 16. jegyzetben megadott irodalmat.

³⁴ HOFFMANN, *Régi magyar bibliofilek...*, 3. j. i. m., 112–113.

a maga teljességében végigvittük, méghozzá nem is egy közép-európai, hanem egy itáliai kisebb mesterben feltételezve a kódex miniátorát. Felismertünk ugyanis egy ismerős arctípust a kódexben, egy olyat, amely a Thuróczy-krónika augsburgi kiadásának királyi példányaira emlékeztet, s amelyet egy itáliai mesternek tulajdonítunk.³⁵ (12–14. kép)

12. kép Johannes THURÓCZY, *Chronica Hungarorum*, I. Ulászló, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 1143, fol. q5r (részlet)

13. kép *Kálmáncsehi Domonkos breviarium és misszáléja*, New York, The Morgan Library & Museum, MS G 7, fol. 165r (részlet)

14. kép E. S. Mester: Vizitáció (L. 17). A kép forrása: Janez HÖFLER, *Der Meister E.S.: Ein Kapitel europäischer Kunst des 15. Jahrhunderts*, Regensburg, Schnell & Steiner, 2007.

S nemcsak az arcok ismerősek, hanem találunk a New York-i kódexben olyan kisebb iniciálékát is, amelyek teljességgel megfelelnek a két Thuróczy-krónika iniciáléinak: a feketével kontúrozott laparany betűk formája azonos, háttérük is hasonló, olyan négyzet elé helyezték őket, amely nem nagyobb annál a négyzet-lapnál, amelybe a betű belefoglalható, s a különbség csupán annyi, hogy míg a Thuróczy-kötetekben a háttér kitöltése ecsetarany, színessel körbevéve, addig a Kálmáncsehi-kódexben fedőfesték finom arany díszítéssel.³⁶ (15–16. kép) A

³⁵ Budapest, OSZK, Inc. 1143 és Inc. 1143b. Digitális változatuk: <https://corvina.hu/hu/corvina/virtualis-corvina/inc1143-hu/> és <https://corvina.hu/hu/corvina/virtualis-corvina/inc1143b-hu/> (hozzáférés: 2023. 07. 10.)

³⁶ A New York-i kódexben például ezek az iniciálék képviselik a fenti típust: ff. 48r, 314r, 316v. A Thuróczy-krónika két királyi példánya az összehasonlításhoz bárhol felüthető. Lásd hozzájuk a corvina-honlapot (corvina.hu)!

Thuróczy-krónika corvinapéldányain két miniátor dolgozott, méghozzá Budán, a királyi műhelyben. Egyikük kezének azonosítására nemrégiben tettünk attribúciós javaslatot: a miniátor azonosnak tűnik két itáliai kódex mesterével, aki a 16. század elején a firenzei Boccardino il Vecchio műhelyében fogható meg.³⁷ Jelentheti mindez – idevonva az egységes technikai kivitelezést is – azt, hogy a New York-i Kálmáncsehi-kódexnek egyetlen miniátora volt, méghozzá egy olasz mester, aki a Thuróczy-krónikákban is dolgozott? Talán az sem véletlen, és a szóban forgó miniátor magyar kapcsolataira utalhat, hogy az egyik általa díszített kódex Aurelio Lippo Brandolini a köztársaság és a monarchia összehasonlításáról írott dialógusát tartalmazza, amelyet a szerző Budán kezdett el írni, s címlapján is a dialógus szereplői láthatók, köztük Mátyás király és Corvin János. Hasonlóképpen idevágó körülmény, hogy Boccardino il Vecchio is rendelkezett magyar kapcsolatokkal, hiszen ő volt a Philostratos-corvina³⁸ főminiátora, s évtizedekkel később Szatmáry György számára is díszített egy pompás breviáriumot³⁹.

Az árulkodó arctípus a New York-i kódexben olyan pontokon tűnik fel, amelyek esetében nem könyvfestészeti, hanem metszetelőkép állt a miniátor rendelkezésére. (13–14. kép) Olyan helyeken tehát, ahol nem rendelkezett kész festészeti előképekkel, hanem saját eszköztárához kellett nyúlnia.

A kéziratban megfigyelhető erőteljes imitációs – idegen elemeket kollázszerűen felhasználó – eljárás mód, valamint az említett technikai egységesség okán felvetettük annak a lehetőségét, hogy a New York-i kódexet esetleg ez az itáliai kisebb mester díszíthette. Most azonban, néhány év elteltével, újra és újra megvizsgálva a problémát, visszalépünk e határozott felvetéstől, alap-

³⁷ Aurelio Lippo BRANDOLINI, *De comparatione reipublicae et regni*, Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 77. 11. (A kódex 1510 k. készült Firenzében). Digitális változata: <http://mss.bmlonline.it/?search=Plut.77.11> (hozzáférés: 2023. 07. 10.) Leírása: *Mattia Corvino e Firenze: Arte e umanesimo alla corte del re di Ungheria, catalogo della mostra (Firenze, Museo di San Marco, 10 ottobre 2013 – 6 gennaio 2014)*, a cura di Péter FARBAKY et al., Firenze, Giunti 2013, Kat. 80 (Giovanna Rao); Città del Vaticano, BAV, Pal. Lat. 382. Digitális változata: https://digi.vatlib.it/search?k_f=0&k_v=Pal.lat.382 (hozzáférés: 2023. 07. 10.)

³⁸ Budapest, OSZK, Cod. Lat. 417. Legfrissebb leírása: „*Az ország díszére*”..., 4. j. i. m., 336–340., Kat. G1 (ROZSONDAI Marianne, ZSUPÁN Edina); valamint ZSUPÁN, *A budai műhely*..., 8. j. i. m., 33–34.

³⁹ Paris, BnF, Latin 8879. Legutóbbi részletes leírása: „*Az ország díszére*”..., 4. j. i. m., 348–351., Kat. G5 (FARBAKY Péter). A kódex digitális változata: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8528766h/f27.item.r=Latin%208879> (hozzáférés: 2023. 07. 04.)

vetően Hoffmann Edith vélekedéséhez térve vissza, miszerint több helyi miniátor sejthető a mesterek között. Erre leginkább a breviáriumrész historizáló iniciáléi figuráinak autentikus gótikus jellege készlet, valamint az egységesnek ható nagy tömegetől színvonal tekintetében mégiscsak eltérő oldalak (pl. 219r puttói). (Ezt a bizonytalanságot éppen a sok mindent elfedő imitációs technika okozza, amely nem engedi pontosan meghatározni, hogy hol végződik az előkép, és hol kezdődik a mester.) Ám újra hangsúlyozzuk az említett kivitelezésbeli egységességet a díszítés nagy részében, emellett pedig továbbra is úgy látjuk, hogy a később Boccardino el Vecchio köreiben feltűnő itáliai miniátor szintén részt vett a kódex díszítésében.

S ez az olasz mester éppen úgy küzdött azzal, hogy az átvett, imitálendő, a saját megszokott formakincstől eltérő elemeket összeolvassza, miként közép-európai társai. A végeredmény, a koherens összhatás vagy annak hiánya nem okvetlenül náció- vagy iskolázottságfüggő tehát, hanem sokkal inkább a miniátor kvalitásaival, képességeivel hozható összefüggésbe.

Visszakanyarodva a datálás kérdéséhez: a Thuróczy-krónika augsburgi kiadása 1488-ban jelent meg. A miniátor feltételezhetően valamikor ez idő tájt dolgozhatott a könyveken. Ha valóban részt vett a Kálmáncsehi-kódex megalkotásában, ez a datálás ismét erősíti az utóbbi illumináció kései, 1480-as évek végi keletkezésének gondolatát.

A heterogenitás rámutat az itáliai jellegű, ám Itáliától távol eső műhely sajátos körülményire: a motívumutánpótlás, a festhető és másolható előképek csakis Itáliából érkezhettek. Ám előbb-utóbb a gyarapodó reneszánsz/humanista könyvtár maga vált a további munkák előképévé. A mesterek a Budán lévő reneszánsz kódexek motívumai közül válogattak, azokat variálták. Míg azonban Francesco da Castello képes volt saját képére, stílusára formálni az átvett motívumokat, a kevésbé tehetséges miniátorok ezt nem tudták megtenni, s furcsa kollázshatást értek el. Hoffmann Edith budai keverékstílusnak nevezte el a végeredményt.⁴⁰

⁴⁰ A New York-i breviárium és misszáléhoz nagyon közeli stílusú az ún. vatikáni misszálé (BAV, Urb. Lat. 110; legfrissebb leírása: „*Az ország díszére*”..., 4. j. i. m., Kat. E6, (MIKÓ Árpád) és Filipecz János pontifikáléja (Esztergom, Érseki Simor Könyvtár, 2-36-4/7864; leírása: KÖRMENDY Kinga, LAUF Judit, MADAS Edit, SARBAK Gábor, *Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, az Érseki Simor Könyvtár és a Városi Könyvtár kódexei*, szerk. MADAS Edit, Budapest, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Akadémiai Kiadó, OSZK, 2021, 219–225, LAUF Judit). A Mátyás számára készült vatikáni misszálé egyértelműen az 1480-as évek

A most felvázolt kép a kódex díszítéséről töredékes, kérdésekkel teli, s a kutatás olyan sarokpontjaihoz igazodik, amelyek maguk is megkérdőjelezhetők. Ám talán jól szemlélteti, hogy a főpapi és a királyi kódexkészítés mennyire kiegészítette egymást, s hogy kölcsönös vizsgálatuk lehetővé teszi a budai műhely mélyebb megismerését. Rávilágít arra, hogy ez az Itáliától távol eső „itáliai” műhely mennyire sajátos, zárt világ kellett, hogy legyen, melynek a forrástól, a szellemi, művészi utánpótlás lehetőségétől való távolság okán sajátos módszereket kellett kidolgoznia ahhoz, hogy ne térjen le a reneszánsz művészet választott útjáról. Mindez azonban nem akadályozta meg a Budán működő mestereket abban, hogy bizonyos esetekben a gótikus szubsztrátum eszköztárát is felhasználják. Tulajdonképpen ez is a műhely sajátosságainak egyike. A kódex díszítése jól érzékelteti azt is, hogy egy szerényebb képességű, kisebb miniátor kezében mivé vált ez a nagyon heterogén motívumgyűjtemény. A végeredmény kollázsszerűen összeálló kép, melynek illesztési pontjai jól elkülöníthetők.

A budai kódexek motívumkincse egy idő után valószínűleg már „kötelezett” is: a meglévő reneszánsz anyag többé már nemcsak lehetőség volt, hanem felszólítás. E kettős viszonyulás következtében a budai illuminációk e nagyon heterogén csoportja akaratlanul is elindulhatott az egységesülés és – furcsa módon – az önálló stílussá válás útján.

végére datálható. Kétségtelen *terminus post quem*-et képez az ausztriai hercegi címer jelenléte Mátyás címerében, amelyet az uralkodó csakis 1487 ősze után használt reprezentációjában. Vö.: KUBINYI András, *Mátyás király ausztriai kormányzata*, Levéltári Közlemények 63(1992), 111–121. A vatikáni misszale digitális változata: <https://bit.ly/3OUEig6> (hozzáférés: 2023. 07. 10.)

15. kép *Kálmáncebi Domonkos breviarium és misszáléja*, New York, The Morgan Library & Museum, MS G 7, fol. 48r (részlet)

16. kép Johannes THURÓCZY, *Chronica Hungarorum*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 1143, fol. c4r-v (részletek)

LAUF JUDIT

*Kálmáncsehi Domonkos New York-i breviárium
és misekönyve II – Írás és liturgia¹*

*(Kálmáncsehi-Liechtenstein-kódex, New York, The Morgan
Library & Museum, MS G 7)*

Zsupán Edina írása e tanulmánykötetben a New York-i kódex díszítésének aprólékos elemzése alapján fontos következtetéseket vont le a budai műhely működésére és belső fejlődésére nézve. Ha kodikológiai szempontból hasonló aprólékossággal vizsgáljuk meg Kálmáncsehi Domonkos breviáriummal egybeszerkesztett misekönyvét, akkor számos területen hasonló megfigyeléseket tehetünk arról, hogyan is jöhetett létre a 15. század végén egy ilyen főpapi díszkódex a maga egészében.

Most három pontot emelek ki az erre vonatkozó vizsgálataimból. Kálmáncsehinek, mint ismert, négy kódexe maradt fenn, és ezek mindegyike liturgikus könyv: az itt tárgyalt New Yorkban őrzött breviárium-misekönyve, egy breviári-

¹ A tanulmány a HUN-REN–OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoportban készült. Teljesebb változatát lásd LAUF Judit, *Kálmáncsehi Domonkos New-York-i breviáriumának és misekönyvének írása, bejegyzései, liturgiája = Kálmáncsehi Domonkos New York-i breviárium és misekönyve, Kálmáncsehi-Liechtenstein-kódex, New York, The Morgan Library & Museum, MS G 7): Tanulmányok a facsimile-válogatáshoz/ The Breviary and Missal of Domonkos Kálmáncsehi (Kálmáncsehi-Liechtenstein-Codex, New York, The Morgan Library & Museum, MS G 7): Studies to the Facsimile Selection*, szerk. ZSUPÁN Edina, Budapest, Szekszárd, Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Schöck ArtPrint Kft, 2022, 23–40.

uma az Országos Széchényi Könyvtárban, egy misekönyve Zágrábban és Párizsban egy imakönyve.² Mit lehet megállapítani ezek írásképeről, a bennük fennmaradt kalendáriumok egymáshoz való viszonyáról, és a New York-i kódexben található breviárium és misekönyv liturgiájáról.

Korábban úgy véltük, a főpap négy kódexét négy különböző szkriptor másolta. Az írásokat újra megvizsgálva kiderült, hogy Kálmáncsehi zágrábi misekönyvét is ugyanaz a szkriptor írta, mint aki az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött breviáriumát és emellett Nagylaki István fehérvári kanonok breviáriumát is (Budapest, OSZK, Cod. Lat. 343).³

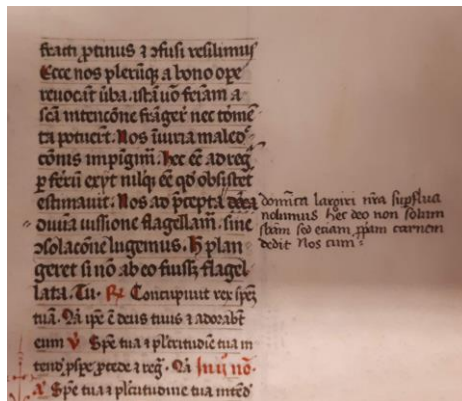
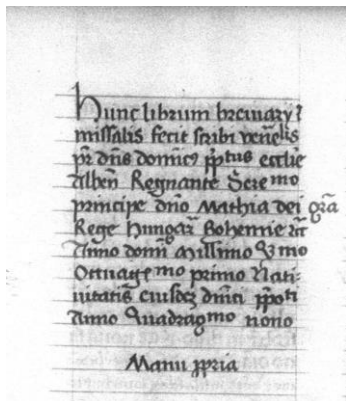
Erre formai és tartalmi jegyek egyaránt utalnak: a három kódex ívfüzetei utolsó levelének alján, a középre beírt órszavak egyező kalligráfikus jegyei, a szkriptor párhuzamos vonalakkal jelzett javításai a margókon, a szavak rövidítésének egyéni módja. Így sikerült egy olyan eddig ismeretlen magyar szkriptort azonosítani, akinek három kódexét is a budai műhelyben illuminálták. Mindez erősíti Zsupán Edina felvetését, hogy a budai műhely mellett szkriptóriumnak is kellett működnie.⁴ Kálmáncsehi másik két kódexe, a párizsi imakönyv és a New York-i breviárium-misekönyv két különböző szkriptor munkája. A New York-

² 1. A New York-i breviárium-misekönyv digitalizált változata: <https://bit.ly/49FuLlB> (hozzáférés: 2023. 07. 12.); 2. Breviárium (Budapest, OSZK, Cod. Lat. 446), a kódexhez legutóbb összefoglalóan lásd: LAUF Judit, MIKÓ Árpád, *Kat. D1 Kálmáncsehi Domonkos székesfehérvári prépost breviáriuma* = „Az ország díszére.” *A Corvina könyvtár budai műhelye: Kiállítási katalógus* (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2018. november 6 – 2019. február 9.), szerk. ZSUPÁN Edina, Budapest, OSZK, 2020, 194–197; 3. Kálmáncsehi-Laki Thuz-misszale (Zagreb, Riznica zagrebačka katedrale, RK 355), a kódexhez lásd HOFFMANN Edith, *Régi magyar bibliophilek*, Budapest, 1929. (Új kiadása WEHLI Tünde szerkesztésében, kiegészítéssel: Budapest, 1992.), 115. és MILAN PELC, *Miniatures in the Missals of the Bishop of Zagreb, George of Topusko*, Zagreb, Institut za Povijest Umjetnosti 2018, 34–39; 4. Imakönyv (Paris, Bibliothèque nationale de France, NAL 3119, digitalizált változat: <https://bit.ly/3OFH8p1> (hozzáférés: 2023. 07. 12.)), a kódexhez legutóbb összefoglalóan lásd: LAUF Judit – MIKÓ Árpád, *Kat. G6 Kálmáncsehi Domonkos székesfehérvári prépost imakönyve* = „Az ország díszére”... , i. m., 352–356, valamint Edina ZSUPÁN, *Ein Beispiel für den Einfluss der böhmischen Renaissance-Buchkultur im Mitteleuropa vor 1500: Das Gebetbuch von Domonkos Kálmáncsehi* (Paris, BnF, ms. nouv. acq. lat 3119) = *Maximilian I und die Buchkultur*, hrsg. Wolfgang AUGUSTYN, Heidrun LANGE-KRACH, Freimut LÖSER, Jan-Dirk MÜLLER, München, Dietmar Klinger Verlag, 2022 (Veröff. des Zentralinstituts für Kunstgeschichte München, 65), 25–66.

³ A kódexhez legutóbb összefoglalóan lásd: LAUF Judit, MIKÓ Árpád, *Kat. D13 Nagylaki István bácsi és fehérvári kanonok breviáriuma* = „Az ország díszére”... , 2. j. i. m., 235–238.

⁴ ZSUPÁN Edina, *A Corvina könyvtár budai scriptorai* = „Mestereknek gyengének”: *Ünnepi kötet Madas Edit betenedik születésnapjára*, szerk. HENDE Fanni, KISDI Klára, KORONDI Ágnes, Budapest, OSZK – Szent István Társulat, 2020, 125–137, 135.

iban ő maga tudósít arról, hogy azt 1481-ben íratatta le, amikor 49 éves volt. Ezt a manu propria bejegyzését összevettem az OSZK-ban lévő breviáriumban és a New York-i breviárium és misekönyvben lévő marginális glosszákkal és ezzel az is bebizonyosodott, hogy Kálmáncehi nemcsak megrendelője, de használója is volt szerkönyveinek, a margináliák tőle származnak.

Kálmáncehi Domonkos breviárium és misszá-
léja, New York, The Morgan Library &
Museum, MS G 7, fol. 201v (részlet)

Kálmáncehi Domonkos breviáriuma, Budapest, Or-
szágos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 446., fol.
517r (részlet)

Térjünk át ezután a liturgia kérdésére. Európában az érseki tartományok és az azokon belüli püspöki egyházmegyék a római szolozsmát vették át, és azokat új, helyi tételekkel bővítették, liturgikus elrendezésüket regionális szokásaiknak megfelelően alakították. A magyarországi liturgikus hagyomány csak igen hézagosan maradt fenn. Az egész tradíció kialakulását főbb vonalaiban az esztergomi érsekség liturgikus gyakorlata határozta meg, és a 15. század végére megszilárdult esztergomi úzust az 1480-ban kinyomtatott breviárium és az 1484-ben megjelent misekönyv összegezte.⁵ A zágrábi püspökség Szent László király uralkodása alatt,

⁵ *Breviarium de tempore et sanctis etiam commune sanctorum per anni circulum iuxta consuetudinem sacrae ecclesiae Strigoniensis*, Venezia, Erhardus Ratdolt, 1480 (GW 5468, CIH 825); *Missale Strigoniense, id est Missale secundum almae ecclesiae Strigoniensis, impressum Nurembergae apud Anthonium Koburger, anno Domini MCCCCLXXXIII* (RMK III 7, CIH 2311, GW M24741), ed. DÉRI Balázs, Budapest, Argumentum, 2009 (Monumenta Ritualia Hungarica, I = Bibliotheca scriptorum Medii Recentisque Aevorum, XVI).

1089–1091 között szerveződött, és az esztergomi érsekség fennhatósága alá került. Csak száz évvel később, 1180 után lett Kalocsa suffraganeus püspöksége. A zágrábi székesegyház legrégebbi szerkönyveit ezért Esztergomból hozták, és ezért követte a zágrábi egyházmegye a legkorábbi időkben az esztergomi mintát. De igen hamar saját képükre formálták, és kialakították helyi jellegét, a *ritus Zagrabienst*. Végül 1484-ben az a Thuz Osvát zágrábi püspök nyomtattatta ki a zágrábi breviáriumot, akinek Kálmáncsehi odaajándékozta a ma Zágrábban őrzött kézírásos misekönyvét.

Kálmáncsehi négy szertartáskönyvének úzusai – amint az írásuk sem – nem mutatnak egységes képet, annak ellenére, hogy mind a négy Kálmáncsehi fehérvári nagyprépostsága idején készült. A fehérvári bazilika, ahol a magyar királyokat koronázták, egyetlen püspökség joghatósága alá sem tartozott, közvetlenül a pápának volt alárendelve. Egyetlen olyan liturgikus szerkönyvről sem tudunk, melyet Fehérvárhoz köthetnénk, így az sem tudható, kialakult-e ott egy helyi, specifikus úzus, és ha igen, mi volt annak a tartalma. Kálmáncsehinek az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött breviáriuma és a Zágrábban fennmaradt misekönyve (melyet Thuz Osvát Kálmáncsehitől megkapott) a zágrábi rítushoz köthető, míg a New Yorkba került kódex sokkal inkább esztergomi sajátosságokat mutat.

Van benne egy breviárium (7^r–215^r) és egy misekönyv (216^r–335^v), melyeknek egybekötése tudatos szerkesztésre vall. Mutatja ezt az is, hogy a benne lévő két liturgikus könyvnek közös a kalendáriuma (1^v–6^v). A szerkönyvek kalendáriuma-ira általában is különösen jellemzőek a variánsok. A legkevésbé alkalmasak a rítusok meghatározására. Kálmáncsehi 1492-ben készült párizsi imakönyve naptárához egy olyan mintapéldányt használtak, amely a bécsi liturgikus gyakorlatot követte, kiegészítve a legfontosabb magyar szentek főbb ünnepeivel.⁶ A másik három kódexének kalendáriumáról ugyan kimutatható, hogy az imakönyvnél szorosabban vett hazai szokásrend képviselői, de egymástól független mintapéldányokról készültek. Vagyis Kálmáncsehi Domonkos négy liturgikus szerkönyvének kalendáriumaihoz a szkriptorok négy, egymástól független mintapéldányt használtak. Függetlenül attól, hogy két szerkönyvét – amint fentebb szó esett róla – egyazon szkriptor másolta.

⁶ LAUF Judit, *Bécs és Sopron középkori liturgikus gyakorlatának összefüggései a soproni kódextöredékek alapján*, Magyar Könyvszemle 125(2009), 273–304; LAUF Judit, *Verbindungen der mittelalterlichen liturgischen Praxis in Wien und Ödenburg*, Codices manuscripti 73/74 (2010), 15–30.

A New York-i kódexben található misekönyv rítusának meghatározása egyértelmű.

Elejére a szentmise rendje és a kánon került. Az ezt követő temporále részt összevetve az 1484-ben nyomtatásban megjelent esztergomi misekönyvvel, mindössze egy helyen találtam lényegi különbséget: Krisztus mennybemenetele napján az alleluja-verzusok térnek csak el.

A szentek közös miséje, a votív misék és a kötet végén lévő szekvencionále is olyan mérvű egyezést mutat az esztergomi nyomtatott misekönyvvel, hogyha nem tudnánk, hogy a nyomtatásnál három évvel korábban, 1481-ben került sor a New York-i kódex másolására, akár azt is hihetnénk, hogy a nyomtatotról történt kis átalakítással és kihagyásokkal a lejegyzés.⁷

A breviáriumi rész összetettebb képet mutat. Kálmánsehi New York-i breviáriumát a szakirodalom ugyancsak az esztergomi zsolozsmáskönyvek közé sorolja, és úgy tartja, hogy annak fő vonulatával minden ponton összhangban van. Ezzel szemben megállapítható volt, hogy a kisebb, esetleges variánsok mellett a breviárium több ponton az esztergomihoz képest olyan jelentősebb eltéréseket is mutat, hogy akár egy suffraganeus püspökség, esetleg prépostság helyi sajátosságait is tükrözheti. A zoltárok énektételei között az esztergomival szemben meglepő módon a zágrábi sajátosságok túlsúlya található. A zoltárokat követő halotti officium, a himnárium, a Szűz Mária tiszteletére megadott zsolozsmák a 15–16. századi esztergomi hagyomány jegyeit viselik magukon. A liturgikus év időszakára osztott Mária-zsolozsmák már jelentősebb eltéréseket mutatnak, ezeknek egy része a zágrábi, más részük csak a váradi úzusban található meg. A temporále részben is felbukkannak a pszaltériumhoz hasonlóan olyan tételek, melyek olyan kapcsolódási pontokat őrizhetnek az egyházmegyei tradíciók között, amelyek az adatszegénység következtében mára már követhetetlené váltak. Például advent második hetének péntekén a New York-i breviáriumban a Magnificat antifóna *Erumpent montes*. Az ismert esztergomi szerkönyvek között egyedülként őrzi ezzel azt a korai magyar hagyományt, amely a 12. század eleji

⁷ Mátyás király kódexei között is van példa arra, hogy egy kéziratot nyomtatott mintapéldányról másoltak. A Holkham Hall-i Evangelistariumot az ún. *Missale dominorum Ultramontanorum* nyomtatott misekönyvről (Verona, 1480) másolták, lásd NAGY Eszter, *A címlapon túl: A Holkham Hall-i Evangelistarium szövegéről és hiányzó miniatúráiról*, *Ars Hungarica* 46(2020), 383–398.

„Codex Albensis”-nek⁸ még a sajátja volt, és amelyet tovább hagyományoztak a zágrábi és a szepességi szerkönyvek.

Továbbá érdemes azt is megemlíteni, hogy a breviáriumban a szentek közül csak kettőt tisztelt meg a miniátor figurális iniciáléval. Az egyik a prépost védőszentjéé, Szent Domonkosé.⁹ A másik Szent István királyé. Leginkább Szent Imre herceg sírba tétele napjának hangsúlyozása figyelemre méltó. Díszes iniciáléval, lapszeldísszel tüntették ki. (Lásd a *Melléklet* képeit.)

Imrével ellentétben Szent László király napja csak egy díszesebb iniciálét kapott, lapszeldísz nélkül. Szent Istvánt és Szent Imre herceget is Fehérváron, a bazilikában temették el, nagy tiszteletnek örvendtek a városban. Dobszay László felveti, hogy a két szent király zsolozsma-szövegének keletkezése is Fehérvárhoz köthető.¹⁰ Átvizsgálva a pszaltérium és a temporále tételeinek az esztergomi rítustól eltérő variánsait, a szanktoráléban lévő szentek zsolozsmáinak meglétét, illetve hiányát, ezek az eltérések többnek tűnnek az esztergomi egyházmegyén belüli esetleges, véletlenszerű változtatásoknál. És nem tévedhetünk nagyot, ha a három szent király zsolozsmájának díszítésében megmutatkozó hierarchikus rendet a megrendelő Kálmáncsehi Domonkos fehérvári préposthoz kötjük. Annál is inkább, mert a 15. század végéről töredékesen fennmaradt egy kőtábla, melynek feliratán [... D]ominici praepositi is olvasható volt Szent István és Szent Imre neve mellett. A kutatás egybehangzóan Kálmáncsehi Domonkoshoz köti a királyok tiszteletére készített táblát, de pontos szövegét, felhasználási helyét homály fedi.¹¹

⁸ Graz, Universitätsbibliothek, Cod. 211.

⁹ A figurális iniciálé ellenére nincs a breviáriumban teljes officiuma Szent Domonkosnak, csak orációk vannak.

¹⁰ Szent Imre zsolozsmájáról: DOBSZAY László, *Az ország patrónusainak liturgikus tisztelete a középkori zsolozsmában = A magyar szentek tisztelete és ereklényei*, szerk. CSÉFALVY Pál, KONTSEK Ildikó, Esztergom, Keresztény Múzeum, 2000, 96–106, 101.; Szent István király officiumáról: DOBSZAY László, *Középkori zenetörténetünk székesfehérvári vonatkozásai = Székesfehérvár évszázadai 2. Középkor*, szerk. KRALOVÁNSZKY Alán, Székesfehérvár, 1972 (István Király Múzeum Közleményei, A/14), 215–231, 222–227.

¹¹ MIKÓ Árpád, *Kálmáncsehi Domonkos székesfehérvári prépost és a reneszánsz könyvkultúra Magyarországon = Kálmáncsehi Domonkos New York-i breviáriuma...*, 1. j. i. m., 12–14.

Felíratos tábla fennmaradt töredékei Szent István király, Szent Imre herceg nevével, 15. század vége (Restaurálás előtt) Székesfehérvár, Egyházmegyei Múzeum

A liturgia kicsit hasonlóan él a középkorban, mint a néphagyomány. Egy-egy kulturális térben lényegében azonos, de mindenütt sajátos változatok színezik ezt az azonosságot. Kálmáncehi mind a négy kódexében találkoznak a magyarországi liturgikus hagyomány különböző történeti és földrajzi variánsai. Ez a New York-i kódex alapján véve esztergomi úzusú, de a breviáriumi részben tükrözi a leágazó zágrábi úzust, és az 1480-as évek kanonizálása előtti archaikusabb szövegeket is.

Melléklet

Kálmáncebi Domonkos breviarium és misszáléja, New York, The Morgan Library & Museum, MS G 7, fol. 173r, Szent Domonkos ünnepe (augusztus 5.)

Kálmánsebi Domonkos breviárium és miscelányve, New York, The Morgan Library & Museum, MS G 7, fol. 179r, Szent István király ünnepe (augusztus 20.)

Kálmáncsehi Domonkos breviarium és misszáléja, New York, The Morgan Library & Museum, MS G 7, fol. 183r, Szent Imre sírba tétele (szeptember 2.)

MTA–ELTE Lendület Liturgiátörténeti Kutatócsoport

Földváry Miklós István érdeklődésének és kutatásainak középpontjában régóta a középkori Európa liturgikus élete áll, különös tekintettel annak helyi változataira és e helyi változatok legfőbb magyarországi megnyilvánulására, az esztergomi úzusra. 2002 óta alakuló és gyarapodó tanítványi köre előbb a Zeneakadémia Egyházzene Tanszékéhez, később az ELTE BTK Latin, majd Vallástudományi Tanszékéhez kapcsolódott, de a hagyományos latin liturgia és az esztergomi gregorián ének gyakorlati föllesztésében is részt vett Budapesten, előbb a Belvárosi Nagybaldogasszony-, később a Váci utcai Szent Mihály-templomban.

A kör 2003 óta folyamatosan működik és egyre jelentősebb pályázati forrásokból gazdálkodik (OTKA, NKFIH, Lendület). Ezt az ELTE Kari Tanácsa 2015-ben azzal ismerte el, hogy állandó, hivatalos szerveként létrehozta a Liturgiátörténeti Kutatócsoportot, amely 2018 óta *MTA–ELTE Lendület Liturgiátörténeti Kutatócsoport* néven működik. Sokat köszönhet a hazai zenetudomány (Rajeczky Benjamin, Dobszay László, Szendrei Janka), közép- és neolatin stúdiók (Mezey László, Madas Edit, Déri Balázs) és teológia örökségének (Radó Polikárp, Török József), de interdiszciplináris vállalkozásként nem támaszkodhatott kialakult infrastruktúrára és képzett személyi háttérre. Tagjai így egyetemi hallgatók és csatlakozó önkéntesek közül verbuválódtak, akik viszont időközben érett kutatóvá nőttek: alapító nemzedékük mostanság jut el a doktori fokozatig. Lelkiségtörténeti szempontból a vallási élet szimbolikus reprezentációját, a szertartási életnek az önértelmezésben, önmegjelenítésben játszott szerepét kutatják és hangsúlyozzák. Munkájuk ilyen értelemben a történelmi antropológia körébe tartozik, és kapcsolódik a ritualisztika ma lendületesen fejlődő tudományához. Természeténél fogva interdiszciplináris, hiszen a középkori liturgia volt az a tartomány, ahol a szellemi élet szinte minden megnyilvánulása tartós és tekintélyes helyre talált, és amely a leghatékonyabban biztosította az európai keresztény kultúrávak társadalmasítását.

A csoport munkájának legfontosabb eredménye az *Usuarium*, az európai liturgikus források ma világviszonylatban is legnagyobb digitális gyűjteménye és adatbázisa (usuarium.elte.hu). Szöveg- és dallamkiadói műhelyként áll a BSMRAe liturgikus alsorozata, a *Monumenta Ritualia Hungarica* és annak *Series*

Practica alsorozata mögött, más eredményeit pedig elsősorban saját, *Műhelytanulmányok* című sorozatában teszi közzé. A szélesebb közönség tájékoztatásáról alkalmanként konferenciák és műhelyek, rendszeresen pedig blog és facebook-felületek gondoskodnak, de mindezeknél fontosabb a föltárt múlt jelenbe hozása énekelt misék és zsolozsmák szakmai háttereként és zenei szolgálatukon keresztül.

A kutatócsoport 2023-ban zárja öt éves Lendület-projektjét, amelynek célja a miseliturgia és az egyházi év rítusainak föltérképezése volt egy Európát földrajzilag teljesen lefedő kutatás formájában. A munka eredménye egyfelől az adatbázis elért állapota, másfelől egy kézikönyvszerű szintézis, de jelentős hozadéka még a magyar középkor forrásanyagának elhelyezése az összeurópai összefüggésben. Távlati tervük a munka kiterjesztése a papi és püspöki szertartáskönyvekben (rituálék és pontifikálék) foglalt tartalmakra és a zsolozsmára, illetve a magyar középkor legjelentősebb korai forrásainak megjelentetése (Hartvik-agenda, Esztergomi benedikcionále, Pray-kódex) és a hazai liturgiátörténet monografikus összefoglalása. Az előbbit egy még csak remélt ERC-kutatás keretei közt tervezik megvalósítani, az utóbbiakra viszont komoly fölkéréseket kaptak mind bel-, mind külföldről.

Földváry Miklós

FÖLDVÁRY MIKLÓS

Thesaurus absconditus

A barokk kor szertartáskönyveinek liturgiátörténeti forrásértéke

A tridenti zsinat és a 20. század közötti időszakról a liturgikus könyvek tartalmi elemzése általában nem vesz tudomást. A „római” rítusra hivatkozó forrásokról a kutatók föltételezik, hogy következetesen a pápai kúriának az 1500-as évek végén rögzített, szabványos gyakorlatát képviselik, a Franciaországban népszerű neogallikán forrásokat mint méltán elfeledett torzulásokat tartják csak számon, a rendi és egyházmegyes hagyományt megjelenítő emlékeknek ugyanakkor hajlamosak túlzott tekintélyt tulajdonítani. A jelen tanulmány mellett érvel, hogy a barokk kor egyáltalán nem tekinthető merevnek vagy terméketlennek ebben a tekintetben. Különböző típusú és eredetű szerkönyvek áttekintésével föl kívánja hívni a figyelmet egy nagy, de szinte teljesen kiaknázatlan forráscsoportra, majd értékeli az első, még messze nem végleges, de máris eligazítani képes tapasztalatokat róla.

Kezdjük a 17–18. századi forrásanyag jelentőségével! Az érett középkorra a latin rítusterületen a helyi hagyományok autonómiája volt jellemző. Saját liturgikus gyakorlata három intézménytípusnak lehetett: egyházmegyéknek, szerzetesrendeknek és monasztikus közösségeknek.

Az egyházmegyék hagyományait nevezzük világi, azaz szekuláris úzusoknak. Ezek központja a székesegyház, szakértő testülete a székeskáptalan, felelős tekintélye a püspök volt, érvényességük pedig – legalábbis elméletben – kiterjedt az adott egyházmegye összes nem szerzetesi intézményére.¹ Fontos hangsúlyozni, hogy az egyházmegyes úzust nem befolyásolta a püspöknél nagyobb tekintély: egyháztartományoknak nem volt sajátos liturgiája, az érsekségek is csak mint egyházmegyék voltak részei a szertartási élet összképének, és a római kúria

¹ Natalia NOWAKOWSKA, *From Strassburg to Trent: Bishops, Printing and Liturgical Reform in the Fifteenth Century*, Past and Present, 213(2011/Nov.), 3–30. A püspöki tekintélyről és a püspökök helyi beágyazottságáról az érett középkorban: Pieter BYTTEBIER, *How Many Bodies for the Bishop? = Political Liturgies in the High Middle Ages*, Turnhout, Brepols, 2021, 139–142.

szokása sem érintette a székesegyházak, még a Szentszéknek közvetlenül alávetett székesegyházak szokását sem. Az egy érsekség alá tartozó püspökségek nem álltak közelebb egymáshoz, mint más érsekségek alá tartozó szomszédaikhoz, a római kuriális úzus átvétele pedig önkéntesen történt, és a 16. század vége előtt csak szerzetesrendekre, illetve később alapított egyházmegyékre, például Granadára volt jellemző. A liturgikus rend tehát episzkopális egyházmodellt képviselt, egészségesen decentralizált volt. Ez azt is biztosította, hogy korhangulat vagy divatos reformtörekvések ne változtathassák meg rövid időn belül a latin egyház egészének liturgikus arculatát. Elvileg bármely püspöknek jogában állt akár radikális újításokat végrehajtani, de ezek soha nem terjedtek túl saját egyházmegyéje határain.

Szerzetesrendeknek ebben az összefüggésben csak a központosított, általános előljáró alá rendelt, általános rendgyűléseket (*capitulum generale*) tartó közösségeket nevezem.² Ezek földrajzi környezetüktől függetlenül azonos liturgiát végeztek mindenütt. Szertartásrendjük közel állt azon földrajzi környezet szekuláris úzusaihoz, ahol az adott rend megszerveződött vagy ahonnan nemzetközi szervezetét igazgatta, de tudatos, átgondolt szerkesztés eredménye is volt, így nem felelt meg pontosan egyetlen egyházmegye hagyományának sem. A kármelita úzus valóban közel áll a keresztes Jeruzsáleméhez, a pálos pedig Esztergoméhoz, de mindkettőnek számos olyan vonása van, amely mint rendi liturgiát különbözteti meg rokonaitól. Különböztek a rendi úzusok a központosítás, egységesítés szigorában is. Az egységesítés első teoretikusai a ciszterciek voltak, legsikeresebb végrehajtói pedig a dominikánusok. Azok a közösségek, amelyek világi intézményeket (székesegyházakat, plébániákat) is működtettek, ilyenkor magukévá tették a megfelelő szekuláris úzust. Magdeburg, Havelberg vagy Ratzeburg székeskáptalanja egy-egy premontrei konventnek felelt meg, de egyházmegyei liturgiát végzett. Ez azonban nem jelentette azt, hogy ne létezett volna egy nemzetközi, Prémontré és Laon térségéhez közel álló, lényegileg egységes premontrei úzus. Végül a római kuriális gyakorlathoz csatlakoztak a ferencesek, az ágostonos remeték, és általában a 14. századtól kezdve alapított vagy megreformált rendek.

² Robert BARTLETT, *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change 950–1350*, Princeton NJ, Princeton University Press, 1993, 255–260; FÖLDVÁRY Miklós István, *Rendek és régiók: A szerzetesi liturgiák rövid története = Hagyomány és korszerűség: Alapításának 900. évfordulóját ünnepli a premontrei rend*, Budapest, L'Harmattan, 2021, 105–126.

Monasztikus közösségnek ebben az összefüggésben az önálló, helyhez kötött szerzetesek által lakott (*stabilitas loci*) apátságokat hívom, vagyis azokat az intézményeket, amelyeket az utókor a bencések vagy az ágostonos kanonokok „rendjéhez” sorol.³ E közösségek a közös regula és életideál ellenére nem voltak a koldulórendi paradigma értelmében vett rendek. Nem létezett olyan központi szerv, amely liturgiájukat egységesítette volna, és liturgikus értelemben szorosabban kötődtek földrajzi környezetükhöz, mint azonos regulát követő, de Európa más vidékein működő társaikhoz. A spanyolországi Montearagón kanonokjai például saját szertartáskönyvek hiányában a szomszédos Zaragoza, Huesca vagy Tarazona könyveit használták, nem pedig valamely más ágostonos intézményét,⁴ és egy normann bencés apátság, például Fécamp, Bec vagy Mont-Saint-Michel liturgiája is közelebb áll Rouen, Évreux vagy Avranches székesegyházaiéhoz, mint más francia bencés központokéhoz, amilyen Cluny vagy Marmoutier. A monasztikus hagyományok e „talajgyökeres” alkatát két tényező árnyalja. Az egyik az, hogy a jelentősebb központok kongregációk fejeként is működtek, és ez olykor hozzájárult az életmódtól teljesen nem függetleníthető úzusuk továbbterjedéséhez. A másik, hogy a 14. századtól kezdve a bencések is hajlamosak voltak rendként, azaz nemzetközi szervezetként tekinteni önmagukra, és egyes csoportjaik a koldulórendi mintáknak megfelelően fogalmazták újra liturgiájukat, általában a római gyakorlatot véve alapul, és alkalmazva rá a benedeki regulában lefektetett elveket.⁵

A nyilvánvaló sokszínűség nem jelentett teljes kötetlenséget. A középkor egyházmegyes vagy szerzetesi úzusai ugyanannak a római rítusnak voltak megnyilvánulásai. Összekötötte őket a szertartások közös szimbólumrendszere (terek, szereplők, öltözetek, tárgyak), rituális és szövegi szerkezete (szertartástípusok, azok fölépítése és műfajai) és a legalább 70–80%-ig, még hozzá éppen a legegyszerűsebb napok és rítusok szintjén közös tételkészlet (szövegválasztások és gregorián dallamok). Ami az utóbbiakat illeti, filológiai és dallamváltozatok természetsszerűleg léteztek, de ezek dialektusszerű eltérése nem befolyásolta a

³ STAMLER Ábel, *Index liturgicus ad Corpus Consuetudinum Monasticarum*, Budapest, Argumentum, 2021, 17–18.

⁴ Az idézett szertartáskönyvek mindegyikéről elérhető teljes másolat az *Usuarium* digitális gyűjteményben (usuarium.elte.hu) a „Uses” menüpontban a helynévre keresve, majd több lehetséges forrás esetén kiválasztva a tanulmányban hivatkozott megjelenési évet.

⁵ KELEMEN Áron, *A Benedictina bulla és Tolnai Máté: A magyarországi bencesség reformja*, Magyar Egyházzene 13/4(2005/2006), 403–428.

nyelvezet alapvető közösségét. Éppen ezért félrevezető a középkor sokszínűségéből az összefüggés hiányára vagy a helyi kezdeményezések korlátozatlan voltára következtetni.⁶ Egység és különbözőség strukturált, árnyalt rendszeréről van itt szó. Ha összevetünk egymással egy Portugáliából és a Baltikumból származó vagy egy 8. és egy 18. századi szerkönyvet, összehasonlíthatatlanul több egyezést fogunk bennük találni, mint ha összevetjük egymással a római szertartáskönyveknek a 20. századi reformok előtti és utáni változatait.

Ez volt tehát a háttér, amelyhez képest a kora újkori fejleményeket értelmeznünk kell. A tridenti zsinat után kiadott breviáriumot és misszálét bevezető bullák elvileg nem hoztak döntő változást.⁷ V. Pius pápa minden 200 évesnél idősebb úzust megerősített jogaiban, márpedig 1568-ban már minden olyan egyházmegyének és szerzetesi közösségnek, amely saját úzussal büszkélkedett, 200 évesnél messze idősebb úzusa volt. A korlátozás éle nem ellenük, hanem a 16. század reformliturgiái ellen irányult, amelyek közül ma már csak a római Santa Croce in Gerusalemme-bazilika bíborosa, Francisco de Quiñones saját szerkesztésű breviáriuma közismert.⁸ Ugyanakkor a reformáció ellenpólusaként formálódó, nemzetek fölötti, hangsúlyozottan Róma-hű katolikus identitás, a nyilvános szertartási élettől a sokszor magányos áhítatgyakorlatok felé elmozduló lelkiség és mindenekelőtt az egyre nagyobb példányszámban egyre olcsóbb könyveket kibocsátani képes nyomdatechnika egyaránt a rész hagyományok lassú elsovadásához, majd föladásához járult hozzá.

A liturgiatorténész tehát nehéz helyzetben van. Természetes érdeklődéssel fordul a középkor sokszínű, változatokban élő hagyománya felé, és érdeklődését elsősorban írott források elégíthetik ki. Ám a középkori könyvek többnyire hallgatnak a liturgia számos olyan részletéről, amely a kortársaknak magától értetődő volt, ahogyan mi is leginkább akkor foglalunk írásba közismert dolgokat, ha meg

⁶ A sokféleséget hangsúlyozza, de az összehasonlítás elveit, logikáját és arányait nem határozza meg pl. Helen GITTO, Sarah HAMILTON, *Understanding Medieval Liturgy: Essays in Interpretation*, Burlington VT, Ashgate, 2016.

⁷ „Quod a nobis”: *Breviarium Romanum* (1568); „Quo primum”: *Missale Romanum* (1570).

⁸ *Breviarium Sanctae Crucis* (1542); további adatok nem egyházmegyes breviáriumokról 1568 előtt: Maastricht (1503), Beaune (1517), Erfurt (1518), Romans-sur-Isère (1518), Ainay-le-Château (1520), Brugge (1520), Saint Quentin (1520), Goslar (1522), Oloron (1525), Lecce (1527), Grasse (1528), Apt (1532), Lille (1533), Gap (1534), Holar (1534), Loches (1536), Tudela (1554), Ciudad Rodrigo (1555), Segorbe (1556), Tuy (1564). Saját misszálét egyetlen 1300 után alapított egyházmegye sem jelentetett meg.

kívánjuk őket változtatni vagy attól tartunk, hogy feledésbe merülnek. A középkori könyvekből kiderül, hogy milyen szövegeket és milyen elrendezésben imádkoztak őseink, és nagy százalékban helyreállíthatók az egyedi dallamok is, de már a szövegek közül is sokszor hiányoznak azok, amelyeket rutinszerűen, napról-napra vagy akár napjában többször elmondtak, és a hangjelzés is elmarad, ha a megfelelő tónus vagy dallam a korabeli klerikusok alapműveltségének részét képezte. Még inkább így van ez a rubrikákkal, vagyis a szertartások hogyanját, mintegy rendezői aspektusát tárgyaló szövegekkel. Mozdulatokat, legyen szó akár táncról, sportról vagy csak egy cipőfűző megkötéséről, ma is példák után, a gyakorlatban sajátítunk el, nem szöveges útmutatók alapján. Ha viszont egy valaha közismert mozdulatsor hagyományozása megszakad, írott emlékek, ábrázolások vagy fölvételek hiányában lehetetlen helyreállítani.

Ezért jelentenek kivételesen értékes, de egyben ritka forrástípust azok a szertartáskönyvek, amelyek a középkori tartalom szempontjából a még, az újkori könyvszerkesztési stratégiák szempontjából viszont a már metszetébe tartoznak. Az érett 16. században főként spanyol területen készültek ilyenek, majd a 17. századra általánossá váltak.⁹ E források már nem pusztán a szertartások szövegekönyvei. Összesen közel 100 oldalnyi terjedelemben taglalják a megfelelő rítus elvégzésének módját, körülményeit olyan fejezetekben, mint a *Rubricae generales*, a *Ritus servandus* vagy az *Ordo missae*, és szövegeiket is gyakran vezetik be vagy szakítják meg részletező utasításokkal. A középkori liturgiátörténetnek olyan, az utolsó pillanattól származó, de minden korábbinál információgazdagabb forrását jelentik, amilyenek a 20. századi népzenei gyűjtések a kora újkori kottás nyomtatványokhoz képest, vagy amilyenek a modern antropológusok filmfelvételei a 18–19. századi utazók, gyarmati hivatalnokok és misszionáriusok beszámolóihoz viszonyítva.

Forrásértéküket azonban árnyalja, hogy már a 16–17. század turbulens korszakában születtek. Nem ártatlan lejegyzései voltak emberemlékezetet meghaladó hagyományoknak, hanem kétségbeesett kísérletek egy-egy hagyomány megmentésére (kutatói szempontból ez a legjobb eset), merész kezdeményezések annak megváltoztatására (ez a legfélrevezetőbb), vagy kompromisszumok a Róma égisze alatt egységesedő katolikus egyen-liturgiával (ez szinte csak akkor szűrhető ki biztosan, ha nem is kompromisszumról, hanem teljes behódolásról

⁹ Pl. Lleida (1524), Cosenza (1549), Sigüenza (1552), Calahorra (1554), Girona (1557), Cuenca (1559), Osma (1561), Palencia (1567).

van szó). Látható tehát, hogy a forráscsoport amilyen érdekes, olyan kockázatos. A középkor iránt érdeklődő kutató retrospektív értesüléseket remél tőle, a barokk iránt érdeklődő pedig a kor liturgikus magatartásának emlékét, de egyik sem boldogul, ha nem ismeri bensőségesen azt az örökséget, amelyhez képest a kora újkori szerkönyvek konzervatívnak, újítónak, vagy zavarba ejtően kompilatívnak mutatkoznak.

Ha a barokk kor római katolikus szertartáskönyveit tekintjük, kizárhatjuk a jelen vizsgálódás köréből azokat, amelyek már címükben is Rómára és a pápaságra hivatkoznak. Ezek annak a 16. század végétől egyre nagyobb méreteket öltő hullámnak az emlékei, amely végül szinte teljesen elsöpörte a helyi és rendi hagyományokat. A legújabb időkre közülük csak Milánó és Lyon, a szerzetesrendek közül pedig a karthauziak, a ciszterciek, a dominikánusok, sarus kármeliták és – sok engedménnyel – a premonstreiek álltak ellene.¹⁰ A 20. századnak a II. vatikáni zsinatot megelőző időszakában a portugáliai Braga és néhány szerzetesrend sikerrel állította helyre egykori gyakorlatát, de a reformok miatt e kezdeményezések torzók vagy legalábbis szórványosak maradtak.

A címükben továbbra is részhagyományokra hivatkozó könyvek három csoportot képviselnek. Az elsőbe azok tartoznak, amelyek nem pusztán az úzus, de a rítus, tehát a szerkezet és a tételkészlet szintjén sem rómaiak: Milánó ambrozián és Spanyolország mozarab könyvei. Ezek jellemzően olyan, a barokk pápaság által biztosan ellenőrzött területeken maradhattak fenn, ahol a reformáció nem veszélyeztette a katolikus identitást, azaz a lokálpatrióta egyénieskedés nem idézte föl az engedetlenség vagy a szakadás rémét. Az ambrozián rítus hagyománya sok évszázadra tekintett vissza és valóban folytonosan, széles körben gyakorolták.¹¹ A mozarab ezzel szemben a nosztalgiával földidézett vizigót korszak öröksége volt, amely a mór hódoltság idején megőrződött, de a *reconquista*-val párhuzamosan visszaszorult, és csak a 16. század elejére vált a megszülető spanyol nemzeti öntudat egyik megnyilvánulásává.¹² Ekkor rekonstruáltatta Francisco Jiménez de Cisneros toledói érsek, és jelölt ki egy-egy kápolnát Toledóban

¹⁰ Ezeket ismerteti: Archdale A. KING, *Liturgies of the Religious Orders*, London, Longmans, 1955; Uő, *Liturgies of the Primatial Sees*, London, Longmans, 1957; reprintek: Bonn, Nova & Vetera, 2005.

¹¹ Pietro BORELLA, *Il rito Ambrosiano*, Brescia, Morcelliana, 1964.

¹² Susan BOYNTON, *Restoration or Invention? Archbishop Cisneros and the Mozarabic Rite in Toledo*, *Yale Journal of Music & Religion* 1/1(2015), 5–30.

és Salamancában állandó végzésére. Ez a rítus nem volt tökéletesen azonos a vizigót kéziratok tartalmával, és máig vitatják, mit jelentett a rekonstrukció: hiteles előzmények összeválogatását és szabványos formában való kiadását vagy mesterségesen előállított, akár hamisított hagyományt. Annyi viszont biztos, hogy a mozarab gyakorlat – szemben az ambroziánnal – legszűkebb pátriájában sem vált soha uralkodóvá, mindig megmaradt valamiféle liturgikus skanzennek, tisztelettel őrzött, de muzeális emléknek. Annál érdekesebb, hogy az újkor folyamán növelni tudta befolyását: a Jiménez-féle könyvek hűségesebb újrakiadásai folyamatosan jelentek meg, és a spanyol prelátusok még Közép-Amerikában is bevezették használatukat.

Jóval népesebb és bonyolultabb csoportot képeznek a gall egyház könyvei. Franciaországban azt tapasztaljuk, hogy az egyházmegyék egészen az 1840-es évekig töretlenül saját jogon, önnön úzusukra hivatkozó címmel jelentetnek meg szertartáskönyveket. Összefoglalóan neogallikánnak szokás őket nevezni. A jelenség az *ancien régime*-hez, a francia abszolutizmus közegéhez kapcsolódik, amelyben a gall egyház Róma legerősebb, de leghűtlenebb leányának hírhedt szerepét játszotta. Ezt a sztereotípiát erősíti meg a neogallikán könyvek sorának megszakadása is az 1840-es években is. Ekkor történt ugyanis, hogy a tiszta, Róma-hű liturgia és a gregorián ének romantikus lelkületű, de jó gyakorlati érzékkel megáldott, igen befolyásos szószólója, Prosper Guéranger solesmes-i apát megindította mozgalmát, és ennek ellenpontjaként a neogallikanizmust jelölte meg mint minden visszaélés foglalatát.¹³

A narratíva nem teljesen megalapozatlan. A gallikán különutasság valóban összefüggött a francia államegyház azon törekvésével, hogy a Szentszékét pusztán spirituális hatalomnak tekintse. Ezt a Szentszék is kénytelen volt többé-kevésbé elviselni, megelőzvéen egy, az angliaihoz hasonló független nemzeti egyház létrejöttét. Az is igaz, hogy ez a törekvés föllevenítette azokat a frank hagyományokat, amelyek már a kora középkorban bibliai szereplőkre (Lázár, Magdolna, Márta, Dénes) vagy közvetlen apostoli küldöttekre (Martialis, Saturninus, Gatianus) vezették vissza a főbb gall egyházmegyék megalapítását, Rómának és a pápának csak jelentéktelen szerepet hagyva vagy őket kifejezetten megkerülve. A

¹³ Prosper GUÉRANGER, *Institutions Liturgiques*, Paris, Débecourt, 1841, II. VII–XIII; FÖLDVÁRY Miklós István, *A Karoling liturgiareform és a gallikanizmus mítosza = Reformationes: Reformációs értekek a vallástörténetben*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Vallástudományi Központ, 2021, 87–89.

barokk kor francia egyházi tudományossága is kihasználta mozgásterét, hogy az őshonos hagyományok föltáráásával, megőrkítésével hozzájáruljon a nemzeti dicsőség öregbítéséhez és a gall egyház ősiségének szemléltetéséhez, másfelől pedig mérsékelje a Szentszék közvetlen ellenőrzésre vonatkozó történelmi és jogalapját.

Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk a neogallikán könyveket, három különböző jelenséggel találkozunk. A 17. század elején Franciaországban éppúgy, mint másutt, egyszerre találunk a középkori helyi hagyományt hűségesen őrző és a római úzust átvevő könyveket, jóllehet címadásukban az utóbbi nem, vagy csak alcímek, kiegészítések szintjén tükröződik. Sens legalább 1575-ig, Párizs 1602-ig, Lyon pedig 1688-ig biztosan megtartotta 13–14. századi kéziratokból ismert gyakorlatát, Orléans ugyanakkor már 1600-ban áttért a római úzusra.¹⁴ Neogallikanizmusnak a szó guéranger-i értelmében csak egy harmadik jelenséget nevezhetünk. Ez a liturgikus kereteknek a római rítus szerkezetét követő, de teljesen önkényesen válogatott szövegelemekkel való kitöltését jelentette. A kor puristarácionalista vallásosságát főként három tényező befolyásolta: (1) a rituális ismétlődések kiküszöbölésére való igény, vagyis hogy a szertartáskönyvek legyenek változatosak és érdekesek, amolyan lelki olvasókönyvek; (2) a kor irodalmi ízlésétől eltérő és sokszor teológiailag is gyanús középkori szövegek kiiktatása; (3) és a bibliai szövegek előnyben részesítése, nagyobb bősége. E törekvések joggal idézik föl a 20. század 60-as, 70-es éveinek gondolatait, de a neogallikán könyvek, ha lehet, még kevesebb tapintatot tanúsítottak az ezredéves örökség iránt.

Ám hangsúlyoznunk kell, hogy az első ilyen értelemben vett neogallikán könyvek csak az 1680-as években jelentek meg, egyidejűleg a gallikanizmus mint egyházi-politikai mozgalom megfogalmazódásával. A tridentini zsinat vége és az első neogallikán szerkönyvek közt több mint száz év telt el. Már ebben az időszakban is Franciaország állt leginkább ellen az ellenreformációs és nyomtatványkori egységesítés nyomásának, de ekkor még úgy, mint a középkori előzmények őre, és nem úgy, mint mind a helyi, mind a római hagyományokkal szakító reformer. Éppen ezért a 17. század nem romanizáló francia emlékeit bátran sorolhatjuk a legértékesebb retrospektív források közé.

¹⁴ FÖLDVÁRY Miklós István, *Continuity and Discontinuity in Local Liturgical Uses*, Ephemerides Liturgicae, 137(2023), 3–34, 32.

A neogallikán megoldások az 1680-as évektől kétségkívül előtérbe kerültek, de jó ideig nem váltak kizárólagossá. Még bonyolultabbá teszi a kor szerkönyveinek értékelését, hogy középkori, romanizáló és neogallikán elemek egyazon könyvben is előfordulhatnak. A liturgia moduláris természetű, azaz egy-egy szertartás, egy-egy műfaj vagy szövegréteg a többtől függetlenül alakulhat. Így történik, hogy az 1666-os párizsi misekönyv papi imakészlete már a római változatokat hozza a régi párizsiak helyett, míg az énekek és a körmenetek rendje hagyományos marad. Az 1688-as reimsi misekönyvben a könyörgések és az olvasmányok rómaiak, az énekek középkoriak, de egyes processziók már neogallikánok. A 18. századra mindenütt uralkodóvá válik a neogallikán elem, de római összetevőkkel párhuzamosan jelenik meg 1717-ig például Meaux-ban, Angersban és Clunyben, és középkori előzményekkel keverve 1745-ig Sens-ban és Soissons-ban.

Az utóbbi esetek arra világítanak rá, hogy az *ancien régime*-ben éppúgy, mint a 20. századi liturgikus megújulási mozgalomban, olykor szövetségre lépett egymással *ressourcement* és *aggiornamento*: a forrásokhoz való visszatérést sürgető, a közelmúltat a régmúlt jegyében meghaladni kívánó mozgalom (Franciaországban ez a római úzus kritikáját jelentette a középkori helyi hagyomány nevében) és a múltat végképp eltörölni igyekvő korszerűsítési láz.¹⁵ Az előbbi a tudományos alapot és a hagyomány szentesítő erejét biztosította, az utóbbi a korszellemhez való illeszkedést és a lobbierőt, de – amint a középkori elemeknek a 18. század második felére való teljes eltűnése bizonyítja – a múlt felé fordulás már ott és akkor is csak átmeneti szerepet töltött be.

Az 1680-as évektől elterjedő neogallikán „úzusok” meghatározó vonása, hogy nem úzusok a szó középkori értelmében. Azelőtt ugyanis két tényező tett egy hagyományt úzussá: a helyhez kötöttség és a tartósság. Ha a neogallikán könyvek formulárait összehasonlítjuk, kiderül, hogy az egyházmegyékre hivatkozó címek ellenére sem helyhez kötöttek, sem tartósak nem voltak. A gyakorlatban minden egyes liturgikus összeállítás úgy viselkedett, mint egy divatos antológia: egymással párhuzamosan megjelenhetett több, egymással még csak nem is szomszédos egyházmegyében. Pontosan ugyanazt a könyörgéskészletet alkalmazza például Párizs (1685), Meaux (1709), Sens (1715) és Cluny (1733),

¹⁵ Thomas M. KOCIK, *A „reform reformja” tágabb perspektívában: Az élő hagyomány megújult hatékonysága = XVI. Benedek pápa és a szent liturgia*, Budapest, Szent István Társulat, 2011, 65–69.

illetve egy másikat, de szintén ugyanazt Párizs (1739), Bayeux (1783), Le Puy (1783) és Fréjus (1786). Amint Párizs esetéből nyilvánvaló, egyazon egyházmegye bátran szakíthatott egy korábbi antológiával egy későbbi kedvéért 1685 és 1739 között. Ugyanilyen helyben lezajló változtatást tapasztalunk Sens-ban 1715-ről 1785-re és Clunyben 1717-ről 1733-ra. A szó igazi értelmében vett neogallikán könyvek tehát kétségkívül izgalmas dokumentumai a régi Franciaország egyházpolitikájának, gondolkodásmódjának és lelkiségének, de egyházmegyes hagyományokra utaló címeik még saját korukra nézve is félrevezetőek.

Végül a harmadik barokk kori forráscsoportot a címükben egyházmegyékre hivatkozó, de Franciaországon kívüli források alkotják. Ezek túlnyomó többsége Németország nyugati, Franciaországgal határos, illetve déli tartományaiból maradt fenn: Konstanzból (1603), Trierből (1608), Regensburgból (1611, 1624), Würzburgból (1613), Kölnből (1626, 1756) és Münsterből (1632). Robert Amiet nyomtatványkatalógusa tud ezen kívül egy 1740-es olmützi és egy 1742-es mainzi misszáléről, de ezekhez egyelőre nem sikerült hozzájutnom.¹⁶ E német misszálakon semmi nyomot nem hagyott a neogallikán szellem, nagyrészt korábbiak is nála, azaz megítélésük a középkori örökség és a romanizáló elem arányán múlik. Konstanz és Regensburg máris elbukik a próbán: e déli, sváb és bajor püspökségek a római úzusnak megfelelő könyveket adtak ki saját jogon. Ha van bennük valami, ami a helyi hagyományhoz kötődik, akkor az legföljebb valószínűleg egyes szentek kultusza. A trieri forrás pontosan megfelel 1547-es, sőt 1498-as elődjének, így egyike a középkori hagyomány legkésőbbi Franciaországon kívüli tanúinak. Ugyanakkor tartalmaz bevezető fejezeteket, amelyek a kortárs római misekönyv műfaji mintáit követik, de mind megfogalmazásukban, mind tartalmukban önállóak.

Az igazán bonyolult kérdéseket Würzburg, Köln és Münster könyvei teszik föl. Mindhárom az újkori könyvkultúra jegyében készült, gazdagon rubrikált, 50–60 oldalnyi bevezetővel ellátott szerkönyv, és mindhárom egyértelműen különbözik a római hagyománytól annak ellenére, hogy az utóbbiak címfeliratukban a római egyház szertartásaihoz való alkalmazkodásról számolnak be (*sanctae Romanae ecclesiae caerimonüs accommodatum*). Ez már a törzsszöveg első néhány oldalán

¹⁶ Robert AMIET, *Missels et bréviaires imprimés (supplément aux catalogues de Weale et Bobatta: Propres des saintes (édition princeps)*, Paris, Centre National de la Recherche Scientifique, 1990, 45. [639], 49. [690 B].

kiderül. A középkori német fősodorhoz hasonlóan advent első vasárnapi evangéliumuk a virágvasárnapi bevonulásról szól, tartalmaznak szerdai és pénteki olvasmányokat, és a negyedik adventi vasárnapon a *Memento nostri* introitust írják elő.

Föltűnő viszont a kölni és a münsteri könyvnek a cím pontos megfogalmazásáig menő hasonlósága.¹⁷ Az olvasóban fölmerül a gyanú, hogy valójában nem a kölni, illetve a münsteri úzus egyenkénti folytatásaival áll szemben, hanem egy részben mesterséges, a középkori örökség lényeges vonásait megőrző, de egységesített Rajna-vidéki és vesztfáliai úzusról. A hétköznapra rendelt olvasmányanyag, az egyházmegyes hagyományoknak ez a legváltozékonyabb rétege cáfolni látszik a föltételezést, mert – legalábbis Münsterben – tökéletesen megegyezik az 1520-as kiadással. Más elemzések ugyanakkor, így például a virágvasárnapi ágyszentelés és körmenet összevetése arra utalnak, hogy a münsteri forrás a kölnihez közel álló, bár annál kurtább, mind saját 16. századi előzményétől, mind a római változattól különböző szöveget hoz. Megbízható eredményt csak e 750–800 oldalas kötetek egymással és középkori előzményeikkel való részletes összevetése után fogalmazhatnánk meg, de munkahipotézisként előre bocsátható: a barokk kori német egyházmegyek a hagyomány egészéhez és liturgikus tájukhoz hűségesen, de egymáshoz közelítve fogalmazták meg helyi liturgiájukat azon kevés városban, amely nem tette magáévá a római úzust. Érdekes, hogy ragaszkodásukat a német és középkori hagyományhoz csak részben vállalták. Miközben a neogallikán könyvek a helyi hagyományra hivatkoznak még akkor is, amikor egyértelműen szakítanak vele, a Rajna-vidéki könyvek a római hagyományhoz való alkalmazkodást hangoztatják anélkül, hogy megvalósítanák.

Még érzékenyebb probléma a barokk kori német misekönyvek elején közölt általános rubrikák és részletes miserendek forrásértéke. A tridenti zsinat utáni, 1570-es misekönyv megfogalmazásai szinte szóról-szóra köszönnek vissza a két Rajna-vidéki forrásban, ezeket tehát el kell vetnünk mint a középkori gyakorlat-

¹⁷ Münster: „Missale sanctae Monasteriensis ecclesiae ... recognitum et sanctae Romanae ecclesiae caerimoniis accommodatum et novis quibusdam sanctorum officiis partim antehac desideratis partim a Romana ecclesia recenter approbatis auctum”. Köln: „Missale sanctae Coloniensis ecclesiae ... recognitum et sanctae Romanae ecclesiae caerimoniis accommodatum et novis quibusdam sanctorum officiis ab eadem ecclesia Romana approbatis auctum”.

ról értékes részletekkel sajnos nem szolgáló dokumentumokat. Talán épp e fejezetekre gondoltak kiadóik, amikor a római ceremóniákhoz (de nem szövegekhez!) való alkalmazkodásról beszéltek. A würzburgi misszálé azonban, bár éppúgy közli a megfelelő fejezeteket, megfogalmazásában és tartalmában eltér a római előképtől. Számos esetben egybecseng viszont az 1608-as trieri misszálé megfelelő részeivel. Mivel a *Rubricae generales* vagy a *Ritus servandus* címadás nem juthatott a német redaktorok eszébe a római misekönyvtől függetlenül, elképzelhető, hogy annak hatása alatt, de helyi hagyományt rögzítve már a 16. század végén vagy a 17. század elején megfogalmazódtak egy katolikus értelemben vett „*Deutsche Messe*” rubrikái.¹⁸ Ezek azután minden olyan egyházmegyében elterjedtek és továbbalakultak, amely igyekezett megőrizni saját ceremóniális arculatát. A Trier és Würzburg közti, földrajzi közelséggel vagy történeti körülményekkel nehezen magyarázható párhuzam óvatosságra int e szövegeknek a középkori helyi gyakorlatra való visszavetítésével kapcsolatban, de egybevág a Münster és Köln között megfigyelt, más természetű párhuzammal.

Úgy tűnik, hogy a barokk korban mind francia, mind német területen valamiféle nemzeti liturgikus konszenzus volt kialakulóban. Ez az erős kézzel összefogott Franciaországban végül a neogallikán antológiák tér- és időbeli tarkaságához vezetett, míg a szétagolt Németországban a középkori örökséget őrző, de kisebbségi és lassan elhaló kezdeményezésekben mutatkozott meg. A történelmi előzmények, a földrajzi környezet, a liturgikus rétegek és a korszellem ismeretében azonban mindkét forráscsoport adatok eddig rejtőző kincses tárnak bizonyulhat. És nem mellesleg a barokk francia egyháznak a forradalmat száz évvel megelőző forradalmi attitűdje, illetve német egyháznak a romantikát kétszáz évvel megelőző középkor-nosztalgiája emlékeinek.

¹⁸ Az összetétel LUTHER Márton 1526-ban német nyelvű, énekelt úrvacsorai Istentiszteletére utal (*Deutsche Messe und Ordnung des Gottesdiensts*). A mise szerepéről és jellegéről a német középkorban: Adolph FRANZ, *Die Messe im deutschen Mittelalter*, Freiburg, Herder, 1902, reprint: Bonn, Nova & Vetera, 2003.

Res Litteraria Transylvaniae Vetus *Irodalom- és Művelődéstörténeti Műhely*

A Res Litteraria Transylvaniae Vetus Irodalom- és Művelődéstörténeti Műhely a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemen a Bölcsészettudományi Kar Magyar Irodalomtudományi Intézetének kutatási egysége. Előzményeinek az 1990-es évek közepén induló kutatások tekinthetők: az egyéni, akkor még főként a kora újkori prédikációra irányuló vizsgálatokkal egyidőben a 16–18. századi könyv-, irodalom- és művelődéstörténet különféle részjelenségeit körbejáró TDK-dolgozatok, szakdolgozatok, majd mesteri disszertációk, valamint a belőlük készült publikációk alapozták meg a későbbi irányokat. Magam ezekben az években intenzíven dolgoztam a doktori értekezésem, majd annak publikálásra való előkészítésén, ezzel párhuzamosan pedig igyekeztem beletanulni az egyetemi oktatói munkába, s miközben én is kerestem a saját helyemet, hangomat, a legidősebb pályakezdőként valamiféle koordinátori szerepbe kerültem. Tóth Zsombor mint közvetlen munkatárs volt sok tekintetben segítségem, támaszom, ösztönző kritikusom. (Az ő távozása után Farmati Anna tölti be ezt a szerepet: segít, kiegészít, kihívások elé állít.) Figyeltem, mi történik a (főként magyarországi) testvérintézményekben, és igyekeztem az itthoni lehetőségekhez, körülményekhez szabni, amit tanultam. Ezekhez az évekhez köthetők Farmati Anna, Korondi Ágnes, Luffy Katalin, Tóth Zsombor, Vulkán Vera Tünde első publikált irodalomtörténeti dolgozatai olyan témákban, mint a misztikarecepció a magyar nyelvű kódexekben, a népének hagyomány- és motívumrendszere, puritanizmus, a jezsuiták és ferencesek (erdélyi, de nem csak) működése, kéziratok feltárása és értelmezése.

2007 óta doktori képzés keretében is folytatható a kutatómunka: ekkortájt kezdett határozottabb intézményes kontúrokat ölteni a karunkon a Hungarológia Doktoriskola, benne a „régimagyaros” munkacsoporttal. Témavezetőként kezdettől fogva törekedtem arra, hogy a doktoranduszaim érdeklődéséhez, képességeihez, előzetes felkészültségéhez igazítsam a témajavaslataimat, ami meghatározta a műhelytevékenységet is. Ez számomra sokszor többletmunkát, olykor szabályos tanulást jelentett (és jelent ma is), a csoport kutatási „profilját”

esetenként mozaikszerűvé tette, arra kényszerített, hogy részlegesen lemondjunk a szisztematikus feldolgozásokról; a mi körülményeink között azonban (az egyetlen ilyen jellegű intézmény vagyunk az országban) az effajta rugalmasság látszott és látszik ma is a leginkább célravezetőnek.

A témaválasztásra vonatkozó „engedékenység” érdekes módon mégis létrehozott egyfajta csoporttudatot: a műhelymegbeszélések, doktori részdolgozatok vitája, a rendszeressé váló konferenciaszervezések és -részvételek egymás munkájának figyelemmel követésére ösztönöztek, de jótékonyan hatottak a publikációs tevékenységre, sőt a külső-belső szakmai kapcsolatok alakulására is. A választott témák jórészt a kegyességi irodalom problémái köré rendeződtek: továbbra is népszerű maradt, de sok új szemponttal gazdagodott a prédikációs irodalom vizsgálata (Demeter Volkán Júlia Szatmárnémeti Mihály, Bóné Éva Geleji Katona István, Balla Lóránt Csete István és Gyalogi János prédikációit kutatta), Szilágyi Anna-Rózsika Illyés András legendáriumának mártírtörténeteit dolgozta fel, Deák Zsuzsanna, Kónya Franciska, Vass Csongor, Kelemen Fruzsina, Szmotku Melinda, Nagy Emese-Ingrid az elmélkedés háza tájáról választott témát magának.

Új lendületet adott a műhelytagoknak az elkészült doktori értekezések könyv formájában való megjelenése: a kötetek zöme Kolozsvárott az Egyetemi Műhely Kiadó gondozásában látott napvilágot, de az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a Verbum Kiadó, a debreceni Egyetemi Kiadó is vállalta doktori dolgozatok könyvvé érlelt formájának közreadását.

2006-ban és 2018-ban a mi intézményünk adott helyet a hagyományos éves Rebakucs konferenciáknak. Maguk a rendezvények persze széles intézményközi összefogással jöttek létre, ám a szervezői és koncepcióalkotó munka nagyobb részét a helyszínt biztosító csapat vállalta magára.

A reformáció félévezredes évfordulójára készülve, Tóth Zsombor inspiráló és kapcsolatépítő ténykedésének hála, egyetemünk és benne hangsúlyosan ez a kis mikrointézmény, a Res Litteraria, nemzetközi szintre is kimerészkedett: a BBTE csatlakozott a RefoRC kutatási konzorciumhoz, s ennek égisze alatt 2016-ban és 2017-ben három nyelvű nemzetközi konferenciát szerveztünk, amelynek keretében megkíséreltünk árnyaltabban rátekinteni a 16–18. század hazai és nemzetközi vallási reformfolyamataira.

Gábor Csilla

FARMATI ANNA

*Késő antik és kora középkori himnuszok a graduálokban:
többszintű recepció vagy újraírás?*

Közismert és gyakran, de sommásan idézett tény, hogy a protestáns graduálok elég nagyszámú középkori zsolozsmahimnuszt tartalmaznak, hiszen az anyanyelvű mellékistentiszteleteknek ez közösségben is igen jól énekelhető része volt – talán éppen emiatt elsősorban a zenetörténet és a liturgiátörténet foglalkozik velük. A szövegek egybevetése a latin eredetivel, illetve a középkori fordításokkal, amennyiben ezek léteznek, arra engednek következtetni, hogy irodalmi és mentalitástörténeti szempontból sem érdektelenek ezek a parafrázisok: tudatos retorikai és teológiai elvek is meghatározzák a szövegeket (olyan elvek is, amelyek nem korlátozódnak pusztán a szintén gyakran emlegetett, de nagyon leegyszerűsítő dogmatikai összeférhetlenségek eliminálására). Erre magának Luthernek a himnuszfordítói gyakorlata hívja fel a figyelmet, és ezt akkor is érdemes komolyan vennünk, ha a magyar változatok eredetéről, konkrét fordításelméleti háttéréről szinte semmit sem tudunk. Az *újraírás* verses szövegekkel kapcsolatban szokatlan terminus technicus felőli vizsgálat részemről provokáció egy olyan szövegkorpusz árnyaltabb vizsgálatára, értelmezésére, (világ)irodalomtörténeti kontextusba helyezésére, amelyet eddig egyszerűen fordítás-, esetleg parafrázisirodalomként kezeltünk.

A himnuszfordításokra már a kora újkori katolikus népénekköltészet kutatása során felfigyeltem, a társulati kiadványok énekeinek-himnuszainak tanulmányozása során is visszatértek ilyen szövegek, ezért egyre érdekesebbnek láttam utánajárni annak, hogy valójában milyen himnuszszövegek szerepelnek az énekgyűjteményekben, különösen a graduálokban, mert – a néhány középkori próbálkozás után – ezekben fordulnak először elő magyarul nagyobb számban. A zsolozsmahimnuszok 16. századi fordításai és adaptációi amiatt is külön figyelmet érdemelnek, hogy nem pusztán nyelvet, sőt nyelvezetet, illetve stíluszintet váltanak, hanem egy új korszak és új liturgikus rend részeivé is válnak. Így született meg egy tematikus csoport, illetve összefüggő himnuszszorozat elemzése a

hexameron-himnuszok esetében,¹ de írtam a himnuszok időkjelölő szerepéről is,² illetve az ehhez kapcsolódó spirituális mondanivalóról.³

Mindezekre a kutatásokra az a tény is bátorított, hogy e himnuszok mögött (is) az európai univerzális szöveghálózat húzódik meg, amelynek a magyarországi recepciótörténetét nem igazán ismerjük. A múlt század nyolcvanas éveiben Szövérfy József fogalmazta meg az európai himnológia kontextusában: „Sajnos a latin himnusz recepciótörténete mind a katolikus, mind a nem katolikus szférában máig megíratlan.”⁴ Örvendetes tény, hogy ez a megállapítás ma már csak részben igaz, mert azóta történtek többszintű kutatások, különösen angol, francia és német nyelvterületen, ide tartoznak például Jörg Robert, Nicolas Lombart tanulmányai.⁵ A magyar graduálok himnuszfordításait nyilván valamennyire ismerjük, a humanizmus és a reformáció korának recepciókutatása, annak külföldi tanulságai viszont – éppen a téma nemzetközisége miatt – termékenyek lehetnek a magyarországi recepció filológiai-irodalmi tanulmányozása során is.

¹ FARMATI Anna, *Az új fény első hajnala: teremtésteológia a hexameron-himnuszokban* (Interdiszciplináris Párbeszéd VII., 2018), Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Boyai Társaság, 2021, 23–33, UÓ, *A hexameron-himnuszok első magyar parafrázisairól = Imitáció és parafrázis: Szövegváltozatok a magyar régiségben*, szerk. BARTÓK István, JANKOVITS László, PAP Balázs, Pécs, 2020 (Verso), 183–193.

² FARMATI Anna, *A «forgó esztendő» periódusa: Egy szerkesztői változatai a kora újkorai egyház-énekeskönyvekben* (Interdiszciplináris Párbeszéd VIII., 2019, megjelenés előtt); UÓ, *A zsoltárhimnuszok időszervező szerepének változásai a protestáns graduálokban = Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiség alakulásában*, szerk. SZELESTEI NAGY László, Budapest, MTA–PPKE BILK, 2020 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 28), 29–42.

³ FARMATI Anna, *Estvéli kegyelem: Az évközi vesperáshimnuszok teológiai és spirituális jelentésszerkezete = Ünneplő ember a közösségben: Baráti köszöntőkötet Nóda Mózes tiszteletére*, szerk. BODÓ Márta, CSONTA István, LUKÁCS Otília, ZAMFIR Korinna, Budapest–Kolozsvár, Szent István Társulat – Verbum, 2019, 78–87.

⁴ “Leider ist die Rezeptionsgeschichte des lateinischen Hymnus sowohl im katholischen wie im außerkatholischen Bereich noch immer ungeschrieben.” Joseph SZÖVÉRFY, *Luther, der lateinische Hymnus und das Kirchenlied: Randbemerkungen eines Hymnologen*, Wissenschaftskolleg – Institute for Advanced Study – zu Berlin Jahrbuch 1982/83, 335–354, 349.

⁵ JÖRG ROBERT, *Luthers Lieder als Antikenübersetzung? Überlegungen zur Ambrosius-Bearbeitung Nukom der Heyden beyland = Humanistische Antikenübersetzung und frühneuzeitliche Poetik in Deutschland (1450–1620)*, hrsg. Regina TOEPFER, Johannes Klaus KIPF, Jörg ROBERT, Berlin, De Gruyter, 2017 (Frühe Neuzeit, 211), 353–381; Nicolas LOMBART, *Hymnodie, piété et liturgie: La permanence de l’hymnographie chrétienne = UÓ, L’Hymne dans la poésie française de la Renaissance*, Paris, Classiques Garnier, 2018 (Bibliothèque de la Renaissance, 20), 41–120.

A magyar himnuszreceptió zenetörténeti, liturgiátörténeti oldala sokkal kidolgozottabb, mint az irodalomtörténeti.⁶ Ez utóbbi ritkább és kevésbé rendszeres. A korai próbálkozások nem mondhatók igazán eredményesnek, mégpedig azért nem, mert nem ismerik még fel a szövegek jellegéhez illő valódi fókuszot: az anyanyelvűség és szépirodalmiság kritériumai mentén közelítik meg a szövegkorpuszokat a korabeli irodalmi és irodalomtörténeti szemléletnek megfelelően.

Horváth Círil a Batthyányi-kódexről három közleményt is publikált,⁷ ezek az anyag, a szövegek feltárása szempontjából igen értékesek ugyan, meglátásai között viszont ilyen megállapításokat is találunk: „széptanilag nem mindig szerencsés beszédesség”⁸ jellemzi ezeket a himnuszokat, melyek az eredetieknek csupán „toldozott változat”-ai. A reformátoroknak „a költészet művészi oldala-iról alig van sejtelve” – írja.⁹

Friedrich Károly *A Magyar evangélikus templomi ének történetének vázlatja* című munkájában így értékeli a magyar nyelvű himnuszszövegeket: „többé-kevésbé hívek voltak eredetijükhöz, csak felfogáseltérések, *toldások*, bővítések *akadályozzák* a teljes hűséget.”¹⁰ A megállapítás azt sugallja, hogy – irodalmi szempontból legalábbis – a teljes szöveghűség volna az ideális. Pintér Jenő irodalomtörténetében Horváth Cyrillre hivatkozva jellemzi ezt a költészetet: „Ennek a protestáns lírának nincsenek igazi költői talentumai, az énekek nyelve darabos, hangulata sötét. Az üldözött vad és a kétségbeeső ember elszántságával menekülnek Istenhez.”¹¹ A Klaniczay-féle irodalomtörténet pedig szembe is állítja a gyülekezeti

⁶ Bibliográfiai adatok nélkül csupán érzékeltetni szeretném az arányokat – a teljesség igénye nélkül. Zenetörténet: Ferenczi Ilona, Dobszay László, Forráskiadás: *Musicalia Danubiana*, Tóth Anikó, Papp Andrea (szekvenciák), Papp Anette (introitusok), Szoliva Gábiel kutatásai. Liturgiátörténet (egyház – zene – történet) Payr Sándor, Földváry Miklós István, Fekete Csaba kutatásai. Az antik és a kora középkori himnuszirodalom: Déri Balázs, Adamik Tamás. Könyvtörténet, filológia, irodalomtörténet területén főként Hubert Gabriella munkássága járult hozzá ezeknek a szövegeknek, szövegahagyományozódásoknak láthatóvá tételéhez, vö. az RMKT XVII/17. kötete.

⁷ HORVÁTH Círil, *A Batthyányi kódexről: Első közlemény*, Irodalomtörténeti Közlemények 1905/2, 129–148; UÓ, *A Batthyányi kódexről: Második közlemény*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1905/3, 257–292; UÓ, *A Batthyányi kódexről: Harmadik és befejező közlemény*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1905/4, 388–430.

⁸ HORVÁTH, *Második közlemény*..., 7. j. i. m., 288.

⁹ Uo.

¹⁰ FRIEDRICH Károly, *A Magyar evangélikus templomi ének történetének vázlatja* (XVII–XVIII. század), Cegléd, Garab József, 1944, 29.

¹¹ PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom történet (Tudományos rendszerezés)*, II.: *A Magyar irodalom a 16. században*, Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1930, 188.

énekekkel, azt fejlődőképességnek tekintve, a himnuszfordításokat pedig elmarasztalva.¹²

Az említett külföldi, új szempontokat is felvető szakirodalom fényében sok minden másképpen látszik, érthetővé válik, ezért érdemes újraértékelni ezeket a fordításokat. Az újabb európai és hazai kutatási eredmények bevonása, az eddigiek felülvizsgálása mellett mindenekelőtt szemléletváltásra van szükség ezekkel a szövegekkel, ezek szerepével kapcsolatban. A kutatást megkönnyíti az RPHA – hiszen rengeteg hasznos adat áll rendelkezésünkre, sok esetben beleértve még a digitalizált szövegeket is. Esetünkben a műfaj és irodalmi minta alapján lehet a legjobban tájékozódni a szövegváltozatok között, ez különösen akkor fontos, hogyha a szövegek recepcióját akarjuk követni. Céлом az egyes szövegekkel dolgozni elsősorban – ebben a tanulmányban csak néhányal. Az elsőt, a Huszár Gál-féle graduál szövegváltozatait tekintem alapnak. Ahol van középkori fordítás, figyelembe veszem – de nem a kapcsolat miatt, hiszen az legtöbb esetben nem is feltételezhető. A (elő)reformáció fordítói alapelveinek érvényesülését és ennek következetességét követem nyomon, ezzel együtt a kontextusbeli különbségek hatását is.

Ókeresztény himnuszok – a kettős életet élő szövegek

Déri Balázs Prudentius himnuszaival kapcsolatban ír erről a *kettős élet*-jelenségről,¹³ amely azonban más korok más himnuszszövegeire is igaz. A graduálokban Ambrosius, Georgius Magnus, Prudentius Aurelius Clemens, Coelius Sedulius, Hrabanus Maurus, Venantius Fortunatus, Orléans-i Theodulf és természetesen több ismeretlen szerzőtől származó vers bukkan fel. Az európai zsolozsmahimnusz-irodalom nagyon kis százaléka ez, mégis része az ókeresztény vagy kora középkori himnuszok korpuszának, és érintkezési felületet jelent a magyar és az európai kultúrzóna között.

Ezeknek a himnuszoknak a szövegei a 16. században már nagyon sok elhomályosult jelentést tartalmaznak, és ez az elhomályosulási folyamat nyilvánvalóan

¹² *A protestáns ének kezdetei = A Magyar irodalom története I: A Magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, <https://mek.oszk.hu/02200/02228/html/01/221.html>. (hozzáférés: 2023. 06. 28.)

¹³ DÉRI Balázs, *Patrisztikus himnuszok – középkori himnuszok: A dekontextualizálás és a rekontextualizálás útjai a latin liturgiában*, Ókor, 2010/3, 56–63. https://okorportal.hu/wp-content/uploads/2014/05/2010_3_der.pdf (hozzáférés: 2022. 07. 28.)

már sokkal korábban kezdődött, hogy pontosan mikor, arra nincsenek adatok, de az biztos, hogy 13. században már szükséges volt ezeket a tartalmakat megmagyarázni, legalábbis erről tanúskodik az *Aurea expositio hymnorum*, a bizonyos Hilariusnak tulajdonított, népszerű és sokat használt himnuszkommentár. Az 1493-as kölni kiadás Magyarországon ismert volt. A 16. században a humanista szellemű Judocus Clichtoveus, *Elucidatorium ecclesiasticum*a (első kiadása Párizs, 1516) vált népszerűvé.¹⁴ A reformáció előtti anyanyelvű parafrázisok nagy valószínűséggel ezek ismeretében készülhettek. Magyar költőkről ezt nem tudjuk állítani, ahogyan Nicolas Lombart két jelentősebb francia költővel kapcsolatban teszi: ilyen irányú munkásságukat részletesen bemutatva bizonyítja, hogy a himnuszkommentárok magyarázatait alkalmazzák: Antoine Verard 1489-ben, Nicolas Mauroy pedig 1527-ben jelentette meg fordításait-parafrázisait. Kommentárok betoldása, amplifikáció, az ismétlés (fonetikai, lexikális és szemantikai) voltak a fő eszközeik. Mindez emlékeztetett a jól ismert középkori gyakorlatra, a *ruminatio*ra, vagyis a meditatív olvasásra, tehát egyáltalán nem volt idegen a befogadó olvasóközönség számára.¹⁵

A reformáció előtt és után pár évvel-évtizeddel tehát már léteztek olyan próbálkozások, amelyeket többnyire magának a reformációnak szoktunk tulajdonítani. Luther is hasonlóképpen dolgozott himnuszszerzőként, fordítói elveiről Jörg Robert tanulmányában olvashatunk részletesen.¹⁶ Bár kifejezetten elméleti munkát nem hagyott hátra, egyéni koncepciója volt a himnuszok átültetésével kapcsolatban, és a szerző szerint ennek rekonstrukciója lehetséges. A *Veni redemptor gentium*... példáján keresztül mutatja ezt be, magát az eljárást pedig *deretorizálás*nak nevezi, ami lényegében a *sermo humilis* tudatos kiépítését is jelenti (*perpicuitas, puritas*), illetve a „képmentesítést” (*Entbildlichung*), vagyis a nehezen értelmezhető költői képek mellőzését.¹⁷

Megfigyelhető a hasonlóság a kommentárok és e módszer között, ugyanakkor van különbség is, hiszen a kontextus, illetve az ehhez kapcsolódó cél más:

¹⁴ A himnuszkommentárok ismertetését lásd: FARMATI Anna, *A himnuszkommentár mint a liturgikus és személyes imádság segédkönyve: Az Aurora expositio hymnorum és a himnuszolvasás gyakorlata = Imádkozás a régi Magyarországon*, szerk. BAJÁKI Rita, SZÁDOCZKI Vera, Budapest, ELKH-PPKE BILK, 2022 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 29), 53–64.

¹⁵ LOMBART Nicolas, *Réinventer un « genre »: l'hymne dans la poésie française de la Renaissance (1500–1610)*, L'information littéraire, 57(2005)/2, 33–39, 34, DOI 10.3917/inli.572.0033

¹⁶ ROBERT, *Luthers Lieder*..., 5. j. i. m.

¹⁷ *Uo.*, 358, 366.

nem személyes olvasásra készülnek, nem a meditáció alapját képezik, hanem továbbra is anyanyelvű liturgikus használatra. Tehát a tanítás és a könnyebb megértés célja közös.

A hexameron-himnuszok elemzése során¹⁸ már valamelyest ráláthattunk ezekre az elvekre, de további himnuszokat is érdemes megnézni ebből a szempontból. Lehet az egyik éppen a Luther által is lefordított és közkedvelté vált Ambrosius-himnusz, a *Veni redemptor gentium...* kezdetű. Ennek a himnusznak három magyar nyelvű változatát ismerjük a régiségből, ezekből egy középkori fordítás, mégpedig a Döbrentei-kódex (1508) jól ismert szövege: *Jöjj, nemzeteknek váltója...* (0685).¹⁹ A másik kettő viszont graduálokból való, kissé különböző incipittel, eltérő szakaszszámmal: *Jövel népeknek megváltója, mutasd meg szűznek szűlését...* (0695) és *Jövel népeknek megváltója, szűznek nemes, szép virága...* (0696).

A himnuszt Szent Ágoston említi először a 372. beszédében, a 325-ös niceai zsinat arianizmus elleni tételei központi szerepet kapnak benne. A liturgiába Celestin pápa vezette be 430-ban a római zsinaton. A frank himnáriumban van egy bevezető szakasza is, az *Intende qui regis Izrael*.²⁰ Német nyelvterületen nagyon népszerű volt. Egyike azoknak a himnuszoknak, amelyeket Luther is – nemcsak lefordított, hanem tudatosan deretorizált, és amelynek feloldotta a misztériumokat rejtő, tömör képeit (*Nun komm, der Heiden Heiland...*).²¹

Huszár Gál graduáljának szövegét (0695)²² vizsgálva ugyanezt a deretorizálást, regiszerváltást és képmentesítést figyelhetjük meg. Ebből a szempontból hasznos összevetni a Döbrentei-kódex fordításával, amely még törekszik visszaadni az eredeti himnusz komplexitását, képrendszerét és stílusát, itt-ott egészen sikeresen, a reformátor fordítása viszont egyértelműen a *sermo humilis* irányába viszi a szöveget. Lássunk erre néhány példát: a második szakasz „de mystico spiramine” középkori fordítása „de titkon való ihléssel”, a graduálban pedig ezt olvassuk: „Hanem Szent Lélek Istentől”. Luther fordításában egyébként ugyanez

¹⁸ FARMATI, *A hexameron-himnuszok...*, 1. j. i. m.

¹⁹ A szövegek utáni szám minden esetben az RPHA-ban szereplő számot jelöli.

²⁰ A latin himnusz részletes ismertetését lásd többek között: Gebhard KURZ, *Intende Qui Regis Israel: Der Weihnachtshymnus Des Bischofs Ambrosius von Mailand (Hy.5.)*, Jahrbuch Für Liturgik Und Hymnologie, 42(2003), 105–161, 106–132. <https://www.jstor.org/stable/24237412>. (hozzáférés: 2022. 07. 09.)

²¹ Nem feltétlenül volt sikeres ez a próbálkozása, inkább elvi, mint gyakorlati szinten maradt az érthetőség kritériuma szerinti átírás. Vö. ROBERT, *Luthers Lieder...*, 5. j. i. m., 372–373.

²² HUSZÁR GÁL, *A keresztényi gyülekezeten való isteni dicséretnek és imádságok*, Komjáti, 1574.

jelenik meg: „allein von dem heyligen geyst”.²³ A harmadik szakaszban eltűnik a „Calustra pudoris/szemérem kapuja”, a „vexilla virtutum/jószágnak zászlója”, valamint a templom metaforája, helyette egyszerű közléseket olvashatunk: „Szüzesség megtartatik, / Tisztaságban őriztetik, / Isten mihében viseltetik.” A „két állatbeli óriás” a „Bizony Isten, bizony ember” magyarázatára egyszerűsödik, az ötödik szakasz nominális szerkezetei pedig („Egressus eius a Patre, / regressus eius ad Patrem. / excursus usque ad Inferos, / recursus ad sedem Dei.”) verbálissá, elbeszélhetővé válnak: „Attyátul földre lejöve, / Pokolra szálla, meggyőzvé, / Szent Attyához emelteték, / Isten székébe ülteték.” Az Atyával való egyenlőség gondolata („Aequalis aeterno Patri”) el is tűnik a következő szakaszban: az „Atya Istennek szent fia” nem utal erre a tantételre. Az átdolgozás egyébként végig nagyon hasonlít a Luther szövegére, módszereiben mindenképpen – a kifejezésekben vannak eltérések, valószínű, hogy Luther szövegét is használhatta. Az eltérések, illetve a versnek inkább a latin eredetire és dallamra utaló ritmusa (még ha nem is tökéletes) miatt nem gondolhatunk arra, hogy Luther fordítását szerette volna magyarra átültetni. (Kotta vagy nótajelzés nem található a szöveg előtt.)

A másik példánk Orléans-i Theodulf: *Gloria, laus et honor...* kezdetű himnusza. Nem zsolozsmahimnusz, mint az előző, hanem eredetileg disztichonokban írt processziós himnusz volt, és centonizálással került a virágvasárnapi liturgiába. Ennek hogyanját, szövegének jelentésrétegeit Adamik Tamás kimerítően elemzi.²⁴ Bennünket itt csak azok a liturgiában használt latin eredetihez viszonyított szövegbeli változások érdekelnek, amelyek a magyar gyűjtemények szövegeiben fordulnak elő.

Dicsőség, dicséret és tisztesség / Dicsőség és dicséret tenéked... (0285) incipittel találjuk meg több énekeskönyvben. Huszár Gál graduálja a következő leírást adja róla: *Déleesti éneklések; Virágvasárnapra való hymnus, két az aureliai jámbor lelképásztor,*

²³ Luther fordításának elemzését lásd még itt is: Christoph MARKSCHIES, *Die Herausbildung des christlichen Liedes im Kontext der antiken Musik- und Religionspraxis*, Berliner theologische Zeitschrift [Das Kirchenlied zwischen Sprache, Musik und Religion: Festschrift für Prof. Dr. Jürgen Henkys, hrsg. Wilhelm GRÄB, Jünken HENKYS], 28(2011)/2, 211–229.

²⁴ Vö. ADAMIK Tamás: *Theodulf: Himnusz virágvasárnapra = Uó, Sanctissima Religio: Vallás- és irodalomtörténeti tanulmányok*, Budapest, Szent István Társulat, 2012, 386–398.

*Theodulphus szerzett. A Krisztusnak királyi módra Jeruzsálembé való bemenéséről, dicséretiről, diadalmáról és országáról. Gloria laus et honor etc.*²⁵ A szöveg bizonytalan verselésű, de az időmértékes ritmust megőrző énekké válik, tartalmilag alapvetően hűséges átültetésnek nevezhető, vannak mégis benne olyan mozzanatok, amelyek eltávolítják az eredeti, öt disztichonból álló szövegtől. A magyar szöveg hét sorpárból áll, ennek oka pedig éppen az allúziók és a túl tömör megfogalmazások lazítása, illetve a doxológia hozzáadása. Ez utóbbi jelzi, hogy a liturgiában is megváltozik a szerepe, és a zsolozsmahimnuszokhoz igazodik a szerkezete. Az „isteni égi követ” szókapcsolatot egy sokkal explicitebb szerkezet váltja fel: „Ki Istennek neuében, aldott szent Király, *iöttél ez vilagra váltáságunkért.*” Az ötödik sorpárban megjelenő „mi” pontosítása is megtörténik: „Imé mies, Keresztyenec”. A megtoldás pedig azért látszik szükségesnek, hogy jobban elmélyítse az éneklő közösség hitét: Párhuzam és ellentét teológiai tartalmának elbeszélése-körülírása szintén ezt igényli:

A Sidoc neked mint ember nec, szolgálnac mint ö szent Vruknac, / mi neked édes Vrunknac és Istenünk nec ime mostan mondunk dicezretet. // A Sidoc te neked kellyenéc, o kegyes kegyelmes szent Kiraly, / kellyen az mi könyör-gesünc es diczeretünc, kiben neked adunk hálákotes.

Ennek a szövegnek a variációi találhatóak a későbbi graduálokban, majd a protestáns és katolikus énekeskönyvekben. Ez utóbbi kiadványokban természetesen megmarad processziós himnusz, az első sorpárt refrénként ismétlendő.

Végül egy sajátos esetet mutatunk be, amelyet nevezhetnénk a „vegyes minta” esetének is, ugyanis van két olyan magyar nyelvű himnuszunk, amely két irodalmi mintára megy vissza – vagy megfordítva a kérdést: két régi latin himnusz kontaminálódik egyazon énekben, mégpedig a *Veni Creator Spiritus* zsolozsmahimnusz és a *Veni Sancte Spiritus* szekvencia.

A *Veni Creator Spiritus* himnusz Hrabanus Maurusnak (780–856 körül), Alkuin tanítványának tulajdonított vers. Szövege kapcsolatban áll a Szentlélekről írt traktátusával is, felismerhetők benne a 809-es aacheni zsinat *filioque* tan körüli vitái, határozatai. A himnusz irodalmi szempontból éppen amiatt érdekes, mert sok szövegközi kapcsolatot mutat. Az említett traktátuson kívül rámutat a *Veni redemptor gentium...*, az *O lux beata Trinitas...* himnuszokra, és természetesen a

²⁵ HUSZÁR, *A keresztyéni...*, 22. j. i.m., CCXL.

Biblia különböző locusaira.²⁶ Továbbá ez is azok közé a himnuszok közé tartozik, amelyeket Luther és Thomas Münzer is lefordított. Münzer valójában „fellazította”, de Paul Westermeier szerint az egyszerűsítései nem felszínesek.²⁷ Összesen hét magyar változata van az adatbázisban, ebből négy 16. századi (ebből kettő vegyes mintára megy vissza: 0698, 0699).

Ha a Huszár Gál graduáljában lévőt megnézzük (a déleleti éneklések között),²⁸ első benyomásra, különösen az első szakaszokat olvasva, szöveghű fordításoknak tűnik a himnusz. Az első szakaszban nincs ott a *teremtő* (*creator*) jelző, ezt akár tulajdoníthatnánk a verselés kényszerének is, viszont a *bét* ajándékú Lélek *sok* ajándékúként jelenik meg, noha a szótagszám megengedné a szó szerinti fordítást. Közben azt is észre vesszük, hogy a szótagszám betartása nem is feltétlen kritérium, hiszen az eredeti, melizmatikus dallamot megtartva (ott van a kotta is), a szótagbővítések könnyen megoldhatók. De kimarad a *tűz*, a *kenet* is, az *Isten jobbjának uija* úgyszintén, és kimarad a *beszédet ihlető* jelzős szerkezet is. Az *adj* ige messze nem az *infunde* misztikus jelentését hordozza. Az utolsó latin szakaszt fordító strófa pedig terjengősen magyarázó. A magyar változatot egy doxológia is kiegészíti. Világos tehát, hogy Batizi András is ugyanazt a módszert alkalmazza, mint Luther és a reformátorok: a túlságosan enigmatikus, teológiai műveltséget is feltételező képeket a *sermo humilis* érdekében helyettesíti egyszerűbb kifejezésekkel (*ignis*, *caritas* = buzgó szeretet, *spiritalis unctio* = lelki örvendetesség, *sermone ditata guttura* = te bölcsé tész minden népeket).

A *Veni Sancte Spiritus*..., az ún. aranyszekvencia²⁹ népszerűsége szintén nagy volt és maradt, sok változata terjedt el magyar nyelven is a 16–17. században. A *prosa rhythmica* (hangsúlyos trochaikus dimeter, öt dupla strófa) fordítása minden tekintetben kihívás. Egyik magyar változat verselése sem ilyen. Már a korai kommentárok is kapcsolatba hozzák a himnusszal (*septiformis munere*, *septuplex*, *septipotentis*), tehát a mintavegyítés nem teljesen előzmény nélküli ötlet.³⁰

²⁶ Vö. Chris FENNER, *Veni Creator Spiritus*, Hymnology Archive <https://www.hymnologyarchive.com/veni-creator-spiritus> (hozzáférés: 2023. 01.12.)

²⁷ Paul WESTERMEYER, *Creator Spirit, Heavenly Dove = Hymnal Companion to Evangelical Lutheran Worship*, Minneapolis, Augsburg Fortress, 2010, 417. Részletesebb fordítástörténetét lásd még Chris FENNER, *Veni Creator*..., 26. j. i. m.

²⁸ HUSZÁR, *A keresztényi*..., 22. j. i. m., CCCXIII.

²⁹ Szerzősége vitatott, vö. Samuel Willoughby DUFFIELD, *The Latin Hymn-writers and Their Hymns*, New York-London, Funk and Wagnalls, (1889)2017, 149–178.

³⁰ Jodocus CLICHTOVEUS, *Elucidatorium ecclesiasticum ad officium ecclesiae pertinentia planius exponens*, Basel, 1517, 177.

Legismertebb 16. századi változatának a szerzőjét is ismerjük: Batizi András 1546 körül írt éneke (0702) évszázadokon át öröklődött az énekeskönyvekben *Jövel, Szentlélek Úristen, lelkünknek vigassága...* incipittel.³¹ Mielőtt az RPHA vegyes mintákra visszavezethető énekeire térnénk, érdemes röviden megállni Batizi énekénél és munkamódszerénél is. Szövege – szakaszszám tekintetében nem hosszabb, mint az eredeti, szakaszai viszont nem három-, hanem hétsorosak. Egyértelmű, hogy a szekvencia tömör teológiai és spirituális igazságait kibontja, gyakorlatiassá teszi. Felbukkannak azonban benne olyan gondolatok, amelyek nem vezethetők le ebből a kibontásból, hanem inkább a *Veni Creator Spiritus...* himnusznak a témáit kapcsolják be a szövegbe. Ilyen például az *Infunde amorem cordibus* magyarítása: „gerjeszd fel szívünkben / Szent szerelmednek tüzét, / Rontsd el a gyűlölséget...”. De erre utal a „Te vagy bizony örök Isten, / Ki Atyától s Fiútól Mindörökké származol...” szakaszrész is. (Vö. *Per te sciamus da Patrem...* kezdetű szakasz és a himnusz keletkezése kapcsán az említett aacheni zsinati *folioque*-tana). De ide tartozik a „taníts minket Krisztusnak Igaz ismeretire” kérés is. Az ének verselése (a különbözősége ellenére), különösen a *jövel* szó ismétlődése a szekvenciára emlékeztet elsősorban, de ha tartalmilag figyelmesebben megnézzük, ebben is ott van a himnusz néhány eleme.

Az RPHA mindkét irodalmi mintára visszavezetett énekei először Kálmán-csehi *Reggeli éneklések* kiadványában és Huszár Gál graduáljában található *Jövel Szentlélek Úristen, Ki Atyával vagy egy Isten...* (0699), illetve a *Jövel Szentlélek Úr Isten, Bánatunkban vigasztalj meg...* (0698) kezdetű. Ezek a himnuszok nem pünkösdre, hanem primára javasolt énekek a déleesti éneklések adventi énekei között. Az első, mindössze négy szakaszos himnusz a *Veni redemptor gentium*ot követi „azon nótára” megjegyzéssel. Az ezt követő ének (0698) a *Mégis más hymnus a Szent Leleknek segítségül való hívásról, Azon Notara* felíratot viseli. Az első, a rövidebb inkább emlékeztet a szekvenciára: a *jövel* sorkezdés ismétlődik, a szöveg az ajándékokért könyörög, noha nem részletezi ezeket. A második ének nem igazán emlékeztet már az irodalmi mintákra, hacsak nem a versforma révén, ugyanis a negyedik sor refrénként tér vissza (*Az Christusnac erdemeiert*), így az új információt tartalmazó három sor emlékeztethet a szekvenciára, illetve a 10. szakasz felsorolása: „Setétségünknek vagy világa, / Mi szívünek nyájassága, / Lelkünknek légy boldogsága.” A téma viszont inkább az ember bűnös volta, a hitben való

³¹ XVI. századbeli magyar költők művei, szerk. SZILÁDY Áron, Budapest, Akadémiai, 1880 (Régi Magyar Költők Tára, 2), 67–68.

mege erősödés. Ez az ének véleményem szerint már a parafrázis és az új/más ének határán mozog.

Példáinkban több szintű recepciót próbáltunk nyomon követni: úzus és kontextus, dallam és verselés, hittételek és kegyességi szempontok (tartalom), nyelv és stílus változásaira figyeltünk. Az érthetőség, a világosság, az egyszerűség kritériumának dominanciája szembetűnő. A címben az „újraírás” és recepció fogalmának kettősségét vetettem fel – nem feltétlenül kell választanunk a kettő között, de érdemes a fentiek értelmében átgondolni a használatukat. Nicolas Lombart a *réécriture*, újraírás fogalmával él, és ez mindenképpen egy másfajta szemléletre ösztönözhet minket. Az újraírás mint az objektivitás terminus technicus a él például a hagiográfiai szakirodalomban is,³² és azt tükrözi, hogy az eredeti és az új szöveg egyformán értékes. Természetesen kontextus szerint különbözhet jellemzőiknek az értékelése, de anélkül, hogy hierarchizálná és későbbi irodalmi ízlés szempontjaihoz mérné a szövegeket. Márpedig, ahogyan a bevezetőben láthattuk, az irodalomtörténet éppen amiatt nem a saját szerepük szerint értékelte ezeket a szövegeket, mert olyan esztétikai kritériumokat várt el tőlük, amelyek az adott korban és kontextusban nem voltak relevánsak. Irodalmi szempontból érdekes(ebb) tehát újraírásról és recepcióról (is) beszélni, mert reálisabban láthatjuk, hogy mi történik valójában a szövegekkel. Ennek a recepciónak pedig koránt sincs vége a 16. században, ezeknek az első újraírásoknak a tanulmányozása csak megnyitja a diakronikus olvasás lehetőségét a himnuszok utóéletének kutatása számára, ami a 17. századi protestáns és katolikus énekeskönyveken keresztül akár a jelenkori változatokig is elmenve tanulságos lehet (hiszen VIII. Orbán papa 1632-es „javításai”, illetve a 20. századi laikus fordításirodalom tovább alakította a szövegeket, befolyásolta recepciójukat.

³² Martin HEINZELMANN, *Avant-propos = La réécriture hagiographique dans l'Occident médiéval*, éd. Monique GOULLET, Martin HEINZELMANN, Paris–Geneve, Jan Thorbecke Verlag, 2003 (Beihefte der Francia, 58), 13. <https://bit.ly/3OFHkVh> (hozzáférés: 2023. 01. 15.)

Kora Újkori Jezsuita Iskoláztatás Kutatócsoport

A külföldi, illetve hazai felsőoktatási intézményeket látogató diákság összegyűjtése az utóbbi évtizedekben nagy lendülettel folyt és folyik napjainkban is. Kevesebb figyelemben részesült a középiskolák, köztük a jezsuita gimnáziumok diáksága. Ezen kívánt változtatni a 2015-ben útnak induló „Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon: a győri, nagyszombati, pozsonyi jezsuita gimnázium tanulóinak a 17–18. században” nevet viselő, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Kora Újkori Történelmi Tanszékén futó NKFI-projekt (K 116116 sz., futamidő 2015–2019), illetve ennek utódprojektje („Katolikus iskoláztatás a kora újkori Nyugat-Magyarországon: a Nagyszombat–Pozsony–Győr régió diákságának társadalomtörténelmi vizsgálata”, K 131973 sz., futamidő 2019–2023). Elsődleges célkitűzésünk volt a nagyszombati (1615–1616, 1625–1772), a pozsonyi (1650–1773) és a győri (1628–1773) gimnáziumok anyakönyveinek elektronikus adatbázis formájában történő komplex, teljességre törekvő feldolgozása és kapcsolódó elemzések, háttérkutatások végzése. A három adattárban mindösszesen 171192 sort (beiratkozást) rögzítettünk, ami alapján mintegy 68000 diák tanulmányi útja került rekonstruálásra. Az adatbázis kialakításában Fazekas István, Kádár Zsófia (2015–), Kökényesi Zsolt (2015–2020) működött közre, a projekt súlypontjainak kidolgozását Fazekas István és Kádár Zsófia végezte el. Az adatbevitel és feldolgozás munkájába hosszabb-rövidebb időre bekapcsolódott Boda Attila (2020–), Barta M. János (2020–), Lakatos Bálint (2018, 2021–2022), Pilikta László (2018–), B. Székely Dorottya Piroska (2021–), Szádóczki Vera (2022–), Ternováczi Bálint (2017–). A projekt számítástechnikai háttérét Pilissy Tamás (2015–) biztosítja. Az elmúlt években csoportunk szoros együttműködésben van az MTA–ELTE Egyetem-történelmi Kutatócsoporttal.

A kutatás során olyan kérdésekre keressük a választ, mint az oktatás társadalmi hasznosulása a nyugat-magyarországi régióban, az értelmiségi réteg társadalmi hátterének alakulása, az iskola és annak elsődleges környezetét képező város kapcsolata, a nemesség és az iskoláztatás viszonya, a jobbágy származású diákok karrierlehetőségei. A családtörténet iránt érdeklődőkön túl helytörténészek, vala-

mint a társtudományok több ágának képviselői, így néprajztudósok, szociológusok, antropológusok, irodalomtörténészek, művészettörténészek is haszonnal forgathatják az adatbázist.

A csoport működése során hét tudományos konferenciát, köztük egy nemzetközi konferenciát rendezett különböző partnerekkel együttműködve (Győri Szent Mór Bencés Perjelség, Jezsuita Rendtartományi Könyvtár és Levéltár, MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, Collegium Hungaricum Wien). A rendezvények célja részben eredményeink megismertetése és a véleménycseré volt a hasonló témával foglalkozó kutatókkal (Budapest, 2016. március 10. „Adatbázisok a kora újkori és újkori társadalomtörténeti kutatásokban“), részben pedig az egyes jezsuita intézmények, iskolák és helyi közösségek alaposabb megismerésére irányult (Győr, 2016. október 16. „Jezsuita jelenlét Győrben“; Budapest, 2017. május 9. „Oktatás, felekezetek, városi társadalom: jezsuiták a kora újkori Pozsony egyházi intézményrendszerében“, Budapest, 2018. május 23. „Parvistáktól a doktorokig: módszertani tudományos műhelykonferencia gimnázium- és egyetemtörténeti adatbázisokról“, Budapest, 2021. április 22. „Jezsuita oktatás Közép-Európában a nagyszombati egyetem és gimnázium példáján“, Bécs, 2022. április. 28–29. „Höhere Bildung in den Jesuitenschulen Mitteleuropas am Beispiel der Universität von Tübingen“).

Kiadványaink közül kiemelkedik a 2016-os győri konferencia anyagára épülő *Jezsuita jelenlét Győrben* címmel megjelent kötet (szerk. Fazekas István, Kádár Zsófia, Kökényesi Zsolt, Győr, Győri Szent Mór Bencés Perjelség, 2017), illetve a *Történelmi Szemle* 2018. évi második, tematikus, Pozsonnyal foglalkozó száma. Az adatbázisok pdf-dokumentummá formált változata nyomtatásban is megjelent, illetve megjelenés alatt áll a csoport által életre hívott *Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon* sorozat részeként: Fazekas István–Kádár Zsófia–Kökényesi Zsolt, *A győri jezsuita gimnázium diáksága: Anyakönyvi adattár (1630–1773)*, I–II, Budapest, 2020; Fazekas István–Kádár Zsófia–Kökényesi Zsolt: *A pozsonyi jezsuita gimnázium diáksága: Anyakönyvi adattár (1637/1650–1773)*, I–II, Budapest, Jezzus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, 2021; Fazekas István–Kökényesi Zsolt–Ternovác Bálint–Kádár Zsófia: *A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1616–1772)*, I–III, Budapest, Jezzus Társasága Magyarországi

Rendtartományának Levéltára, 2023. A három adatbázis első változata online is elérhető.¹

Terveink között szerepel, hogy a nyugat-magyarországi régió három jezsuita gimnáziumának diákságára vonatkozó kutatási eredményeket szerkesztett monográfiában foglaljuk össze, amelyet idegen nyelven is közzé teszünk. Ezenkívül pillanatnyilag még két gimnáziumi adatbázis készítése van folyamatban. A kassai (1697–1773) gimnáziumi adatbázis adatbevétele befejeződött, a soproni (1707–1773) gimnázium diákjai esetében az adatrögzítés még folyamatban van.

Fazekas István

¹ <https://leveltar.jezsuita.hu/hu/ekonyvtar>; https://library.hungaricana.hu/hu/collection/iskolai_ertesitok_JezsuitaGimnaziumokDiakjai/

Gimnáziumi anyakönyvek feldolgozása és társadalomtörténeti elemzése: adatbázisok a 17–18. századi nagyszombati, pozsonyi és győri jezsuita gimnáziumok diákságáról

Bevezetés¹

A történettudomány az általános tankötelezettségre az általános adó- és a hadkötelezettség mellett úgy tekint, mint ami döntő mértékben elősegítette a modern állam alattvalók feletti uralmát.² Az oktatás iránti állami érdeklődés főleg a felvilágosodás korától nőtt meg, az állam ekkor vonta egyre inkább ellenőrzése alá a korábban az egyházak, illetve helyi közösségek által irányított területet. Az oktatás társadalomtörténetét vizsgáló, utóbbi évtizedekben elinduló kutatások elsősorban erre a korszakra, főleg a 19–20. századra irányulnak. Ez érthető is, hiszen a társadalomtörténeti kutatásokhoz szükséges sokrétű forrásanyag, nem utolsósorban a nélkülözhetetlen statisztikai adatsorok a korábbi évszázadokból nem állnak rendelkezésünkre. Ez a megállapítás egyben azt is jelenti, hogy az iskola kora újkori társadalom életében betöltött szerepének számos aspektusa források hiányában nem vizsgálható. Hogy ezek közül csupán egyetlen, a későbbi korok kutatói által intenzíven kutatott kérdést említsünk: úgy tűnik, hogy

¹ A tanulmány a K 131973 sz. NKFI-projekt („Katolikus iskoláztatás a kora újkori Nyugat-Magyarországon: a Nagyszombat–Pozsony–Győr régió diákságának társadalomtörténeti vizsgálata”, illetve „Thematic Excellence Program Community Building: Family, Nation, Tradition and Innovation” projekt (mindkettő Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) keretében készült. Német nyelvű változata megjelent: István FAZEKAS, Zsófia KÁDÁR, Zsolt KÖKÉNYESI, *Ein sozialgeschichtliche Analyse von Gymnasien-Schulmatrikeln: Schüler-Datenbanken der Jesuitengymnasien zu Tyrnau, Pressburg und Raab im 17./18. Jahrhundert – ein Forschungsbericht*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 130(2021), 71–101.

² Wolfgang REINHARD, *Geschichte der Staatsgewalt: Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Dritte, durgesehene Auflage, München, Beck, 2002, 398–399.

nehezen megválaszolható az az alapvető kérdés, hogy vajon az iskola a társadalmi reprodukció eszközeként működött-e vagy éppenséggel a társadalmi mobilitást szolgálta.³ Csodaelixírrrel e cikk szerzői sem tudnak szolgálni, de az iskolai matrikulák kutatásba való bevonása pontosíthatja azt a képet, amely a kora újkor iskolájáról kialakult, legalábbis a közép-európai jezsuita gimnáziumok esetében. Alább bemutatott (2015-ben megkezdett) kutatási projektünk célja három nyugat-magyarországi jezsuita gimnázium: a nagyszombati, a pozsonyi és a győri iskolák anyakönyveinek mint társadalomtörténeti forrásoknak a feltárása, feldolgozása és elemzése.⁴ E városok jezsuita gimnáziumait egykori jelentőségük, csaknem egykorú alapítási idejük és anyakönyveik szinte hiánytalan fennmaradása, hozzáférhetősége alapján választottuk ki. Habár meggyőződésünk, hogy csak a kvantitatív kutatások és a mélyfúrás szerű esettanulmányok együttes alkalmazása vezethet eredményre, egyelőre csupán a győri és pozsonyi gimnáziumi anyakönyvek feldolgozása nyomán elvégzett statisztikai elemzéseket osztjuk meg, mert eredményeink e két iskola esetében tekinthetők véglegesnek. A statisztikai elemzések ellenpontjai, a rendkívül időigényes esettanulmányok elvégzésére a következő két-három évben fog sor kerülni. E téren egyelőre csak az első lépéseket tettük meg.

Az osztrák jezsuita rendtartomány mint intézményi keret

A jezsuiták 1551-es bécsi letelepítését és kollégiumalapítását (1552) I. Ferdinánd kezdeményezte. Pártfogásának köszönhetően uralkodása végére, 1563-ra az osztrák jezsuita rendtartomány kivált a felső-németből és Bécs központtal önállóult. Ekkor még csak három rendház, a bécsi, a prágai és a kicsiny nagyszombati kollégium tartozott ide, összesen 106 rendtaggal.

³ Fritz RINGER, *Education and Society in Modern Europe*, Bloomington, Indiana Univ. Pr., 1979; *The rise of the modern educational system: Structural change and social reproduction 1870–1920*, ed. Detlef K. MÜLLER, Fritz RINGER, Brian SIMON, Cambridge, Cambridge Univ. Pr., 1987. Magyarországi alkalmazása: SASFI Csaba, *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében*, Budapest, Korall, 2013 (Társadalomtörténeti monográfiák, 4).

⁴ „Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon: a győri, nagyszombati, pozsonyi jezsuita gimnázium tanulói a 17–18. században” című, K 116116 sz. NKFI-projekt (ELTE BTK 2015.09.01.–2019.08.31. vezető kutató: Fazekas István).

Az osztrák provincia területét a Társaság 1773. évi felosztásáig egy nagy változás érte. 1623-ban önállósult Prága központtal a cseh rendtartomány. *Austria Provincia* területe így is igen nagy maradt: hozzá tartozott Alsó- és Felső-Ausztria területe, Belső-Ausztria egésze, azaz Stájerország, Karintia, Krajna, Görz és Trieszt, továbbá a Passau püspökség területe (Hochstift Passau), valamint a Magyar Királyság egésze a Horvát–szlavón Királysággal, a hódolt országésszel és (egy kezdeti átmeneti időszak után) az Erdélyi Fejedelemséggel együtt. Önálló magyar rendtartomány (többször próbálkozás ellenére) 1773-ig nem jött létre.⁵

A Jézus Társasága kezdeti, missziós céljai és koldulórendi arculata hamar megváltoztak. A rendalapító felismerte, hogy az oktatás a Mediterráneumban éppúgy, mint az Alpokon túl, kiemelt társadalmi igényként jelentkezik, amely megváltoztatja ugyan az eredeti célokat, mégis óriási potenciált hordoz. A jezsuiták az oktatással eredendően a frissen alapított Társaságba felvett, de még egyetemi tanulányaik előtt álló ifjak miatt kezdtek el foglalkozni: a nagy európai egyetemek mellett számukra lakóhelyül létrehozták első, kollégiumnak nevezett intézményeiket.⁶ A fogalom azonban a 16. század végére új értelmet nyert. Olyan gimnáziumi, esetleg felsőfokú oktatással is foglalkozó rendházakat jelölt, amelyek biztos jövedelemmel rendelkeztek, és a helyi társadalmi igényekhez alkalmazkodva, mégis az egész világon egységes tanrend – a *Ratio studiorum* (1599)⁷ – alapján, ingyenesen biztosították a tanítást világi és egyházi növendékek, illetve saját jezsuita skolasztikusaik számára. Az első kollégium, amelyben a jezsuita tanárok nemcsak saját rendtársaikat, hanem világiakat is tanítottak, a spanyolországi Gandia (1546) volt. Ezt a szicíliai Messina városában hamarosan (1548) egy olyan jezsuita iskola követte, amelyben rendtagok és világiak együtt tanultak. Az oktatás felvállalásával egyidejűleg döntött a Társaság az ingyenesség mellett: csak olyan alapítványt vagy birtokadományt fogadtak el kollégiumaik számára, amelyek a rendház működéséhez, a tanító, lelképásztorkodó és tanuló rendtagok megélhetéséhez egyaránt elegendőek voltak. Az iskolák első alapítási hullámának

⁵ Az önálló rendtartomány kérdéséről lásd: LUKÁCS László, *A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolútizmus (1649–1773)*, Szeged, [JATE], 1989 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 25).

⁶ Az intézményforma fejlődéséről részletesen lásd: Ladislaus LUKÁCS, *De origine collegiorum externorum deque controversiis circa eorum paupertatem obortis (1539–1608)*, Archivum Historicum Societatis Iesu, 29(1960), 189–245; 30(1961), 3–89.

⁷ Modern kiadása: *Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu (1586 1591 1599)*, ed. Ladislaus LUKÁCS, Romae, IHSI, 1986 (Monumenta paedagogica Societatis Iesu, Nova editio penitus retractata, V). A továbbiakban: *Ratio studiorum*, 1986.

csúcspontja a római kollégiumalapítás volt (1551), amellyel együtt Ignác haláláig (1556) Európa-szerte több, mint 30 jezsuita oktatási intézmény kezdte meg működését.

Az osztrák törzsterületen a bécsi és a grazi kollégiumok adták a 17. század elején kiterjedő jezsuita intézményhálózat magját. A bécsi jezsuita kollégiumhoz alapításától fogva kapcsolódott gimnázium, amely idővel a középszintű oktatást is meghaladta. Az intézményben a 16. század második felében filozófiai és teológiai előadások is folytak, amelyek nagy népszerűsége konfliktusokhoz vezetett a felsőoktatási monopóliumát féltékenyen őrző bécsi egyetemmel. Ezek csak 1623-ban záródtak le, amikor több évtizedes érdekellentét után, II. Ferdinánd támogatásával a jezsuiták a teológiai és filozófiai kar átvételével döntő befolyáshoz jutottak a bécsi egyetemen is. A provinciaközpontban a *domus professarum*hoz kapcsolódott egy második jezsuita gimnázium, az ún. *kaiserliche Landschulschule* is, amelyet az uralkodó 1623-ban adott át a jezsuitáknak, és valójában *Ritterakademie*-ként működött. A jezsuiták bécsi közép- és felsőoktatási intézményeihez járult egy sor *novitatus* és *seminarium* is részben a papnövendékek, a nemesség, illetve a szegény tanulók bentlakásos intézeteiként.⁸ Graz esetében ugyancsak a kollégiumalapítást követte a gimnázium (1573), majd az egyetem (1585/1586) felállítása. Az 1622 utáni osztrák rendtartomány felsőoktatásának harmadik pillére a Magyar Királyság első egyeteme, a nagyszombati egyetem volt, amelyet 1635-ben a jezsuita rendtag, Pázmány Péter esztergomi érsek alapított.

A rendtartomány intézményfejlődését az európai folyamatokat követve meghatározta a középiskolákat is működtető-fenntartó jezsuita kollégiumhálózat széles körű kiépülése. A cseh területek kiválása után, főként II. Ferdinánd uralkodása idején a rendházak száma jelentősen nőtt; így 1670-re a bécsi *domus professarum* mellett már volt 21 kollégium, továbbá két újoncház, 13 rezidencia és 14 stabil missziós állomás. Teljes gimnázium (*grammatica* és *humaniora* évfolyamokkal) összesen 24 rendházuk mellett működött; míg további 6 rendházban tanítottak csak *grammatica* évfolyamokat.⁹ A bécsi, grazi, nagyszombati és kassai

⁸ Ulrike DENK, *Bildungsgeschichte = Wien: Geschichte einer Stadt*, hrsg. Peter CSENDES, Ferdinand OPPL, Bd. 2. *Die frühneuzeitliche Residenz (16. bis 18. Jahrhundert)*, hrsg. Karl VOCELKA, Anita TRAININGER, Wien – Köln – Weimar, Böhlau, 2003, 374–384.

⁹ Vö. *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I., II. (1601–1640) III. (1641–1665) IV. (1666–1683) V. (1684–1699) VI. (1700–1717) VII. (1718–1733) VIII. (1734–1747) IX. (1748–1760) X. (1761–1769) XI. (1770–1773)*, coll., ed. Ladislaus LUKÁCS, Romae, IHSI, 1982, 1990, 1993, 1994, 1995 (a továbbiakban: *Catalogi II–XI.*) IV, 188–237.

egyetemek mellett, további hét kollégiumuk mellett oktattak a *rhetoricát* meghaladó szinten (leginkább az alapvető teológiai ismereteket).¹⁰ A rendtartomány 18. századi intézményfejlődését tekintve az „osztrák” provinciafelet egyre inkább az intenzív, a „magyar” területeket azonban a további extenzív fejlődés jellemezte. 1773-ra már mindösszesen 35 kollégium, 25 rezidencia és 11 misszióállomás tartozott a provinciához, amelyekben összesen 1845 jezsuita rendtag szolgált. Egy évszázad alatt jelentősen nőtt az oktatási intézmények (és a tanerő) száma is. A felosztatás előtt az említett négy egyetem mellett további kilenc kollégium kínált a *rhetoricát* meghaladó, jellemzően bölcséleti és teológiai képzést is. Ugyanakkor 45 teljes gimnáziumban oktattak, és még 13 olyan gimnáziumuk volt, amely csak *grammaticai* évfolyamokkal (a 13-ból 6 csupán egy vagy két osztállyal) működött.¹¹

A jezsuita középoktatás mint kutatási terület, a munka földrajzi kerete és forrásbázisa: az iskolai anyakönyvek

A Jézus Társasága társadalomformáló szerepe a kora újkori Európa, különösen a Habsburgok összetett közép-európai monarchíja tekintetében aligha alábecsülhető. Széles körű hatásukat „apostoli” tevékenységük: a lelkipásztorkodás, a (belső) misszió és az oktatás révén érték el.¹² Kulturális, tudományos, illetve tanító tevékenységük vizsgálata és történelmi értékelése során mindeddig főként az egyetemek és akadémiák álltak a figyelem középpontjában. Évtizedek óta zajlik a kora újkori jezsuita egyetemek magyarországi forrásainak feltárása és főként az anyakönyvek kiadása.¹³ Mindeközben a jóval szélesebb társadalmi rétegeket, hatalmas tömegeket érintő jezsuita középoktatásról sokkal töredékesebb képpel

¹⁰ A *rhetorica* feletti bölcsész- és teológiai képzést nyújtó intézmények megnevezése nagy fogalmi ingadozást mutat. Az „akadémia” és „egyetem” fogalmak értelmezését itt nem tekintjük feladatunknak, csupán a felsőbb szintű képzés kiterjedt voltát kívántuk érzékeltetni.

¹¹ A rendtartomány 1773. évi állapotáról lásd: Ladislaus SZILAS, *Die österreichische Jesuitenprovinz im Jahre 1773 = Archivum Historicum Societatis Iesu* 47(1978), 95–158., 297–349. Vö. *Catalogi XI.*, 9. j. i. m., 216–287.

¹² A jezsuiták tevékenységi köreiről friss, kiváló áttekintés: Markus FRIEDRICH, *Die Jesuiten: Aufstieg, Niedergang, Neubeginn*, 2. Ausg., München, Piper, 2018, kül. 179–234; 284–320.

¹³ Lásd a „Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történetéből” és a „Felsőoktatástörténeti Kiadványok” sorozatok darabjait, továbbá a 2013 óta működő, Szögi Lászlóhoz kötődő MTA–ELTE (ELKH) „Egyetemtörténeti Kutatócsoport” tevékenységét és a Repertorium Academicum Hungariae tervét.

rendelkezünk. A Magyar Királyság tekintetében a 19–20. század fordulóján, az államalapítás „millenniumi” évfordulójához kapcsolódva történt meg több, egykor jezsuita kézben működő gimnázium történetének feldolgozása – főként helyi tanárok által, felkészültségük és a fennmaradt forrásanyag függvényében változatos színvonalon.¹⁴ Ennek egyik oka, hogy a gimnáziumok történetének forrásai, az egykori iskolai irattárak anyaga és a rendházak történetére vonatkozó belső, jezsuita rendi források jórészt szétszóródtak. A Magyar Királyság egykori jezsuita intézményeinek javait 1773 után a Magyar Udvari Kamara vette kezelésbe, az iratanyagból azonban csak a jogbiztosító jellegűeket vette át. Az iskola-történet forrásai – a több városban egyébiránt tovább működő volt jezsuita gimnáziumok iratai – nem tartoztak ide, esetleg helyben, jogutód intézményekben maradhattak vagy nagyjából szétszóródtak. El nem pusztult darabjaik ma is a legkülönbözőbb közgyűjteményekből, főként egyházi és állami levél- és könyvtárakból kerülnek elő.

E szétszóródott forrásanyag társadalomtörténeti szempontból legbecsebb darabjai az egykori iskolai anyakönyvek, amelyeket a *Ratio studiorum* vonatkozó előírásai szerint minden jezsuita iskolában egységes adattartalommal, rendszeresen és teljeskörűen kellett volna vezetni. A központi iránymutatás szerint a diákok családi és keresztnéve mellett fel kellett jegyezni származási helyüket, korukat, szüleik nevét, lakhelyüket, felvételük évét és napját.¹⁵ A névsorok vezetésével megbízott tanárok azonban leterheltségük függvényében csak részben felelhetek meg az elvárásoknak, így az eleve töredékesen, hiányosan fennmaradt anyakönyvek színvonala és belső tartalma is igen különböző, városenként, tanévenként, de akár még egy-egy évfolyam között is nagy eltéréseket mutat.

Az általunk vizsgált matrikulák egyeznek abban, hogy évente feltüntetik a tanulók nevét (és adatait) osztályonként elkülönítve, tehát minden diákot annyi alkalommal vesznek fel, ahány tanévet megkezdett. A felvett adatok a név mellett

¹⁴ Pl. ACSAY Ferenc, *A győri kath. főgimnázium története 1626–1900*, Győr, Győregyházmegye Könyvsajtója, 1901; BLANÁR Ödön, *Az ungvári kir. katolikus főgimnázium háromszázados története: 1613–1913 = Az ungvári gimnázium értesítője, 1913, 3–365.*; SCHÖNVITZKY Bertalan, *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története*, Pozsony, Eder István, 1896; ROBERT SCHWARTZ von Megyes, *Die Geschichte des Kollegs der Gesellschaft Jesu in der königlichen Freistadt Sopron (Ödenburg) 1636–1773*, Veszprém, Diözesandruckerei, 1935.

¹⁵ *Ratio studiorum* 1986, 7. j. i. m., 405–406. (Regulae praefecti studiorum inferiorum, 11. Admissio).

olykor a származási helyre, a nációra, a vallásra, az életkorra és ritkán a társadalmi státusra vonatkoznak, amelyek szintén esetenként egészülnek ki a későbbi életpályára vonatkozó utólagos bejegyzésekkel.¹⁶ Általában elmondható, hogy a 17. század második és harmadik harmadában még részletesebbek az anyakönyvek, majd a század utolsó évtizedeinek ingadozóbb adatfelvétele után az 1720-as évektől szinte kizárólag csak egyszerű névsorok maradtak. Mindezzel együtt az iskolai anyakönyvek feldolgozása előtt a számítógépes módszerek, a személyekre vonatkozó adatok adatbázisszerű rögzítése új utakat nyitott meg. Ezek a töredékességükben is értékes adatsorok ugyanis a társadalom igen széles csoportjairól nyújtanak képet, ami nemcsak a jezsuita rend- és oktatástörténet behatóbb ismeretéhez, hanem a korabeli társadalmi folyamatok megértéséhez is közelebb vihet. Például egy-egy város vagy régió nyelvi-nacionális és felekezeti arányainak, a rendi társadalom belső viszonyainak, a korabeli tanulók földrajzi mobilitásának, iskoláztatási stratégiáinak jobb megértését eredményezheti.

Nagyszombat szabad királyi város, a korabeli Magyar Királyság egyik legfontosabb egyházi központja lett, miután Esztergom oszmán elfoglalásával a középkori érseki székhelyről a főpap és káptalanja ide menekült.¹⁷ Nagyszombat a legkorábbi magyarországi jezsuita alapítási kísérleteket követően – 1561 és 1567 között működött itt az első jezsuita kollégium – 1615-től vált folyamatosan kollégium és gimnázium székhelyévé, a magyarországi jezsuita intézményhálózatból pedig a már említett 1635. évi egyetemalapítás emelte ki.¹⁸ A 17–18. század folyamán a városban több szeminárium, illetve egy nemesi konviktus is a jezsuiták vezetése alatt állt, továbbá nyomda, gyógyszerár és csillagvizsgáló is hozzájárult, hogy Nagyszombat országos oktatási és tudományos központtá emelkedett.¹⁹ A

¹⁶ A 17. századi pozsonyi és győri anyakönyvek adattartalmáról: KÁDÁR Zsófia, *Jezsuiták Nyugat-Magyarországon a 17. században: A pozsonyi, győri és soproni kollégiumok*, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2020 (Magyar történelmi emlékek, Értekezések), 204–205.

¹⁷ FAZEKAS István, *Az esztergomi főegyházmegye és Nagyszombat a kora újkorban = Visszatérés a magyar Sionra: Tanulmányok az érseki székhely Esztergomba történet visszatérésének 200. évfordulójára alkalmából*, szerk. FEJÉRDY András, HEGEDŰS András, Esztergom, Esztergom-Budapesti Főegyházmegye, Prímási Levéltár, 2022 (Strigonium Antiquum, XI), 6–26.

¹⁸ E tanulmány kéziratának lezárása (2023. január) után jelent meg, ugyancsak a kutatócsoport munkájaként: FAZEKAS István, KÖKÉNYESI Zsolt, TERNOVÁ CZ Bálint, KÁDÁR Zsófia, *A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága: Anyakönyvi adattár (1616–1772)*, 1–3, Budapest, JTMRL, 2023.

¹⁹ Az egyetem történetéről máig megkerülhetetlen: FRANCISCUS KAZY, *Historia universitatis Tyrnaviensis Societatis Iesu: Ad annum Christi MDCCXXXV eiusdem universitatis secularem*, Trnaviae,

gimnázium anyakönyvei az első tanévek hiányosan fennmaradt névsorai (1616–1618) után 1625-től 1772-ig állnak rendelkezésre.²⁰

Pozsony erős polgársággal bíró, lutheránus többségű szabad királyi város a korabeli Magyar Királyság igazgatási központja, a Magyar Kamara és az országgyűlések székhelye, kereskedelmi és kulturális központ volt.²¹ Az esztergomi érsekek (egyik) rezidenciájának és egyházmegyes kissemináriumnak (az 1641-től működő *Emericanum*nak) is helyet adott, társaskáptalanja felügyelte az uralkodókoronázások helyszínét is adó Szent Márton-plébániatemplomot.²² Az 1626-ban Pázmány érsek által alapított jezsuita kollégium (amelyhez a század közepéig az „érseki” nyomda, majd a 17. század végétől gyógyszerár is tartozott) az egyik legkorábbi ilyen intézmény volt a Magyar Királyságban.²³ A pozsonyi jezsuitáknak 1714-től már két rendházuk volt: egy új kollégium a főtér mellett, a Szent Salvator- (egykori evangélikus, 1674-től jezsuita) templomhoz kapcsolódva, valamint a „régí”, Káptalan utcai rendház, amely rezidenciaként működött tovább. A pozsonyi gimnáziumi anyakönyvek első kötete elveszett vagy lappang, így az

Typ. Acad., 1737. Az egyetem történetéről lásd még: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története, 1635–1985*, szerk. SINKOVICS István, Budapest, ELTE, 1985; HERMANN Egyed, ARTNER Edgár, *A hittudományi kar története 1635–1935*. Budapest, Egyetemi Ny., 1938; SZENTPÉTERY Imre, *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935*, Budapest, Egyetemi Ny., 1935. Újabbban: *Ústav dejín Trnavskej univerzity v Trnave: Die Tyrnauer Universität im Licht der Geschichte*, ed. Alžbeta HOLOŠOVÁ et al, Kraków – Trnava, Ústav dejín Trnavskej Univerzity, 2012. Az egyetemi anyakönyvek (egymást részben fedő) kiadásai: *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701: A Nagyszombati Egyetem anyakönyve, 1635–1701*, kiad., bev., jegyz. ZSOLDOS Attila, Budapest, ELTE, 1990 (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 11); KÁDÁR Zsófia, KISS Beáta, PÓKA Ágnes, *A Nagyszombati Egyetem Hittudományi Karának hallgatósága 1635–1773*, Budapest, ELTE, 2011 (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 26); BOGNÁR Krisztina, KISS József Mihály, VARGA Júlia, *A nagyszombati egyetem fokozatot szerzett hallgatói, 1635–1777*, Budapest, ELTE, 2002 (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 25).

²⁰ *Matrica Gymnasii Academiae Tyrnaviensis (1616–1695)*. Főszékeskáptalani Könyvtár (Esztergom), Coll. Batthány Cat. IX. Tit. I. d.; *Nomenclator gymnasiographus sive liber historiarum gymnasii Societatis Jesu Tyrnaviae una et eiusdem studiosorum nomina complectens, continuatus ab anno 1695 ad annum 1772*, ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára (Budapest), Ab 122.

²¹ A város korabeli jelentőségéről: PÁLFFY Géza, *A magyar királyság új fővárosa: Pozsony a XVI. században*, Fons, 20(2013), 3–76.; H. NÉMETH István, *Pozsony centrális szerepkörének hatásai és jellegzetességei a magyarországi városhálózatban*, Történelmi Szemle, 60(2018), 171–199.

²² Pozsony korabeli egyházi viszonyairól: FAZEKAS István, *A katolikus egyház helyzete és intézményrendszere a kora újkori Pozsonyban*, Történelmi Szemle, 60(2018), 201–213.

²³ A kollégium 17. századi működéséről: KÁDÁR Zsófia, *A pozsonyi jezsuita kollégium mint összetett intézmény a 17. században*, Történelmi Szemle, 60(2018), 237–282.

1626–1650 közötti tanévek diákságáról csak töredékes képet alkothatunk a gimnáziumi tanulók számára alapított Gyümölcsoltó Boldogasszony-társulat albumának²⁴ vonatkozó bejegyzései (1636–1647) alapján.²⁵ Az 1650 és 1773 közötti anyakönyv ugyanakkor három kötetben, csaknem hiánytalanul fennmaradt.²⁶

Győr püspöki székváros, egyúttal 1556 óta az oszmán hódítás ellenében megszervezett önálló győri főkapitányság központja, a törökellenes védelmi rendszer kulcsa, jelentős erődváros volt.²⁷ A középkori káptalani-püspöki mezőváros arculata és lakossága az erődítés folyamán jórészt átalakult, a főpap és káptalanja térvésztese mellett a főkapitányok és a német ajkú katonaság, illetve a katonaság kiszolgálására érkező német lakosság térnyerése szembetűnő volt. A város kettős – erődváros és káptalani mezőváros – jellege a négyévnyi (1594–1598) török uralom után is megmaradt. A jezsuiták a helyi születésű püspök, Dallos Miklós támogatásával 1626-tól telepedtek le, kollégiumuk mellett kezdetől fogva gimnázium is működött.²⁸ A város 18. században átalakuló szerepe mellett – Győr 1743-ban szabad királyi városi jogokat nyert – a jezsuita kollégium nem veszített súlyából: 1742-től a kollégium jezsuita repetensképzésnek is helyet

²⁴ *Album Sodalium Marianorum Congregationis Annunciatae Beatæ Virginis Mariæ in Collegio Societatis Iesu Posoniensi A. 1637–1745.* Országos Széchényi Könyvtár (Budapest) Kézirattár, Fol. Lat. 3392.

²⁵ A kongreganisták névsora a vonatkozó időszakból: FAZEKAS István, KÁDÁR Zsófia, KÖKÉNYESI Zsolt, *A pozsonyi jezsuita gimnázium diáksága: Anyakönyvi adattár (1637/1650–1773)*, Budapest, JTMRL, 2021, I, 123–137.

²⁶ *Matrica gymnasii Posoniensis ab anno 1650, usque ad annum 1725.* Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (Esztergom), Coll. Batthyány. Cat. IX. Lit. Tit. I. f. (a továbbiakban: Cat. Pos. I.); *Album studiosæ juventutis quæ in gymnasio Societatis Jesu Posoniensis scholas frequentavit ab anno 1725 usque ad annum 1765.* Uo. Cat. IX. Lit. Tit. I. e. (a továbbiakban: Cat. Pos. II.); *Album studiosæ juventutis, quæ in gymnasio Posoniensi Societatis Jesu scholas frequentavit ab anno 1766.* [1766–1781]. ELTE Egyetemi Könyvtár (Budapest), F 77.

²⁷ Győr város korabeli helyzetéről: GECSÉNYI Lajos, *Győr városa 1526 után* = Uő, *Gazdaság, társadalom, igazgatás: Tanulmányok a kora újkor történetéből*, Győr, Győr-Moson-Sopron M. Győri Lvt.–Vár. Lvt., 2008, 25–52; Uő, *Városi önkormányzat a XVII. században Győrött* = Uo., 133–164; FAZEKAS István, *Győr és a jezsuita rend a 17. században – szereplők, érdekek, ellenérdekek* = *Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században: Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez*, szerk. Uő, KÁDÁR Zsófia, KÖKÉNYESI Zsolt, Győr, Szent Mór Bencés Perjelség, 2017, 63–85.

²⁸ A kollégium 17. századi működéséről: KÁDÁR Zsófia, *A győri jezsuita kollégium intézményi funkciói a 17. században (1626–1671)* = Uo., 87–131.

adott,²⁹ majd 1745-től akadémiai szintű bölcsész- és teológiai képzést is folytattak.³⁰ A jezsuita gimnáziumi anyakönyvek Győr esetében helyben, a jogutód bencés gimnázium könyvtárában maradtak fenn, és 1630-tól a Társaság feloszlásáig folyamatosak.³¹

Módszertan: a gimnáziumi anyakönyvek adattári feldolgozásának lehetősége és határai

Az adatrögzítés elve: egy adat – egy sor

A jezsuita gimnáziumok számára a *Ratio studiorum* öt gimnáziumi évfolyamot különböztetett meg: a grammatika első három évfolyamát (*principia, grammatica, syntaxis*), valamint a *humaniora* két évfolyamát (*poetica, rhetorica*). A gimnáziumba csak olyan diák nyerhetett felvételt, aki anyanyelvén már írni-olvasni tudott, alapvető számtani ismeretekkel bírt, tehát városi vagy falusi kisiskolában, esetleg magánnevelőtől már részesült oktatásban.³² Sokan mégis ezeknek az alapvető ismereteknek a híján is felkeresték a gimnáziumokat, így a jezsuiták a nyugat-magyarországi régióban is a helyi igényekhez igazodva „lefelé” bővítették az iskolát, először ún. *parvista*, majd *parvista maior* és *minor*, valamint a legfiatalabbakat megcélözva akár *declinista* és *minimista* tanulócsoportokkal. A vizsgált nagyszombati, pozsonyi és győri gimnáziumok mindegyike eleinte a *grammatica* három évfolyamával indult, amelyhez néhány éven belül járult a *poetica*, majd a *rhetorica* osztály, és csak ezután figyelhető meg – az igényeknek megfelelően – az iskolák *parva* tanulócsoportokkal való bővülése.³³

²⁹ *Catalogi VIII.*, 9. j. i. m., 562–564.

³⁰ BEDY Vince, *A győregyházmegyei papnevelés története*, Győr, Győregyházmegyei Alap Ny., 1937, 38. skk.

³¹ *Catalogus discipulorum Jauriensis Gymnasii Societatis Jesu. 1630–1668.* Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, 120b. A. 19; *Catalogus Discipulorum Jaurinensis Gymnasii Societatis Jesu de annis 1669–1738.* uo., 120b. A. 20; *Liber scholasticorum Gymnasii Societatis Jesu Jaurini ab anno 1743 ad annum 1773.* uo. 120b. A. 14. (Mindhárom kötetet a Győri Szent Mór Bencés Perjelség Könyvtárában őrzik.)

³² Vö. pl. HETS J. Aurelián, *A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén*, Pannonhalmi, Pray Rendtörténeti Munkaközösség, 1938, 11–12.

³³ Kezdetben (jellemzően az 1660–1670-es évekig) az egyes évfolyamok magas létszámai mellett sem tudtak az előljárók minden évfolyam számára saját jezsuita tanárt biztosítani, így

Az évfolyamszerkezet ismerete az anyakönyvek feldolgozása szempontjából alapvető, mert a diáknévsorokat évről évre az egyes évfolyamok szerint felülről lefelé haladva rögzítették, tehát minden diákot minden évben újra bejegyezték az általa látogatott évfolyamba. Munkánk megkezdésekor a gimnáziumi anyakönyvek feldolgozásának – az egyetemi anyakönyvkiadásoktól, illetve hallgatói adatbázisoktól eltérően – nem volt bevett és széles körben alkalmazott módszertana. Az elsődleges nehézség az adatok óriási mennyiségében állt: míg egy-egy egyetem (egy-egy korszakból ismert) hallgatóságának adattárköteteteiben jellemzően „csak” 5–10000 személy adatai szerepelnek, addig a gimnáziumi anyakönyveknél intézményenként legalább 40–50000 beiratkozással kellett számolnunk. Alapvető kérdés volt az adatrögzítés mikéntje: itt két módszer közül választhattunk.

1.) **Egy személy – egy sor elve.** Az egyetemi anyakönyvek számítógépes feldolgozásánál újabban követett metodika szerint az egy-egy hallgatóra vonatkozó adatok egy-egy sorba kerülnek, és csak a felvett személyek kapnak egyedi azonosítószámot (sorszámot). Az adatok további differenciálása (tehát az eltérő adattípusok elkülönítése) kizárólag a táblázat oszlopainak segítségével történik. E módszer előnye, egyben nehézsége, hogy a személy önazonosságát a forrás olvasásakor azonnal fel kell ismerni, hogy így az újabb adatokat az esetlegesen már felvett személy meglévő adatsorában rögzíthessük. Ez nagy biztonsággal csak kisebb létszámú intézmények, kevesebb névazonosság esetén oldható meg. E módszer további előnye, hogy az adatbevitel végén egyszerűbben kreálhatók számszerű, statisztikai lekérdezések. A módszer hátránya viszont, hogy az egyszer már egyetlen tanuló neve alatt összevont adatok (tévedés esetén) utólag igen nehezen bonthatók szét. Továbbá az adatelemek pontos forráshelye utólag nehezen visszakereshető, a „forrás” oszlopban összevontan tárolt több forráshely-megjelölés miatt. Az adattár későbbi bővítése, új adatok (esetleg új adattípusok) felvétele is nehezkesebb.

2.) **Egy adat – egy sor elve.** A másik elv szerint az adatrögzítéskor minden egyes anyakönyvi (vagy más forrásból, pl. kongregációs tagkönyvből, polgárkönyvből stb. származó) adat új sorba kerül, így egy-egy személyre vonatkozó adatok annyi sorba kerülnek, ahány adat az adott személyre vonatkozik. Ha például a diák az adott iskolába négy tanévben is beiratkozott, az erre vonatkozó adatok négy külön sorba kerülnek. A felvett adatsorok mind egyéni *sorszámot*

egy-egy *magister* párhuzamosan akár két évfolyamot is taníthatott. Kisebb létszámú gimnáziumok esetében később is gyakorlat maradt, hogy egy tanár két évfolyamot vitt.

kapnak; a felvett személy legkorábbi előfordulásakor kapott *sorszáma* lesz egyben a tanuló egyedi *azonosítószáma*, amely külön oszlopban is megismételve lehetővé teszi az egy-egy diákra vonatkozó adatok utólagos összekapcsolását. A módszer előnye tehát, hogy minden adatelem pontos forrása éppúgy megismerhető, mint a forrásban szereplő eredeti adatsorrend. Az adatfelvitel az első módszerhez hasonlóan könnyen elsajátítható, bár eleinte több figyelmet igényel. E módszer látványos hátránya, hogy nehezebben készíthetők összesített lekérdezések, statisztikai kimutatások, de informatikus (egyébként sem kiküszöbölhető) részvételével ez áthidalható. A módszer ugyanakkor nagyobb létszámú intézmények esetén is jól működik, mert az adatrögzítőt nem kényszeríti az adatbevitellel egyidejűleg „végleges” döntésre egy-egy diák azonosítását illetően. (Erre alább még visszatérünk.)

Az adatrögzítésre irányuló több próba, továbbá a fenti érvek mérlegelése után döntöttünk a második módszer mellett. Egy-egy forrás (anyakönyv) adattartalmát azonos séma szerint kialakított táblázatokban (Microsoft Excel) rögzítettük, amelyek számára becslés alapján számköröket osztottunk ki. Így egyes intézményeken belül egyes évköröket párhuzamosan több munkatárs tudott fel dolgozni, és lehetővé vált a rész táblázatok utólagos egyesítése: a célunk intézményenként egy-egy összesített „táblázat”, adatbázis elkészítése volt.

Az adatrögzítés tartalma és szabályai

Az adatelemek rögzítését előre meghatározott irányelvek szerint végeztük el.³⁴ Ezeket egyfelől a források adattartalma alapján alkottuk meg: az anyakönyvek sajátosságait ismerve döntöttünk bizonyos adatelemek betűhív, humanista latin írásmóddal történő, formalizált-egységesített vagy rövidített felvétele mellett. Másfelől a kimenetet vettük tekintetbe: az on-line (egyelőre „pdf” formátumban) kereshető, egyidejűleg papíralapú közlésre is szánt adattár majdani formája volt meghatározó. Alább a pozsonyi adattárból idézünk három példát a közlés módjának illusztrálására, alatta pedig az egyes adatelemek magyarázatát közöljük.

³⁴ Ezekről részletesen lásd: FAZEKAS István, KÁDÁR Zsófia, KÖKÉNYESI Zsolt, *A győri jezsuita gimnázium diáksága: Anyakönyvi adattár (1630–1773)*, I–II, Budapest, JTMRL, 2020, 64–77. (<https://eleveltar.jezsuita.hu/e-konyvtar-start>)

00063 **Holovicz/Holovich, Paulus**

1650 SYNT (Cat. Pos. I. 9v) Slav., civ., Cath., 18 éves, „Egbelensis” Egbell (Gbely) (Nyitra m.), megj.: Factus alumnus Sancti Emerici ducis seminarii Posenii.

1651 POET (Cat. Pos. I. 16v) Slav., Cath., 19 éves, „Egbéliensis” Egbell (Gbely) (Nyitra m.)

1652 RHET (Cat. Pos. I. 22r) Slav., Cath., 20 éves, „Egbéliensis” Egbell (Gbely) (Nyitra m.)

00255 **Kerekes/Kerekess, Sigismundus**

1650 PARVmin (Cat. Pos. I. 15r) Ung., nob., Cath., 7 éves, „Dienesdiensis” Dénesd (Dunajská Lužná-Jánosiková) (Pozsony m.)

1653 PARVmin (Cat. Pos. I. 35v)

1654 PARVmai (Cat. Pos. I. 43r)

1656 GRAM (Cat. Pos. I. 46r) Ung., nob., Cath., 12 éves, „ex Szent György” Szentgyörgy (Svätý Jur) (Pozsony m.)

1657 SYNT (Cat. Pos. I. 49r), Ung., nob., Cath., 14 éves, „de Szentgyörgy” Szentgyörgy (Svätý Jur) (Pozsony m.)

09979 **Csáky/Czaky de Keresztszegk, Stephanus**

1725 POET (Cat. Pos. I. 383r) Ung., comes, „ex comitatu Scepusiensi” Szepes m. (Szepes m.) megj.: [Nemesi előnév beírt alakja: de Keresztszehy.]

1726 POET (Cat. Pos. II. 3r) comes

1727 RHET (Cat. Pos. II. 8r) comes

Sorszám: Folyó sorszámozás. A diákok első beiratkozásuk időrendjében szerepelnek az adattárban.

Családnév: A családnévet az anyakönyvben szereplő névalakban vettük fel. Eltérő névalakok esetén az alakokat előfordulásuk sorrendjében közöltük, „normalizált” névalakot a tévedés nagy esélye miatt nem adtunk meg. A forrásokban előforduló alakokat törekedtünk betűhíven közölni.

Utónév: Az utónévet (keresztnevet) egységesített, normalizált, latinos névalakban vettük fel. Ha az utónév összes említése azonos volt, a névalak egyszer szerepel. Ha a személy egy-egy beiratkozásakor több utónévvel szerepel, mindegyik utónévet feltüntettük egymás mögött (pl. Orlondt, Ferdinandus Joannes). Ha a személy több beiratkozásakor eltérő utónév-változatokkal szerepelt, ezeket / jellel elválasztva adtuk meg (pl. Szerniczky/Zerniczky, Albertus/Adalbertus).

Előnév: Az előnévet a forrásban használt leggyakoribb névalakban vettük fel. Az előnévet közvetlenül, folytatólagosan adtuk meg a kiemelt névalak részeként, az utolsóként szerepeltetett családnév-változat mögött. A nemesi előnévet csak

akkor emeltük ki a családnév mögé, ha maga az anyakönyv is a név részeként említette.

Tanév: A tanévek a kiemelt név alatt, növekvő rendben szerepelnek. A tanéveket a forrásban megadott formában adtuk meg, azaz a közölt évszám a megadott naptári év januártól szeptemberig, illetve a megelőző naptári év november elejétől december végéig tartó időszakát jelöli, pl. 1659/1660. tanévet 1660-ként adtuk meg.

Évfolyam: Az évfolyamot a tanév után közvetlenül, egységesített, rövidített alakban adtuk meg. A jezsuita gimnázium felső öt évfolyamának elnevezései az anyakönyvekben következetesek. A legalsó, *parvista* évfolyam, illetve az azon belüli tanulócsoporthoz tartozók megnevezései (*parvistae maiores / minores*) is többnyire következetesek. Ezekkel ellentétben az igény szerint indított legalsóbb tanulócsoporthoz tartozók megnevezései ingadoznak, ezért azokat nem a forrásban szereplő névalakkal, hanem a *parvista* csoportokat lefelé számozva jelöltük, az első és második csoportnak az említett *maiores* és *minores* csoportot tekintve, tehát a számozást 3-tól kezdve.³⁵

Forráshely: A kéziratos anyakönyvi kötet pontos lapszáma az évfolyam megadása után közvetlenül, rövidítve áll.

Natio: A náción az anyakönyvekben használt értelemben az anyanyelvet, valamely népcsoportozáshoz való tartozást, illetve akár a származási helyet egyaránt érzékeltető kategória volt. A náción megnevezéseket normalizált latin névalakban, a leggyakrabban előforduló náción csoportok nevét rövidítve közöltük (pl. Ung. = *Ungarus*). A kettős náción megnevezéseket az eredeti alakokban hagytuk meg (pl. *Austriaco Germanus, Slavo Pannonus*), az egyes személyeken belül változó náción megnevezéseket évente a forráshely alapján adtuk meg. Nem tettünk kísérletet az egyes személy „valódi” nációnjának utólagos meghatározására.

Társadalmi állás: A diák társadalmi státusát szintén normalizált, latin névalakban adtuk meg, a leggyakoribb megnevezéseket rövidítettük (pl. nob. = *nobilis*). A társadalmi állásra vonatkozó kettős vagy esetleg különböző tanévekben egymásnak ellentmondó megjelöléseket a forráshoz hűen adtuk meg.

³⁵ Az évfolyamok jelölésére alkalmazott rövidítések: RHET (rhetores); POET (poetae); GRAM (grammatistae); SYNT (syntaxistae); PRINC (principistae); PARVmai (maiores parvistae); PARVmin (minores parvistae); PARV3, PARV4, PARV5 (alsóbb parvista tanulócsoporthoz tartozók).

Vallás: A diák felekezeti hovatartozását (vallását) egységesített alakban, rövidítve közöltük és csak akkor adtuk meg, ha ez az anyakönyvi bejegyzésben is szerepelt.

Életkor: Az életkort az anyakönyvi bejegyzés alapján, arab számmal kiírva közöltük, utána mindig kiírva: „éves”.

Származási hely (patria): A diákok származási helyét az anyakönyvben szereplő formában, betűszerinti átírássra törekedve közöltük, az egyértelmű rövidítések feloldásával. A származási hely, patria a diák tényleges lakhelye vagy származási (születési) helye mellett esetleg utalhat korábbi lakhelyére (pl. a Német-római Birodalomból elszármazott, magyar várakban szolgáló német ajkú katonaság gyermekeinél, a Nyugat-Magyarországra áttelepült horvátoknál), továbbá nemesi előnévre. A települések átírását és főként azonosítását nehezítette, hogy az adatokat lejegyző, különböző anyanyelvű, illetve nyelvtudású jezsuiták gyakran torz névalakokat rögzítettek, ráadásul ezeket is gyakran latinosították. Az általunk közölt patria-adatok az életkor után, idézőjelben állnak.

A származási hely (patria) azonosítása: A patria-bejegyzések azonosítását az eredeti (betűhív) alak közlése után közvetlenül adtuk meg. Törekedtünk arra, hogy közöljük a település korabeli magyar nevét és mai hivatalos (legtöbbször szlovák) nevét is. A helységek azonosításánál törekedtünk a „legreálisabb” megoldást választani: azonos nevű települések esetén elsősorban a gimnáziumhoz közelebb esőt, másodsorban a jelentősebb települést választottuk. Azoknál a patria-megjelöléseknél, amelyek azonosítását (a torzult névalak miatt vagy egyéb okból) nem tudtuk elvégezni, a „(nem azonosítható)” kitétel, a bizonytalan azonosítások után „?” áll.

A származási hely korabeli közigazgatásföldrajzi hovatartozása („megye”): A településnév (patria) azonosítása után zárójelben adtuk meg a földrajzi név korabeli közigazgatásföldrajzi hovatartozását, leggyakrabban a megye korabeli nevét. A közigazgatásföldrajzi hovatartozást csak abban az esetben adtuk meg, ha a származási hely azonosítása is szerepel, vagy ha a patria-megjelölés korabeli alakja (pl. „ex Nitriensi comitatu”) ezt lehetővé teszi. Olykor a korabeli patria-megjelölés alapján korabeli tájegységet tudunk megadni (pl. „Turopolienensis” – „Turopolje”). A Magyar Királyságon kívül eső területeken a tartomány- vagy országnevet adtuk meg.

Megjegyzés: Az évenként közölt anyakönyvi adatokat a megjegyzések zárják. Az itt következő, szinte kizárólag latin nyelvű megjegyzések az anyakönyvbe zömmel egykorúan vagy közel egykorúan, a névsort író tanár kezével vagy más kézzel beírt, az adott diákra vonatkozó bejegyzések. Ezeket latinul, a korabeli „humanista” latinság szabályait követve adtuk meg. E bejegyzések gyakran a tanulmányi előmenetelre (évfolyamisméltásra), az iskola elhagyására, a diák konviktusai vagy szemináriumai elhelyezésére, valamint patrónusára, a tanuló későbbi egyházi (vagy világi) pályájára, szerzetesrendbe lépésére, betegségére vagy halálára, vallásváltására, családfői mivoltára vonatkozó adatok. A korabeli megjegyzések után az anyakönyvi adatokra vonatkozó saját, kizárólag értelmező-magyarázó jellegű megjegyzéseink állnak szögletes zárójelben.

A leírt módszerrel készült Excel-táblázatok adatait az anyakönyvek lineáris feldolgozásával készítettük: az adatsorok sorszámait lehetővé tesszük, hogy az adatokat bármikor visszarendezzük az eredeti, anyakönyvi sorrendjükbe. A közléskor azonban az adattárat a személyekre irányuló keresésre optimalizáltuk, azaz az egy-egy diákra vonatkozó adatokat összekapcsoltuk. Ez az adattár legnagyobb hozzáadott értéke a kéziratos forráshoz képest. A személyek önmagukkal való azonosítását részben az adatfelvétellel párhuzamosan végeztük: egy-egy új személy rögzítésekor nevét igyekeztünk rögtön visszakeresni az előző tanév egyvel alacsonyabb évfolyamának névsorában. Mivel azonban a korabeli iskolai előmenetel a maitól nagyon eltért, és a diákok a legritkább esetben léptek „szabályosan” előre az osztályok között, ez a módszer csak a tanulók kisebb részének azonosítására volt elégséges. Emiatt az anyakönyv feldolgozása után a táblázat többféle rendezése révén értük el, hogy a tanulmányi adatok további egyesítésével minél több diák adatai legyenek összekapcsolva. A személyek önmagukkal való azonosítását a kusza tanulmányi előmenetel mellett a névalakok és a járulékos bejegyzések eltérő írásmódú, rövidített, latinosított, hiányos, olykor téves rögzítése is nehezítette. Ehhez járult az azonos névalakok nagy száma (pl. „Horváth, Michael” névalakkal több tucatnyi diák iratkozott be csak a győri gimnáziumba). Bizonytalan esetekben tartózkodtunk az adatok végleges összekapcsolásától.

A leírt módszerrel az adattárunk összességében olyan adatok lekérdezésére is alkalmassá vált, amelyeket a fennmaradt anyakönyvekből más módszerekkel egyáltalán nem ismerhettünk volna meg. A legfontosabb ilyen adat az egyes iskolákat a korszakban (vagy akár egyes időszakokban) látogató tanulók összesített

létszáma. Az egyes gimnáziumok tanulóiról készült anyakönyvi adatbázisainkból az alábbi beiratkozási számokra és összesített létszámokra derült fény.

	beiratkozások (adatsorok) száma	azonosított diákok száma
Nagyszombat	71296	29290
Pozsony	50667	19402
Győr	49228	20595
összesen	171192	69247

1. Beiratkozások és azonosított diákok száma a nagyszombati (1616/1625–1772), a pozsonyi (1650–1773) és a győri (1630–1773) jezsuita gimnáziumok anyakönyvei alapján

Első eredmények: a pozsonyi és győri anyakönyvi adattárak elkészült statisztikai elemzései

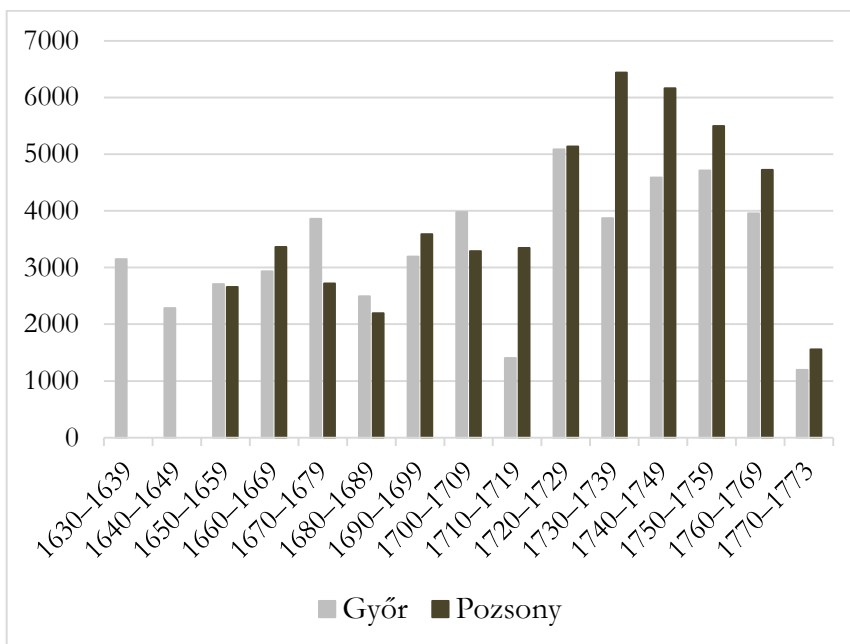
A tanulók összlétszáma és megoszlása az egyes évfolyamok között

A győri gimnázium anyakönyve 1630 és 1773 között 131 tanévből őrzött meg adatokat.³⁶ A gimnázium átlagos diáklétszáma 377 fő volt. A pozsonyi középiskola 1650 és 1773 között 118 tanévből rendelkezésre álló adatai alapján³⁷ 429 fő volt az éves átlagos diáklétszám. A két gimnázium közötti eltérést az intézmények látogatottságának időbeli változásai is magyarázzák. Az iskolák története többféle módon korszakolható, az egyik lehetséges mód, hogy a 18. századi konszolidációt és konjunktúrát megelőző Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) idejét választjuk határpontnak. Győrben 1710 előtt az átlagos diáklétszám 324 fő volt, míg 1710 után ez 451 főre emelkedett. Pozsonyban ezek az értékek még nagyobb

³⁶ Győrből a következő tanévekből nincsenek anyakönyvi bejegyzések: 1639 (ekkor bizonyíthatóan volt oktatás), 1644, 1645, 1655, 1676, 1711–1715 (Rákóczi-szabadságharc és azt követő járvány), 1734, 1739, 1740.

³⁷A pozsonyi gimnáziumban az 1655, 1675, 1679, 1683, 1713, 1714. tanévek hiányoznak az anyakönyvből, amelyek egy részében valószínűleg szünetelt az oktatás.

eltérést mutatnak: 1710 előtt 310, 1710 után pedig 530 tanuló látogatta éves átlagban az iskolát.

2. A győri és pozsonyi jezsuita gimnáziumok beiratkozási számainak változása évtizedenként (1630/1660–1773)

A beiratkozások számát évtizedenként összegezve kirajzolódnak a két iskola látogatottságának időbeli eltérései. A csak Győrből rendelkezésre álló 1650 előtti adatok mutatják, hogy a kezdeti, dinamikus indulás után már az 1643. évi háború és azt követő járvány (I. Rákóczi György erdélyi fejedelem magyarországi hadjárata) jelentős visszaesést hozott. Az 1650-es évektől mindkét gimnázium látogatottsága nőtt. Az 1660-as évtizedben a győri iskola megközelítette, a pozsonyi pedig meghaladta a 3000 beiratkozást. Az 1670-es évtizedben Győrben a beiratkozási szám megközelítette a 4000-et, míg Pozsonyban ez az érték 3000 alá csökkent. A pozsonyi visszaesést ezúttal adathiány okozza, mivel az 1675. és 1679. években a diáknévsorok beírása a tanárok mulasztása volt, utóbbi évben ezt

magya az anyakönyv magyarázza a diákok magas számával.³⁸ Az 1680-as évek nagy visszaesését országszerte az oszmánellenes háborúk okozhatták, Győrben és Pozsonyban is 2500 alá esett vissza a beiratkozások száma. A békeidők visszatértével az 1690-es években mindkét városban csaknem másfélszeresére emelkedett a beiratkozási szám, amelyet Pozsonyban 1720-ig stagnálás követett, Győrben azonban az 1711–1715. évek pestis miatti hosszú tanítási szünet után csak lassan konszolidálódott az iskola helyzete. Az iskoláztatásra való helyi-regionális igény és a győri kollégium kellő stabilitását mutatja, hogy az 1720-as évtized beiratkozási száma (5084) vetekszik a pozsonyiéval (5133). Ám a két gimnázium adatai 1730 után ismét eltávolodnak egymástól: 1770-ig Győr minden évtizedben kevesebb beiratkozási számot mutat, mint Pozsony. A győri gimnázium látogatottságát sem a város szabad királyi jogokkal való felruházása (1743), sem az akadémiai képzés indulása (1745) nem emelte meg; évtizedenként 3870 és 4710 között maradt a beiratkozások száma. A pozsonyi gimnázium 1730 után felfutó beiratkozási számait további kutatásoknak kell megmagyarázniuk: egyelőre csak regisztráljuk, hogy országos viszonylatban is kiugró volt az iskola látogatottsága az 1730-as évtizedben (6440 beiratkozás), amely az 1760-as évekre sem csökkent évtizedes viszonylatban 4725 alá. A csúcspontot az 1734. és 1735. tanévek adták, amikor a tanulósám 714, illetve 721 főre emelkedett. Az országos folyamatokat valószínűleg Győr tükrözi jobban, ugyanis más jezsuita iskolák esetében is megfigyelhető, hogy az 1740-es és 1750-es években stagnál a beiratkozók száma, majd a következő években a tanulósám csökkenése figyelhető meg.³⁹

Az egyes évfolyamok egymáshoz viszonyított létszamarányai az intézményre jellemző „osztálypiramist” rajzolnak ki. Ezek rávilágítanak az iskola társadalmi funkcióira is. A magyarországi „hosszú reformkor” (19. század első fele) közép- és felsőfokú oktatását társadalomtörténeti szempontból elemző Sasfi Csaba a lehetséges tanulmányi célokat figyelembe véve különítette el a középiskolák „kisgimnáziumi” és „nagygimnáziumi” funkcióit.⁴⁰ Csak a teljes gimnázium elvégzése nyitotta meg az utat a felsőoktatási intézmények felé, de erre csak a diákok kisebb hányadának volt lehetősége.

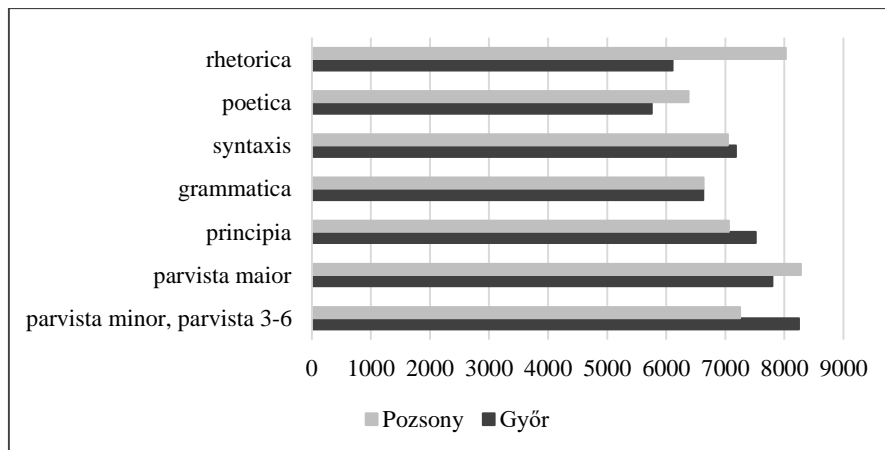
³⁸ „Numerus discipulorum ob multitudinem nimiam scribi non potuit.” (*Cat. Pos. I.*, 26. j. i. m., 149v)

³⁹ AMBRUS-FALLENBÜCHL Zoltán, *Magyarország középfokú oktatási viszonyai a XVIII. században = Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–1966*, Budapest, 1968, 183–188.

⁴⁰ SASFI, *Gimnázisták...*, 3. j. i. m.

	Győr			Pozsony		
	tanuló- szám	beiratko- zás	száza- lék	tanuló- szám	beiratko- zás	száza- lék
rhetorica	5210	6109	12,4	6874	8027	15,8
poetica	5608	5755	11,7	6237	6379	12,6
syntaxis	6142	7179	14,6	6265	7042	13,9
grammatica	6226	6627	13,5	6357	6631	13,1
principia	6675	7514	15,3	6559	7058	13,9
parvista maior	7001	7799	15,8	7507	8278	16,3
parv. minor, parv. 3-6	7466	8245	16,7	6680	7252	14,3
összesen		49228			50667	

3. Tanulók és beiratkozások száma évfolyamonként a győri és a pozsonyi jezsuita gimnáziumok anyakönyvei alapján (1630/1650–1773)

4. A győri és a pozsonyi jezsuita gimnáziumok „osztálypiramisa” az ismert beiratkozási számok alapján

A 17–18. századi jezsuita gimnáziumokban a *parva* évfolyam (és ennek osztott tanulócsoportjai) működtek a legnagyobb beiratkozási számokkal, ráadásul ezeknek a legalacsonyabb tanulócsoportoknak a létszáma a táblázatban feltüntetett

adatoknál jóval magasabb volt, mivel névsoraik több tanévből nem maradtak fenn.⁴¹ A *grammatica* három évfolyamán a beiratkozottak, illetve még inkább a tanulók száma kiegyenlített, és a *parvát* látogatókhoz képest alacsonyabb számot ér el. A *humaniora* felső két évfolyama a győri gimnáziumban további csökkenést mutat a létszám és a beiratkozási szám tekintetében egyaránt, ami más jezsuita iskolákra is jellemző lehetett. A győri gimnázium „osztálypiramisa” tehát előzetes várakozásaink szerint „szabályos”: a legfelső évfolyam részesedése a beiratkozási számokból csak 12,4%, az évfolyamot végző diákok száma az iskola teljes diák-létszámának negyede (25,3%).

A pozsonyi iskolában azonban a legfelső két évfolyamon, különösen a *rhetor* között ismét növekvő beiratkozási és tanulólétszám adódik, ami magyarázatra szorul. A jelenség a pozsonyi gimnázium országos jelentőségére, *humaniora* évfolyamainak „elszívó” hatására vezethető vissza. Sok ígéretes diák ugyanis csak gimnáziumi tanulmányainak befejezése végett érkezett a Magyar Királyság korabeli fővárosába, ahol leendő hivatali karrierjét kívánta megalapozni,⁴² esetleg a helyi egyházmegyei kieszeminárium, az Emericanum növendékeként érkezett az iskolába. A pozsonyi gimnázium igen „erős” *rhetor* évfolyamára a beiratkozási számok 15,8 százaléka esik, az osztályt látogató tanulók pedig az iskola teljes diákságának több, mint egyharmadát (35,4%) tették ki. Tehát a pozsonyi gimnáziumot a Magyar Királyság jezsuita középiskolái közül a 18. század folyamán igen erős „nagygimnáziumi” funkciója emelte ki.

A tanulók életkora

A diákok életkori megoszlására vonatkozó szórványos adatok azért értékesek, mert hasonló adatsor a korabeli Magyar Királyságból nem ismert.⁴³ A szakirodalomnak a *Ratio studiorum* szabályozására hivatkozó, közhelyszerű megállapítása szerint a jezsuita iskolákban egy-egy évfolyamba korban és tudásszintben egymásnak megfelelő diákok jártak. E kép azonban még akkor is árnyalásra szorul, ha előre bocsátjuk, hogy az anyakönyvet író tanárok más adatokhoz képest is

⁴¹ Vö. pl. FAZEKAS, KÁDÁR, KÖKÉNYESI, *A győri jezsuita gimnázium diáksága...*, 34. j. i. m., 38–49.

⁴² A jelenséghez lásd még: Frederik FEDERMAYER, *A jezsuita iskolákban végzett diákok és karrierlehetőségeik a Magyar Királyság 17. századi fővárosában*, *Történelmi Szemle*, 60(2018), 215–236.

⁴³ A tanulók életkora a forráshiány miatt a régebbi iskolatörténeti feldolgozásokból is kimaradt, pl. ACSAY, *A győri...*, 14. j. i. m., 103., SCHÖNVITZKY, *A pozsonyi...*, 14. j. i. m., 185–186.

következetlenebbek voltak az életkor feljegyzésénél. A „bemondás”, „ránézés” alapján rögzített életkor egy-egy tanulónál egymást követő években akár két esztendőnyi idősödést vagy fiatalodást is rögzített, míg mások „örökifjakként” évekig szerepelnek ugyanazzal az életkorrall.

évfolyam	átlag	legfiatalabb	jellemező	legidősebb	adatok száma
rhetorica	18,76	12	17–21	25; 35	894
poetica	17,84	8; 12	16–19	27	868
syntaxis	16,32	10	15–19	27; 29	1142
grammatica	15,50	9; 11	14–18	22; 26	1031
principia	14,28	8	13–16	19; 26	1017
parvista maior	13,29	8	12–15	21; 25	1048
parvista minor, parvista 3	11,91	4; 7	9–12	10; 19	696

5. A pozsonyi és győri jezsuita gimnáziumi diákok életkori adatai az anyakönyvek szórványos bejegyzései alapján⁴⁴

A fenti táblázatban összefoglaltuk a győri diákok 4,37 százalékáról és a pozsonyi gimnazisták 8,95 százalékáról fennmaradt életkori adatokat. Az életkori átlag és jellemző életkorok alapján rögzíthető, hogy a diákok átlagéletkora évfolyamról évfolyamra nőtt, de egyes évfolyamokon belül olykor nagyon eltérő életkorú diákok is egymás mellé kerültek – hasonló felkészültségük alapján. A *parvista* tanulócsoporthoz diákjainak életkora a mai fogalmaink szerinti felső tagozat évfolyamainak felelt meg, de közöttük néhány jóval idősebb fiú is előfordult. A diákság zömét kitevő *grammatista* évfolyamokat (*principia*, *grammatica*, *syntaxis*) a mai négyévfolyamos gimnáziumok diákjaival azonos életkorú ifjak látogatták, ahogy a *poetica* osztályát is. A *rhetorica* évfolyamán jellemző életkor azonban ezt meghaladja: a magasabb kor utalhat ennek az osztálynak az akadémiai, egyetemi képzésre felkészítő mivoltára, „köztes” szerepére is. A parvistákat nem számítva a felső öt évfolyamot tehát a tanulók zöme 13–21 évesen végezte, miközben egy-

⁴⁴ Győről az 1676–1687, 1731. évekből, Pozsonyból az 1650–1654, 1656–1659, 1664, 1676, 1686–1687, 1689–1695, 1703–1704. évekből maradtak fenn adatok.

egy osztályon belül szinte mindennapos lehetett néhány jóval fiatalabb és idősebb ifjú jelenléte.

A tanulók társadalmi hovatartozása

A diákok társadalmi hovatartozása (rendi státusa) az anyakönyvek leggyakrabban megörökített adatai közé tartozik. Győrből a diákok 67 százalékáról, Pozsonyból 40 százalékukról maradt fenn ilyen bejegyzés. Győr esetében időben egyenletesen oszlanak meg az adatok, ezzel szemben a pozsonyi adataink szinte kizárólag az 1680 és 1726 közötti évekből valók. A fennmaradt bejegyzések a nemesség javára torzítanak, egyes tanévekben és évfolyamokon kizárólag a nemesi származás van jelölve, míg a többi – feltehetően nem nemes – diák társadalmi hovatartozását nem jelzi a matrikula. Mindez egybecseng a tanulók társadalmi állására vonatkozó egyik történeti tévhittel is, amely szerint a jezsuita gimnáziumok csupán vagy első sorban a társadalmi elit, a nemesség gimnáziumai lettek volna.

	Győr		Pozsony	
	létszám	%	létszám	%
főnemes ⁴⁵	106	0,77	272	3,5
köznemes	5482	39,57	3507	44,7
polgár	4198	30,3	1417	18,1
közrendű	4029	29,08	2634	33,6
egyházi	37	0,27	6	0,1

6. A diákok társadalmi státusa a győri és pozsonyi gimnáziumi anyakönyvek szórványadatai alapján

Az említettek miatt a vonatkozó anyakönyvi bejegyzések összességét bemutató táblázat is a nemesség javára torzít. Ha megnézzük a győri, illetve pozsonyi iskola néhány olyan tanévet, amelyből ismerjük közel a teljes diákság társadalmi hovatartozását, eltérő arányokat láthatunk. A győri gimnázium mintaévei (1676, 1721,

⁴⁵ A főnemesi címet általában akkor is jelezték, amikor más társadalmi rangot nem tüntettek fel. Így a diákság egészére vonatkoztatva a főnemesek Győr esetében a tanulók 0,51%-át, Pozsony esetében 1,4%-át tették ki. Ezek a számok jobban tükrözik a tényleges arányokat.

1766) alapján a köznemesek aránya az összes tanulóhoz képest 26–29 százalék volt, miközben 1721-ben a polgárság részesedése megközelítette, a közrendűek pedig meghaladta a teljes diákság egyharmadát. A Győrben tanuló „polgárfiúk” közé magától értetődően számították be a helyi (1743-ig mezővárosi) polgárság fiait és más mezővárosi családok sarjait is, a kategória tehát nem csupán a szabad királyi városok rendi értelemben vett polgárságára vonatkozik. A „polgárság” és a „közrendűek” csoportja között tehát nem húzódott nagyon éles határ. Győrben egyes évfolyamok között a társadalmi csoportok aránya csak a 18. század közepére tolódott el: a felsőbb évfolyamokban jóval magasabb volt a nemesek száma, mint az alsóbbakon. 1766-ban a *parvista maior* tanulócsoporthoz a nemesség részesedése 14 százalék volt, míg a *rhetorok* között 48 százalék.

Pozsonyból csak olyan mintaéveink vannak, amikor a közrendű státus csak következetlenül lett beírva: 1650-ben a diákok 32 százaléka, 1726-ban 38 százaléka volt nemesként bejegyezve. A köztes mintaévből, 1689-ből ismert adatok a nemességnek ennél jóval magasabb, 62 százalékos részesedését mutatják. A jelenség – a teljes anyakönyvi adatsor ismeretében – csak egy rövid időszakot jellemzett az oszmánellenes háborúk után, magyarázata további kutatásokra szorul. Polgárként 1650-ben a teljes diákság 11 százalékát, 1689-ben 13 százalékát, 1726-ban 23 százalékát írták be – valós részesedésük ezeket az értékeket azonban meg is haladhatta (főként az 1650. évi, hiányos adatsor esetében). Fontos tudatosítani, hogy „polgárként” Pozsonyban sem csak a szabad királyi városok polgár családjainak fiait írták be, hanem a mezővárosi polgárfiúkat is. A közrendűek csoportja az atipikus 1689. évi adatsorban 23 százalékot képviselt, míg 1726-ban részesedésük 37 százalék volt. A hiányosabb pozsonyi adatsor a nemesség valamivel nagyobb arányú jelenlétét mutatja Pozsonyban, mint Győrben, amihez a fővárosban hozzájárult a főnemesség folyamatosabb, nagyobb számú jelenléte is. További magyarázat lehet, hogy Pozsony megye lényegesen erősebb nemességgel rendelkezett, mint a Győr vonzáskörzetét képező, török által alaposan megtéptezett, részben hódolt megyék.

Közöttük egyaránt megtaláljuk a Magyar Királyság főnemesei családjainak az elitjét (az Erdődy, Esterházy, Forgách, Koháry, Pálffy, Zichy családok fiait), másfelől a kisebb feltörekvő főnemesei famíliák (Amadé, Majthényi, Vécsey) tagjait is. Tehát az iskola lehetőséget biztosított a leendő kormányzati és regionális elit tagjainak a találkozásra és az ifjabb generációk közötti kapcsolatépítésre. De bizonyos tanévekben nemcsak magyar főúri tanulók iratkoztak be a gimnáziumba,

hanem például a diákok között azonosíthatjuk azokat az ifjakat is, akik az uralkodó kíséretében vettek részt az 1659-ben, illetve 1662-ben Pozsonyban tartott országgyűléseken. A pozsonyi tartózkodás időtartama alatt ugyanis az uralkodói udvartartás nemesi apródjai (*ephoebus, Edellenabe*) udvari szolgálatuk mellett (bécsi napirendjükhöz hasonlóan) folytatták tanulmányaikat. Az 1659. évi diéta alkalmával például az 1660. tanév elején körülbelül egy hónapra a pozsonyi iskolapadba ültették őket. Az 1659. és az 1660. év diákjai között négy, az 1662. év diákjai között hat nemesi apród szerepel név szerint.⁴⁶ Mellettük az anyakönyvben más apródokról csak összesítőleg esik szó, így 1660-ban a *rhetorok* között két grófot és egy bárót, a *grammatisták* között három bárót vettek számba. A császári nemesi apródok sorsában osztozott Carlo Carafa pápai nuncius két apródja, Johann Hartwig Nostitz gróf cseh főkancellár fia, valamint Alvise Molin velencei követ fia és egyik apródja is.⁴⁷

A tanulók felekezeti megoszlása

A tanulók felekezete, azaz a nem katolikus – esetleg konvertita – diákok jezsuita gimnáziumi jelenléte azért nagyon érdekes kérdés, mert közelebb visz ahhoz, hogy a korabeli jezsuita iskoláknak a nem katolikusokhoz való viszonyulását megismerjük. A jezsuita rend belső forrásai (*litterae annuae* és *historia domusok*) előszeretettel sugallják azt a képet, hogy az iskolák (is) a térítés eszközei voltak, és sorakoztatnak fel évről-évre „csodás” áttérési eseteket példaként. A „régí” szakirodalomban kialakult öszkép azt sugallja, hogy a jezsuiták felsőbb éves diákjaik körében már nem túrték meg a nem katolikusokat.⁴⁸ A valóság azonban – az anyakönyvi bejegyzések tükrében – ennél összetettebb volt.⁴⁹

⁴⁶ 1659-ben *syntaxista*: Carolus Connor, *grammatista*: Bernardus Franciscus de Scheidlen liber baro, Josephus Tagman. 1660-ban *syntaxista*: Marcus Josephus de Lannoy de W. comes. 1662-ben *rhetor*: Joannes Henricus a Solm comes, Bonaventus a Petaz comes, Marcus Josephus La Noe liber baro, Simon a Sales liber baro, Adamus Neihauß liber baro, *grammatista*: Josephus Maria Lucini marchio. Vö. FAZEKAS, KÁDÁR, KÖKÉNYESI, *A pozsonyi jezsuita gimnázium diáksága...*, 25. j. i. m., Adattár.

⁴⁷ Név szerint csupán a velencei követ fia, Hieronymus Molinus (1659-ben *syntaxista*) és apródja, Josephus Fabritius (1660-ban *syntaxista*) van megnevezve. Vö. FAZEKAS, KÁDÁR, KÖKÉNYESI, *A győri jezsuita gimnázium diáksága...*, 34. j. i. m., Adattár.

⁴⁸ Pl. PAYR Sándor, *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*, I., Sopron, Székely és Társa, 1924, 370; vö. ACSAY, *A győri...*, 14. j. i. m., 92.

⁴⁹ A győri és pozsonyi gimnáziumi anyakönyveknek a tanulók felekezetét megőrkítő szórványos bejegyzései a közelmúltban önálló vizsgálat tárgyát is képezték: Zsófia KÁDÁR, *The*

A pozsonyi iskola esetében az összes ismert diák csupán 15,7 százalékának ismerjük a felekezeti hovatartozását. A kizárólag 1650–1724 közötti időszakból fennmaradt adatok megbízhatóságát mégis növeli, hogy egy-egy évből és évfolyamból teljes adatsoraink vannak, továbbá, hogy a mintaéveken alapuló elemzés is hasonló eredményre jutott. A bejegyzett 2974 római katolikus diák mellett csak egy-egy akatolikus és skizmata, továbbá 29 kálvinista és 38 lutheránus fordult elő. Mivel a városban 1672-ig zavartalanul működött a neves evangélikus líceum, amely a 18. században ismét jelentős, regionális oktatási központtá vált, ez önmagában is magyarázza a jezsuitákhoz beiratkozó más felekezetűek alacsony számát. A magyarországi protestáns városokat és egyházi intézményeket 1672-től egyre nyíltabban és erőszakosabban elnyomó uralkodói abszolutizmus pedig önmagában is megokolhatja, hogy az 1670-es évektől kezdve még az addigi kis számú akatolikus diák is eltűnik az iskolapadokból.

Győr esetében más volt a helyzet, mert a város a 17. században nem rendelkezett protestáns nagygimnáziummal, így a nem katolikus diákság jezsuita gimnáziumi jelenléte sokkal szembetűnőbb volt. Az 1699-ig bejegyzett, ismert felekezetű diákoknak „csak” 83,01 százaléka volt római katolikus, míg előfordultak görögkeletiek (vagyis rácok, 0,33%), egy görögkatolikus, egy izraelita és összesen 16,62 százalékos részesedéssel protestánsok: kálvinisták (3,28%) és lutheránusok (13,10%) is.

Az áttérők (konvertiták) aránya az ismert adatok alapján mindkét városban feltűnően alacsony volt: egyik protestáns felekezet és egyik város tekintetében sem haladta meg az érintett diákok egyötödét. Az evangélikusoknak Győrben 15, Pozsonyban 16 százaléka, a reformátusoknak Győrben 17, Pozsonyban 20 százaléka katolizált a tanulmányai alatt. Az adatok időbeli eloszlása – a protestáns tanulók főként 1670 előtt regisztrálható jelenléte – és az említett akatolikus diákok iskolai előmenetelének vizsgálata alapján elmondható, hogy a pozsonyi és győri jezsuita gimnáziumok az 1660-as évekig biztosan nem váltak az erőszakos hittérítés helyszíneivé, azaz a protestáns (vagy másvallású) diák iskolai előmenetelét nem lehetetlenítette el hitbeli meggyőződése. Az (egyház)politikai klíma

Difficulties of Conversion: Non-Catholic Students in Jesuit Colleges in Western Hungary in the First Half of the Seventeenth Century = *Hungarian Historical Review* vol. 3. no. 4. (2014), 729–748. Vö. KÁDÁR, *Jezsuiták Nyugat-Magyarországon...*, 16. j. i. m., 232–242.

megváltozása, az 1670-es évek után pedig a jelenség – a protestáns diákság jezsuita gimnáziumi jelenléte – külső hatásra maga tűnt el, jelezve az egyes felekezetek között mind erősebbé váló választóvonalat.

A tanulók megoszlása nációk szerint

A tanulók nációja jelölhetett anyanyelvet, és vonatkozhatott területi hovatartozásra is, és igen sokféle formában került be az anyakönyvekbe. Gyakoriak a kettős nációmegjelölések (pl. *Austriaco Hungarus*, *Slavo Pannonus*) és megtörténik, hogy ugyanaz a diák egymás utáni években más-más nációval fordul elő. A nációt feltüntető jezsuita tanárok nem egy listából választottak, hanem a diák bemondása, esetleg saját prioritásaik alapján rögzítették az adatokat. Mégis, mivel a nációmegjelölés a személynevek mellett az anyakönyvekben előforduló leggyakoribb járulékos adat, a diákok nációcsoportjairól kialakuló összkép is sokat elárul egy-egy iskola diákságáról, a tanulók nyelvi-nemzeti megoszlásáról, és ennek időbeli változásairól.

	Győr	Pozsony
Ungarus	82,58	46,00
Transylvanus	0,50	0,32
Slavus	14,91	31,90
Croata	7,87	6,47
Austriacus	1,12	2,24
Bohemus	0,61	1,17
Germanus	6,92	11,50
Polonus	0,13	0,28
Italus	0,22	0,11
egyéb	0,05	0,11

7. Egyes nációcsoportok összesített, százalékos aránya a győri és a pozsonyi jezsuita gimnáziumok diákságán belül, az ismert esetekben (1630–1766, illetve 1650–1726 között)

A győri anyakönyv a diákok mintegy 70 százalékáról őrzött meg a nációra vonatkozó bejegyzést. A kezdetektől 1766-ig az adatok egyenletesen oszlanak meg, 1767–1773 között nincsenek adataink. Az ismert nációjú diákokról készült ki-mutatás egyértelműsíti, hogy Győrben a diákságon belül a magyar ajkúak mind-végig abszolút többségben voltak. Szembetűnő azonban, hogy a második helyen a szlovák náció áll. A feltehetően főként magyar nyelvtanulás céljával az erődvá-roshoz küldött szlovák ajkú ifjak aránya a diákságon belül eleinte egytizednyi volt, majd az 1670-es évekre meghaladta a 32 százalékot, de a 18. századra újra 10 százalék alá esett vissza, majd jóformán eltűnt. A horvát ajkúak részben a Drá-vántúlról érkező diákok, részben pedig a nyugat-magyarországi horvát falvak neveltjei voltak, akik az iskola történetének első három-négy évtizedében képviseltek jelentős tömeget, eleinte a diákság több, mint egynegyedét alkották. Számuk az 1670-es évekre 10 százalék alá csökkent, a 18. századra pedig ők is eltűntek a névsorokból. Ennek legfőbb oka minden bizonnyal a jezsuita iskola-hálózat horvát–szlávón régióban történő kiépülése volt.⁵⁰ A német ajkúak, a *Germanus* és *Austriacus* nációk alatt összesített diákok között a Német-római Birodalomból, illetve a Habsburg örökös tartományokból elszármazottak mel-lett sok magyarországi, illetve győri németet is találunk, az összesített arányuk megközelítette a 8 százalékot. Legnagyobb arányú, 12 százalékot meghaladó je-lenlétük az 1670-es években regisztrálható. Ahogy más, Magyarországon élő di-ákokra, úgy a németajkúakra különösen is igaz, hogy sokukat a területi hovatarozást előnyben részesítve *Ungarus*ként vette fel az anyakönyv, ezért ará-nyuk a fenti százaléknál minden bizonnyal magasabb volt.

A pozsonyi gimnázium diákjainak mintegy 42 százalékáról maradt fenn a ná-ciót rögzítő adat, kizárólag az 1650–1726 közötti évekből. A tanulók nyelvi meg-oszlása Győrhöz képest lényeges eltéréseket mutat. Pozsonyról inkább elmondható, hogy a diákság a helyi-regionális társadalom nációarányait képezte le. Legnagyobb számban *Ungarus*okat találunk itt is, de részesedésük messze el-marad a győri arányukhoz képest. A szlovák ajkúak részesedése viszont érthe-tően magas, megközelíti a magyar nációjúakét. A *Slavus*ként beírt tanulók aránya ráadásul főként a 17. század közepén volt magas: 1650-ben 40 százalékkal ők

⁵⁰ Varasdon az 1636/1637-ben megnyílt gimnázium működését 1648-ban tűzvész szakította félbe, és csak 1651 óta nyújtott folyamatosan teljes, hatévnyolcos képzést. Miroslav VANINO, *Isusovci i hrvatski narod, II, Kolegiji dubrovački, riječki, varaždinski i požeški*, Zagreb, Ognjen Prica, 1987 (Biblioteka Vrela i prinosi za povijest isusovačkog reda u hrvatskom narodu 1/2) 366–367.

alkották az iskola legnagyobb nációsoportját. Később, főként a 18. századra arányuk jelentősen csökkent, 1724-ben már csak 12 százalékot képviseltek. Ez talán ismét a jezsuita iskolahálózat kiépülésével magyarázható (Trencsén, Szabolca). A horvátság jelenléte párhuzamokat mutat győri előfordulásukkal: a 17. század közepén még 10 százalékos részesedésük 1689-re 3,6 százalékra, majd 1726-ra 2,4 százalékra csökkent. A 18. század elején a horvát ajkúak közül tehát többen látogatták a pozsonyi jezsuita gimnáziumot, mint a győrit, ami a város országos szerepkörével, a régió horvátságának hangsúlyosabb jelenlétével is magyarázható. Ők minden bizonnyal a Pozsony körüli és Moson megyei horvátok közül kerültek ki. A német ajkú diákok jelenléte a pozsonyi jezsuita gimnáziumban más nációsoportoktól eltérően időben alig változott, az ismert adatok alapján mindvégig 8–10 százalékot tett ki. A Győr esetében említett jelenség azonban itt is igazolható: a németajkú helyi tanulókat olykor magyarként (*Ungarus*) vették fel.

A tanulók megoszlása származási helyük szerint, a gimnáziumok földrajzi vonzaskörzete

A pozsonyi anyakönyvi adatok alapján a diákok egyharmadáról ismerhető meg pátriája (származási vagy lakhelye). A töredékes adatsor az 1650 és 1726 közötti időszakból maradt fenn. A győri matrikula részletesebb: itt a diákok kétharmadának származási helye volt azonosítható, és az adatok a teljes (1630–1773) időköriben egyenletesen oszlanak meg. A gimnáziumok földrajzi vonzaskörzetének (Győr esetében az 1711 előtti és utáni időszakra vonatkozóan külön is) elvégzett elemzése bizonyította, hogy mindkét intézmény regionális oktatási központ volt, és főként a 17. század közepén a Magyar Királyság és társországai szinte minden területéről érkeztek hozzájuk diákok.⁵¹

Győr esetében feltűnő, hogy a hódoltságból és annak peremvidékéről (Heves, Pest-Pilis-Solt, Fejér, Somogy és Körös megyékből, illetve Veszprémből és Zalából) a 17. században is folyamatosan érkeztek tanulók, és ugyanez a dél-du-

⁵¹ A gimnáziumok földrajzi vonzaskörzetének részletes elemzését lásd: KÁDÁR, *Jezsuiták Nyugat-Magyarországon...*, 16. j. i. m., 218–232., FAZEKAS, KÁDÁR, KÖKÉNYESI, *A győri jezsuita gimnázium diáksága...*, 34. j. i. m., 29–37; FAZEKAS, KÁDÁR, KÖKÉNYESI, *A pozsonyi jezsuita gimnázium diáksága...*, 25. j. i. m., 64–70.

nántúli, Duna-Tisza-közi terület a 18. században még több diákot küldött. (Ennek a jelenségnek a magyarázata is még várat magára.) Pozsony esetében a hódoltság mint küldő terület szinte teljesen kimaradt, ugyanakkor a leginkább a nyugat-magyarországi régiót: a Nyugat-Dunántúlt és Alsó-Magyarországot kiszolgáló iskolába Alsó-Magyarországról jóval több diák érkezett, mint Győrbe. Pozsony egyúttal szorosabban kötődött néhány alsó-ausztriai településhez, amelyek az anyakönyvi bejegyzések szerint legalább 10 diákot küldtek a gimnáziumba: Bécs (119), Hainburg an der Donau (28), Bruck an der Leitha (15), Petronell (14 főt), továbbá Engelhartstetten, Hof am Leithaberge és Marchegg (10-10 főt).⁵²

Ahhoz, hogy a Pozsonyba és Győrbe egy-egy településről érkező diákok arányosíthatók legyenek, összegyűjtöttük és térképre vetítettük azokat a városokat és falvakat, amelyek a pozsonyi gimnáziumba legalább 25, illetőleg a győri gimnáziumba legalább 50 tanulót küldtek. A kettes szorzót azért alkalmazzuk, mert a győri diákság esetében kétszer annyi pátriaadat áll rendelkezésünkre, miközben az ismert teljes diáklétszám megközelítően húszezer fő mindkét iskolában. Így összesen 64 települést tudunk térképre vetíteni. Közülük 11 olyan város van, amely mindkét gimnáziumba legalább 25/50 diákot küldött. A Pozsonyba legalább 25 diákot küldő települések között van további 35, amely nem lépi át az 50 fős küszöböt a Győrbe iratkozott diákszám tekintetében. A Győrbe legalább 50 tanulót küldő települések közül pedig 18 olyan akadt, amelyeknek a Pozsonyba iratkozott diákjai nem érik el a 25 főt.

⁵² *Uo.*

település	megye	Pozsony	Győr
Alsólendva (Lendava)	Zala m.	7	87
Bazín (Pezinok)	Pozsony m.	60	33
Bécs (Wien)	Alsó-Ausztria	119	161
Beszterce (Pozsony-; Záhorská Bystrica)	Pozsony m.	60	19
Bezenye (Palesdorf; Bezenye)	Moson m.	36	24
Cseklész (Bernolákovo)	Pozsony m.	27	2
Csepreg	Sopron m.	2	66
Csütörtök (Csallóköz-; Štvrtok na Ostrove)	Pozsony m.	44	2
Dévény (Bratislava-Devín)	Pozsony m.	36	4
Dévényújfalú (Bratislava-Devínska Nová Ves)	Pozsony m.	27	0
Egbell (Gbely)	Nyitra m.	48	32
Érsekújvár (Nové Zámky)	Nyitra m.	7	63
Gajár (Gajary)	Pozsony m.	50	6
Győr	Győr m.	105	3834
Győrszentmárton (Pannonhalma)	Győr m.	0	118
Hainburg (Hainburg an der Donau)	Alsó-Ausztria	28	8
Hausbrunn (Szentistvánkút, Haszprunka; Studienka)	Pozsony m.	26	9
Hochstetten (Nagymagasfalú; Vysoká pri Morave)	Pozsony m.	41	0
Holics (Holíč)	Nyitra m.	31	36
Keszthely	Zala m.	4	79
Kismarton (Eisenstadt)	Sopron m.	15	55
Komárom (Rév-; Komárno)	Komárom m.	50	115
Köpcsény (Kittsee)	Moson m.	60	17
Lajtakáta (Gattendorf)	Moson m.	34	2
Lébény	Moson m.	6	85
Magyarbél (Veľký Biel)	Pozsony m.	35	7
Magyaróvár (Mosonmagyaróvár-Magyaróvár)	Moson m.	75	194
Malacka (Malacky)	Pozsony m.	120	8
Modor (Modern; Modra)	Pozsony m.	45	50
Nagyszombat (Trnava)	Pozsony m.	131	101
Nagytapolcsány (Topoľčany)	Nyitra m.	25	46
Námesztó (Námestovo)	Árva m.	40	1
Nezsider (Neusiedl am See)	Moson m.	17	55
Nyitra (Nitra)	Nyitra m.	57	1
Nyúl	Győr m.	0	60
Oroszvár (Karlburg; Bratislava-Rusovce)	Moson m.	32	10
Pápa	Veszprém m.	13	272

település	megye	Pozsony	Győr
Parndorf (Parndorf)	Moson m.	43	43
Pozsony (Pressburg; Bratislava)	Pozsony m.	1036	129
Püspöki (Pozsony-; Bratislava-Podunajské Biskupice)	Pozsony m.	42	1
Rajec	Trencsén m.	0	64
Rajka	Moson m.	42	17
Révfalu	Győr m.	0	166
Sasvár (Šaštín-Stráže)	Nyitra m.	48	35
Senkőc (Kis-, Nagy-, Šenkvice)	Pozsony m.	33	17
Somorja (Šamorín)	Pozsony m.	79	0
Sopron	Sopron m.	26	62
Stomfa (Stupava)	Pozsony m.	153	20
Szokolca (Skalica)	Nyitra m.	81	132
Szekula (Székelyfalva; Sekule)	Pozsony m.	28	2
Szenc (Senec)	Pozsony m.	137	13
Szentgotthárd	Vas m.	2	64
Szentgyörgy (Svätý Jur)	Pozsony m.	71	0
Szerdahely (Duna-; Dunajská Streda)	Pozsony m.	29	0
Szered (Sereď)	Pozsony m.	35	17
Sziget (Győr-)	Győr m.	0	86
Szombathely	Vas m.	11	176
Szomolány (Smolenice)	Pozsony m.	44	14
Trencsén (Trenčín)	Trencsén m.	41	99
Újváros (Győr-)	Győr m.	0	96
Vágbeszterce (Považská Bystrica)	Trencsén m.	5	76
Veszprém	Veszprém m.	13	95
Závod (Pozsony-; Závod)	Pozsony m.	36	7
Zsolna (Žilina)	Trencsén m.	39	50

8. A győri jezsuita gimnáziumba legalább 50, a pozsonyi jezsuita gimnáziumba legalább 25 diákot küldő települések az anyakönyvi adatok alapján (1630–1773 / 1650–1726)⁵³

⁵³ A táblázatba csak azokat a településeket vettük fel, amelyek a jelzett létszámküszöbököt átlépték. A táblázat 3. és 4. oszlopában a pozsonyi, illetve győri gimnáziumba az adott településről érkező diákok létszámát tüntettük fel. Ha egy település csak az egyik iskolába küldött a jelölt minimumlétszámot meghaladó tanulót, a másik gimnáziumba küldött diákok számát is megadtuk a megfelelő oszlopban, de ezeket az adatokat kurziváltuk. A térképet Nagy Béla rajzolta.

A településlista és a térkép alapján a pozsonyi gimnázium földrajzi vonzáskörzete jóval koncentráltabb. Az ide legalább 25 főt küldő települések zöme Pozsony megyei, illetve Moson megye Duna menti, északkeleti sávjába esik. Emellett a Duna völgyében Bécs, Győr és Komárom, a Dunántúlról még Sopron, továbbá olyan Nyitra, Trencsén és Árva megyei városok szerepelnek, amelyek a Morva, a Vág, az Árva, továbbá a Nyitra folyók mentén fekszenek. A győri gimnáziumba legalább 50 diákot küldő települések sokkal szórtabban terülnek el. A Győr városhoz kapcsolódó falvak és néhány Győr megyei település mellett Sopron, Vas, Zala és Veszprém megyék néhány nagyobb létszámú városa tűnik fel, amelyek a térképre csak győri diákjaik révén kerültek fel. Emellett Moson és Pozsony megye több városa éppúgy szerepel, mint a Morva, a Nyitra és Vág folyók völgyének egyes városai. Az iskolák eltérő vonzáskörzetére földrajzi környezetük városiasodottsága, településsűrűsége is hatott, és Győr esetében nem szabad elfeledkezni az oszmán hódoltság közelségéről: az erődváros és főkapitányi székhely a jezsuita intézményhálózaton belül is a hódoltsági missziók egyik kiindulópontjaként és felügyelő szerveként szerepelt.⁵⁴

A legtöbb diákot küldő települések között Győr arányait tekintve a helyi és a pozsonyi gimnáziumban is több tanulóval képviseltette magát, mint Pozsony a saját jezsuita gimnáziumában vagy a győriben. Nagyszombat és Bécs maguk is kiemelkedő oktatási központokként, egyetemvárosokként szerepelnek Győr és Pozsony után a legtöbb diákkal, őket további városok, úgymint Magyaróvár és Szokolca, majd jóval kisebb létszámokkal Komárom, Trencsén, Modor, Zsolna és Sopron követi a mindkét intézménybe „sok” diákot küldő települések között. A térképre csak pozsonyi tanulóik száma alapján felvett települések között arányait tekintve több olyan van, amely egyúttal (50-nél kevesebb diákot) Győrbe is küldött diákot. Míg ezeknek a településeknek az aránya a csak győri tanulóik révén felvett településeknek csak fele ennyi.

A két gimnázium földrajzi vonzáskörzetének összehasonlítása, egymásra vetítése azonban csak töredékes képet ad: a régió legjelentősebb, nagyszombati gimnáziumának földrajzi vonzáskörzetét hasonló részletességgel – a fennmaradt anyakönyv pátriabejegyzései híján – nem ismerhetjük meg, az 1636-ban felállított

⁵⁴ Vö. pl. *Catalogi III.*, 9. j. i. m., 442.

soproni jezsuita gimnázium csupán 1707-től fennmaradt anyakönyvének feldolgozása pedig még folyamatban van.⁵⁵

További elemzési lehetőségek

A statisztikai elemzések ellenpontját kínálhatják a különböző esettanulmányok, mélyfúrás-szerű elemzések. A vizsgálati szempontok kiválasztásakor fontos a rendelkezésre álló levéltári forrásanyag minőségének és mennyiségének a figyelembevétele. Az elmúlt időszakban az alábbi lehetséges szempontok merültek fel.

1.) Néhány kiválasztott végzős, retorikai osztály ún. kohorszelemzése, azaz a diákok későbbi iskolai pályájának végigkövetése. Eddig egyetlen próbaelemzést végeztünk el. Az 1656–1660 között a három vizsgált gimnáziumban végzett diákok tanulmányútjának továbbkövetésére került sor. A tanulságok közül itt csupán a felsőoktatási intézmények látogatására vonatkozó adatokat szeretnénk kiemelni. A három gimnáziumban végzett 438 személy közül 235-en folytattak valamilyen felsőoktatási tanulmányokat, ebből nem kevesebb, mint 201 fő járt hosszabb-rövidebb ideig Nagyszombatba. Tehát az összes, gimnáziumot befejező diák 45%-a, illetve az összes egyetemjáró 81%-a kötött ki magyarországi egyetemen. Ezek az adatok egyértelműen aláhúzzák a nagyszombati egyetem magyarországi oktatásban betöltött jelentőségét. Nagyszombat mellett Bécs (24 fő), Graz (4), Olmütz (5) és Róma (2) jelenik meg mint lehetséges továbbtanulási cél. A feldolgozott három gimnázium nagyszombati egyetem életében játszott szerepét kiemeli, hogy az 1657 és 1661 között a filozófiai fakultás első évére beiratkozó 359 diákból nem kevesebb, mint 198 személy jött a három iskolából, azaz az összes nagyszombati diák 55%-át ez a három jezsuita gimnázium biztosította a 17. század közepén.

2.) A következő lehetséges elemzési szempont az egyházi pályára lépők vizsgálata (pl. kanonoki középréteg, szerzetesrendi utánpótlás). Az ő esetükben

⁵⁵ A soproni jezsuita gimnáziumról mint a 18. század egyik jelentős regionális oktatási központjáról lásd: DOMINKOVITS Péter, *Sopron, a 18. század egyik regionális oktatási központja (Adatok és szempontok a nyugat-dunántúli vármegyei tiszttartók, nemesi elit társadalomtörténeti feldolgozásához)* = *A város térben és időben: Sopron kapcsolatrendszerének változásai: Konferencia Sopron szabad királyi város 725. évéről*, szerk. TURBULY Éva, Sopron, Győr-Moson-Sopron M. Soproni Lvt., 2002, 123–170.

viszonylag jók a forrásadottságok, ezért lehetséges ez irányú kutatásokat folytatni. Már a gimnáziumi matrikulák megjegyzései is jó kiindulási alapot jelenthetnek ehhez, leginkább ugyanis az egyháziak esetében került a matrikulákba későbbi pályára utaló megjegyzés. Az említett 1656–1661. közötti évekre elvégzett vizsgálat szerint a 438 személy közül 139 fő lépett biztosan egyházi pályára, azaz az összes diák 32%-a. Ez az arányszám további adatgyűjtés során minden bizonnyal tovább fog majd emelkedni. A világi papi pályát választók aránya az egészhez viszonyítva 20% körül volt, az egyháziak csoportjának pedig 59%-át tette ki.

3.) Főnemesi diákok jelenlétének vizsgálata a három iskolában. A főnemesek fiatal- és tanulóéveiről sok esetben igen kevés információ áll rendelkezésre, amin a családi levéltárakban végzett kutatások sem mindig segítenek. Pedig alapvető politika- és kultúrtörténeti jelentőséggel bír, hogy a leendő országos vagy akár csak regionális elit milyen műveltséggel, iskolázottsággal rendelkezett. Az adatbázisok elemzése révén alapvető információkat nyerhetünk egyfelől a 17–18. századi nyugat-magyarországi főnemesség oktatására vonatkozóan, másfelől pedig egyes fontos egyházi vagy világi cselekvő személyek életútját, kapcsolati hálóját is pontosabban feltérképezhetjük.⁵⁶

4.) Fontos vizsgálati szempont lehet a köznemesi társadalom és az oktatás kapcsolata. Ennek kapcsán több irányba lehet elindulni. Az egyik lehetőség egy-egy megyei nemességösszeírás elemzése, azaz az összeírásban felsorolt családok, családtagok tanultságának vizsgálata. A Pozsony megyei 1650. évi nemességösszeírás erre kiválóan alkalmas, amely néhány évvel ezelőtt egy megyei nemességtörténeti feldolgozás alapját is képezte.⁵⁷ Egy másik megközelítési mód a frissen nemesített családok és az iskoláztatás kapcsolatának a vizsgálata. Ezt talán Győr megye esetében lehetséges a legkönnyebben megtenni, ahol a megyei jegyzőkönyvek részben kivonatos formában már megjelentek.⁵⁸ A vármegyei tisztségviselők és az iskolázottság kapcsolata szintén fontos vizsgálati mező lehet. Ezen

⁵⁶ A jelen projekt egyfajta folytatásának tekinthető a „Főnemesi diákok a Magyar Királyság és Erdély 17–18. századi jezsuita iskolahálózatában” című projekt (NKFIH PD 132018), amely a főnemesi adatbázis építését és elemzését még több iskolára igyekszik kiterjeszteni.

⁵⁷ Denis PONGRÁCZ, Gábor STREŠNÁK, Radoslav RAGAC, Tomáš TANDLICH, Frederik FEDERMAYER, *Šľachta Bratislavskej stolice*, Bratislava, Luigi, 2004.

⁵⁸ *Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái*, II. 1617–1626, III. 1627–1637, kiad. HEGEDŰS Zoltán, SZABÓ Zoltán, IV. 1638–1650, V. 1651–1675, VI. 1676–1690, kiad. GECSÉNYI Lajos, Győr, Győr-Moson-Sopron M. Győri Lvt., 1995, 2004, 2007, 2009, 2015.

a téren a 17. századi Győr megye esetében már történt kísérlet.⁵⁹ Egy további lehetséges út több, egymással rokon nemescsalád többgenerációs oktatási stratégiájának feltárása. Ezen a téren eddig egyetlen kísérlet történt, a Szepességből Nyugat-Magyarországra átköltöző Sigray család három, jezsuita gimnáziumban tanuló 17. századi családtagjának a vizsgálata történt meg.⁶⁰

5.) További vizsgálati szempontot jelenthet annak kutatása, hogy a gimnáziumok mennyire szolgáltak utánpótlási helyként az egyes állami hivatalok számára. Ez az elemzés mindenekelőtt a kora újkori magyar állam legfontosabb kormányszervét képező Magyar Kamara esetében végezhető el, amely 1531. évi újjászervezésétől egészen 1784-ig Pozsonyban működött. A 18. századra vonatkozóan az 1723-tól szintén Pozsonyban működő Helytartótanács hivatalnokainak a hasonló vizsgálata is releváns információkat adhat. Itt egyes keresztmetszetek kiválasztása tűnik a legcélravezetőbbnek, illetve egyes hivatalnokcsaládok pályájának végigkövetése.

6.) A statisztikai adatok azt mutatják, hogy a jezsuita gimnáziumok diákságának tekintélyes része a helyi városból került ki, köszönhetően a jezsuita oktatás ingyenességének. Ezért megkerülhetetlen a városi polgárság és az iskolalátogatás kapcsolatának a vizsgálata. Ehhez az egyik kézenfekvő lehetőséget a városi előjáróság iskolalátogatásának a vizsgálata, illetve a frissen felvett polgárok és családjaik tanultságának a kutatása jelentheti. A forrásadottságok és azok feltártsága miatt Győr kerülhet az elemzések középpontjába, amelynek első polgárkönyve nyomtatásban is hozzáférhető.⁶¹

7.) A statisztikai elemzésekből kiderült, hogy az iskolalátogatók tekintélyes része nem tartozott a kiváltságolt társadalmi rétegek közé. Az ő vizsgálatuk fokozottan hozzájárulhat annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy vajon mennyire szolgált az oktatás a társadalmi felemelkedés csatornájául. Itt még keressük a forrásokat és megközelítési módokat, amelyek lehetővé teszik a választást a feltett kérdésre. Előzetes feltevésünk szerint az 1738/1739. évi országos

⁵⁹ GECSÉNYI Lajos, *Győr vármegye közigazgatása és tisztikara* = Uő, *Gazdaság, társadalom, igazgatás...*, 27. j. i. m., 165–190.

⁶⁰ FAZEKAS István, KÁDÁR Zsófia, KÖKÉNYESI Zsolt, TERNOVÁČZ Bálint, *Jezsuita gimnáziumok diáksága három jezsuita gimnázium, a győri, a pozsonyi, a nagyszombati gimnáziumok példáján* = *Cirkev a náboženstvo v Uhorsku v ranom nonoveku: Egyház és vallás a koraiújkori Magyarországon*, szerk. Peter KÓNYA, Annamária KÓNYOVA, Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, 2020, 403–418.

⁶¹ *Győri Polgárkönyv I. Mezővárosi időszak 1600–1743*, kiad. MORVAI Gyula, Győr, Győr Város Levéltára, 2007 (Levéltári füzetek, 10).

diákösszeírás és a gimnáziumi matrikulák együttes vizsgálata szolgálhat az egyik kiindulópontul.⁶²

Összegzés

A 17–18. századi nyugat-magyarországi jezsuita gimnáziumok fennmaradt anyakönyveinek adatbázis formájú feldolgozása hosszas munka eredménye. A középiskolai diákság feltárásának módszertanát a nagyszombati, pozsonyi és győri jezsuita anyakönyvek példáján alakítottuk ki. Egyszerű informatikai háttérrel, alapos és rendkívül időigényes adatrögzítéssel és a felvett több százezer adatmező többszöri ellenőrzésével jutottunk el a három iskola egykori diákságának minden eddiginél teljesebb feldolgozásához.

Az egyelőre intézményenként publikált anyakönyvi adattárak első, statisztikai jellegű elemzései egy felekezeti homogenizálódó, nyelvi vegyes, rendi hovatartozás szempontjából sokszínű és úgy tűnik, nem nemesi többségű diákságot mutatnak. Ugyan a nemesség és a főnemesség nem képezte a diákság domináns társadalmi rétegét, ettől függetlenül az iskolák a leendő helyi és országos elit kinevelését is szolgálták. A társadalmi kohóként is funkcionáló iskolák első sorban a helyi város és a szűkebb régió társadalmát szolgálták ki, miközben a diákok kisebb hányada a régió, vagy akár az országon kívülről érkezett. Győr esetében a 17. század utolsó harmadáig a horvát-szlavón kapcsolatok tűnnek erősnek, miközben az iskola területi vonzáskörzete a hódoltság felé is nyitott volt. Pozsony esetében a helyiek aránya még nagyobb volt, emellett a Dunántúl északi területeiről, Alsó-Magyarországról és néhányan Alsó-Ausztriából is érkeztek. Az iskoláztatási stratégiák a maitól alapvetően különböztek, legtöbbször csak a gimnáziumok alsóbb, *grammaticai* évfolyamait látogatták. A *humaniorákat* csak a továbbtanulásra készülők, az egyházi vagy hivatali pályára készülők végezték el, akik nagy arányban tanultak tovább a nagyszombati egyetemen. A gimnazisták iskolák közötti, akár nyelvtanulási célú peregrinációja megszokott volt, habár a tanítás nyelve mindenhol a latin volt. Az oktatás ingyenessége mellett is nagy terhet rótt egy-egy családra gyermekük távoli iskoláztatása, ami ugyancsak a helyiek iskoláztatásának kedvezett.

⁶² FALLENBÜCHL Zoltán, *Az 1738/39. évi országos diákösszeírás*, Budapest, OSZK, 1985.

A folytatódó kutatás során a statisztikai eredmények további kiértékelése mellett esettanulmányokkal, mélyfúrászerű elemzésekkel kívánunk egy-egy jó forrás-adottságú iskolai csoport (kohorsz), család, régió, település iskoláztatási szokásairól behatóbb képet alkotni, miközben a folyamatok időbeli változását is törekszünk érzékeltetni. A kutatócsoport céljai között szerepel az így kibontakozó kép monografikus igényű feldolgozása magyar és angol nyelven.

A Fraknói Kutatócsoport

Fraknói Vilmos római tudományos örökségének letéteményese

A Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport mint MTA–PPKE ‘Lendület’ Egyháztörténeti Kutatócsoport 2012 júniusában alakult meg Tusor Péter vezetésével. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem 1999-ben Erdő Péter rektor által alapított Egyháztörténeti Kutatócsoportjának meghatározóan római irányú, részben pedig egyházmegye-történeti kutatásait, publikációit viszi tovább önállóan, OTKA, MTA, ELKH és egyéb pályázati források bevonásával, hatékony nemzetközi együttműködés keretében. 2017. július 1-jétől nevében is megjelenítve szakmai céljait, identitását a Magyar Tudományos Akadémia támogatott kutatóhelyi programja keretében végezte tevékenységét. Hivatalos neve ekkortól 2022. június 30-ig MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport volt. 2022. július 1-től a támogató és befogadó intézmények az Eötvös Loránd Kutatói Hálózat, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és a Pécsi Tudományegyetem lettek. A hivatalos elnevezés egyúttal „ELKH–PPKE–PTE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport”-ra változott.

A Pécsi Tudományegyetemmel, mint második befogadó felsőoktatási intézménnyel együtt Fedeles Tamás kutatócsoporti társvezetőként segíti a kutatás szervezését és koordinálását. A napi ügyvitelt Tusor Péter, Kanász Viktor és Sági György tudományos titkár végzi. A korszakfelosztás a 15. századtól a 20. századig arányosan lefedi a vatikáni kutatási feladatokat. A késő középkorral Fedeles Tamás és Nemes Gábor foglalkozik. Kanász Viktor szakterülete a 16., Tusor Péteré a 17., Oláh Róberté a 18., Sági Györgyé a 20. század. Kruppa Tamás a 16–17. század fordulójával, kiváltképpen az Erdélyi Fejedelemség és az Apostoli Szék kapcsolataival foglalkozik. A Moravcsik-intézet *Hungarica* osztályával folytatott szoros együttműködésnek köszönhetően a Fraknói Kutatócsoport jelenlétét Nagy Katalin személyében állandó kutatási rezidens teszi folyamatosná a vatikáni levéltárban. Ő egyéni megkeresésekre szélesebb körű kutatószolgálatot is végez a Kutatócsoport nevében. A 19. századot a vatikáni kutatások historiográfiája képviseli, illetve a Szirtes Zsófia által koordinált *Püspöklexikon* munkálatai jelenítik meg a kronológiai palettán.

A Fraknói Kutatócsoport egyháztörténeti dimenziókban mozgó vizsgálatai meghatározóan politika-, diplomácia-, művelődés- és intézménytörténeti jellegűek. Lelkiségtörténethez ennek nyomán leginkább úgy kapcsolódik, hogy narratívái főszereplői gyakran azok a főpapok, akik a belső egyházi életet is szervezték, irányították, befolyásolták. A Kutatócsoport kiemelt feladata a pozitívizmus kora óta erősen elhanyagolt szisztematikus forráskiadás és feldolgozás. A kutatás elsődleges színteréül a vatikáni gyűjtemények szolgálnak. Ezt egészítik ki – elsődlegesen tematikus összefüggésben – a bécsi és hazai levél- és kéziratanyagok. A Gondolat Kiadó gondozásában megjelenő kiadványai a tudományos profilnak megfelelően adnak teret a forrásfeltárás és történetírói munka eredményeinek (*Collectanea Textuum et Studiorum*), és kiemelt jelentőségénél fogva külön a vatikáni magyar kutatásoknak (*Collectanea Vaticana Hungariae*). A 2015-ben, illetve még 2002-ben létrehozott sorozatok alapító szerkesztője Tusor Péter. A közel évtizedes előkészítés után ténylegesen végül 2004-ben útjára indult vatikáni sorozat a Fraknói Vilmos-féle *Monumenta Vaticana Hungariae* modernizált folytatása. 2023 elején két alsorozatban már több mint 30 kötet jelent meg. A Fraknói Kutatócsoport genezisét ez az új vatikáni–magyar történeti sorozat jelenti.

A Fraknói Kutatócsoport elsődleges célja, hogy hazai háttérrel szolgáljon egy önálló, tisztán tudományos jellegű római magyar történeti intézetnek, illetve lehetőség szerint mindinkább ellássa ennek feladatait és így méltón – nem csak szavakban – képviselje Fraknói Vilmos tudományos örökségét az Örök Városban. Emellett kiemelt figyelmet kap az egyházmegye-történet módszeres művelése. Egyetemi működésének köszönhetően kiemelt figyelmet fordít a tudományos utánpótlás nevelésére, hallgatók részvételének biztosítására tevékenysége egyes területein.

A Fraknói Kutatócsoport eredményeiről, eseményeiről, nemzetközi kapcsolatairól saját fejlesztésű honlap ad naprakész tájékoztatást (<http://institutum-fraknoi.hu/>). Főszerkesztője Kanász Viktor. Rendezvényeink felvételei megtalálhatók az Oláh Róbert által gondozott YouTube-csatornán (https://www.youtube.com/channel/UCPscGUuIG1rnp13lnl_P3qg). A honlapon valamennyi saját kiadvány szabadon hozzáférhető és letölthető.

Tusor Péter

TUSOR PÉTER

Szelepchény György egyházkormányzata és római relációi

Szelepchény György esztergomi érsek a magyar köz-, művelődés- és egyháztörténet különleges figurája. Összetett, sokoldalú személyiség. Alakja mindinkább a történelmi érdeklődés homlokterébe kerül.¹ A történelmi emlékezet eddig szinte kizárólag a prédikátorperekhez kötötte, pontosabban bilincselte alakját. Főpásztori tevékenységének és római kapcsolatainak alábbi rövid áttekintése arra figyelmeztet, a történelmi megítélés nem szorítkozhat csupán egy aspektusra. Jelen írás egyúttal arra is alkalmas, hogy közelebbről szemléltesse a Fraknoi Kutatócsoport vizsgálatának irányát, jellegét, és rámutasson arra, hogyan kereshetők közös pontok a szorosabban vett, a belső dimenziókra összpontosító egyháztörténettel, és ide kapcsolódóan a lelkiség-történettel.

*

A prédikátorperekkel párhuzamos totális államegyházi expanzióknak köszönhetően a katolicizmus mondhatni „túlnyerte” magát Magyarországon. Híveinek, templomainak száma jelentősen gyarapodott a templomfoglalások nyomán az 1670-es években. Többségi felekezetté ugyanakkor majd csak a 18. században

¹ Legeslegújabbán lásd mindenekelőtt Fazekas István monográfiáját Szelepchény kancelláriai működésére: FAZEKAS István, *A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között*, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2021 (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések); továbbá B. SZÉKELY Dorottya Piroska, *Szelepchényi György levelei Wenzel Eusebius Lobkowitzhoz (1663–1674) = Közvetítő rendszerek, médiumok és hatalomgyakorlás a kora újkorban Európában*, szerk. B. SZÉKELY Dorottya Piroska, KOVÁCS Dóra, VIDA Bence, VIRÁG Csilla, Budapest, Gondolat, 2021, (Információtörténelem), 17–41; valamint UŐ, *Egy fontos kapocs a bécsi udvarhoz: Szelepchényi György levelei Rottal Jánoshoz*, *Fons* 28(2021), I, 103–132; UŐ, *Klientúra és udvartartás – egy főpapi végrendelet értelmezési lehetőségei*, *Magyar Sion*, 15[57](2021), I, 63–75; UŐ, *Egyházi mobilitási stratégia: a Pobroncz-i-Szelepchényi rokonság felemelkedési kísérlete*, *Sic Itur Ad Astra*, (75)2021, 13–34.

válík, részben az oszmán uralom alól felszabadított területeken restaurált egyház-szervezetnek köszönhetően.² Lehetőségeihez képest Szelepcshény igyekezett megfelelni érseksége legfontosabb egyházkormányzati kihívásának: a megnövekedett lelképásztori szükséglet kielégítésének. Mivel az áttért prédikátorok – Rómában már elődje idején rendre értetlenkedéssel fogadott – alkalmazása licenciatusként nem fedezhette kielégítően a korábbiaknál égetőbb paphiányt, a primás Nagyszombatban Oláh és Pázmány, illetve Lippay után a harmadik, a legnagyobb utánpótlás-nevelő intézményt hozta létre. Az 1678. szeptember 9-én ötvenezer forint tőkével, valamint a bozói prépostság hatvanezret érő javai és egyéb haszonvételek lekötésével alapított *Seminarium Marianum* összesen hetven növendék befogadására volt alkalmas. Az alapítólevél a filozófiai tanulmányok megkezdéséig lehetővé tette világiak bentlakását is, és külön kedvezményeket biztosított a hódoltság területéről érkezőknek. Utóbbira szerencsére már csak átmenetileg volt szükség.³

Több templomot építtetett: a nagyszombati Szent Mihály-templomot, kedvelt nyári rezidenciája, a csallóközi Csákány, valamint Fél szentegyházát, a szunyogdi kápolnát stb.⁴ Szakolcára, Zsolnára és Lőcsére a jezsuitákat vitte be.⁵

² Az egyházszervezet reorganizációjára, a 18. századi viszonyokra mélyebb rálátást enged: TÓTH TAMÁS, *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása Patachich Gábor és Patachich Ádám érsekek idején (1733–1784)* Budapest–Kalocsa, METEM – Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, 2014 (A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai, 8).

³ Az alapítólevél szövegét is magában foglaló királyi megerősítés 1679. április 7-én kelt. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL–OL), Magyar Kancelláriai Levéltár (MKL), Libri Regii, (A 57), vol. 16, fol. 524–527; ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Kézirattár (EKK), Collectio Hevenesiana, vol. 35, fol. 143. Végrendeletében 50 000 Ft-ot hagyott e legjelentősebb alapítására. B. SZÉKELY Dorottya Piroska, *Szelepcshényi György végrendelete*, *Lymbus*, 18(2019) 349–384, 352. – Az alapítást már 1674-ben tervbe vehette, 1676. évi *ad limina* jelentésében említi ezt. Vö. VANYÓ Tihamér, *A bécsi nunciások jelentései Magyarországról 1666–1683*, Pannonhalma, 1935 (A Pannonhalmi Főiskola Könyvei, 3).

⁴ B. SZÉKELY, *Szelepcshényi végrendelete...*, 3. j. i. m., 18–20. j. Emellett gondoskodott a már meglévő érseki rezidenciák karbantartásáról, a pozsonyi kertbe ugyanúgy rendelt virágmagvakat Rómában járó megbízottjától, mint előde. Vö. Prímási Levéltár (PL), Archivum Saeculare (AS), Acta radicalia, class. X, n. 196, 40. cs., 154. fol. (Orbán István küldi Bécsből a Vanoviczy által Rómában szerzett magvakat), *Uo.*, 17. cs. 223–225 fol. (Macripodari Jácint Lippayhoz, Róma 1649. márc. 1.).

⁵ Az alapítványi összegek 92.000, 25.000 és 30.000 forintra rúgtak. Emellett a Pázmáneum kapott még tizenháromezret. ELTE EKK Coll. Hev., vol. 35, fol. 143; MNL–OL MKL Libr. reg. (A 57), vol. 15, fol. 253–255; 485–487; valamint KÉRY János, *Georgii Szelepcshényi vita, opera et virutes*, Posenii, 1676, 13.

Pozsonyban az irgalmasokat, Pozsonyszentgyörgyben 1684-ben a piaristákat,⁶ Komáromban pedig a ferenceseket telepítette le 1672-ben, utóbbi helyen a nemrég még protestáns lakosság állítólagos kérésére.⁷ Bazinba 1674-ben kapucinusokat hozott. Végrendeletében megemlékezik mindezen alapításairól, melyből a pozsonyi ferencesek, a kapucinusok, a klarisszák és az orsolyiták sem maradtak ki. A testamentumban meghagyott pozsony-külvárosi sarutlan karmelita alapítástól azonban nem lett semmi, az ide szánt összeget vélhetően a későbbi győri, szakolcai vagy budai kármeliták kaphatták meg.⁸ Támogatása ellenére a domonkosok csupán a század végén térhettek vissza Kassára.⁹

A jezsuiták vezető szerepe a katolikus konfesszionizációban Szelepcshény idejében is vitathatatlan, a primás érdemeit a rendi *elogium* hosszan sorolja. A sokféle szerzetesrend támogatása viszont azt mutatja, hogy a Társaság középpontba helyezése nála már nem olyan kizárólagos, mint elődjénél. A Pálffy-féle piarista alapítást Lippayval ellentétben ő már minden további nélkül szentesítette.¹⁰ Sőt úgy tűnik, mind kevésbé volt elkötelezett a Társaság irányában, és a jezsuiták sem álltak annyira mögötte, mint elődje mögött. A viszony talán még épp a Lippayval kialakuló konfliktus miatt fordulhatott hűvösebbre. „Fekete tanácstul őrizze ma-

⁶ KOLLÁNYI Ferenc, *Esztergomi kanonokok 1100–1900*, Esztergom, Esztergomi Főszékesegyházi Káptalan, 1900, 247; BALANYI György, BÍRÓ Imre, BÍRÓ Vencel, TOMÉK Vince, *A magyar piarista rendtartomány története*, Budapest, Magyar Kegyes Tanítórend, 1943, 22. Az 1684-ben elkezdett piarista alapítást végrendeletének 10. pontja fejezi be.

⁷ Pozsonyi Állami Területi Levéltár (Štátny Oblastný Archív [ŠOBA] Pozsony), Archivum Provinciae Marianae, lad. 15, fasc. 1, n. 1. 9. 12. Az 1672. szeptember 16-i királyi engedély: PL Archivum Ecclesiasticum Vetus (AEV), n. 253. – 1683. november 26-án kiadott oklevélben erősítette meg a törököktől visszaszerzett esztergomi ferences rendház jogait. Arch. Prov. Mar., lad. 60, lad. 18, fasc. 1, n. 1.

⁸ B. SZÉKELY, *Szelepcshényi végrendelete...*, 3. j. i. m., 352.

⁹ MIHALIK Béla Vilmos, *Papok, polgárok, konvertiták: Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699)*, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2017 (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések), 243.

¹⁰ ELTE EKK Coll. Kaprinaiana/B, vol. 74, fol. 178–179; uo. Coll. Hev., vol. 70, fol. 75; KOLTAI András, TUSOR Péter, *A piarista rend és Magyarország első kapcsolatai (1627–1666), Híre, tudásra: A piaristák és a magyar művelődés I.: Jubileumi kiállítási katalógus*, szerk. KOLTAI András, Budapest, Piarista Rend Magyar Tartománya, 2017, 19–38, 19–22.

gát Nagyságod” – írta Rómából a prímásnak 1667. október 20-án a pálos Vanoviczy János, s egyúttal „nem szíves jóakaró”-nak nevezte a pátereket. Mindezek ellenére utolsó ismert gyóntatója jezsuita volt, a cseh Gratz Jakab.¹¹

A IX. és X. Kelemen bullái alapján 1667-ben és 1670-ben Magyarországon általa kihirdetett pápai búcsúk,¹² valamint elődjeinél kiterjedtebb pápai fakultásai segítették a lelkek hathatós kormányzásában. Utóbbiakat 1672-ben épp a nagyszámú katolizálásra hivatkozva kérte és kapta meg.¹³ A római, pontosabban egyetemes egyházi előírásoknak megfelelően eleget tett a rezideálási kötelezettségének. Noha általában Pozsonyban, illetve vidéki birtokain tartózkodott, a nagyobb ünnepeket rendre érseki székhelyén, Nagyszombatban töltötte.¹⁴

Vélhetően szintén az újonnan katolizált, a koráléneklést megszerető hívek igényeinek kielégítését szolgálta a *Cantus Catholici* számottevően bővített kiadása (*Editio Szepcheniana*). Az 1629-es zsinat határozatainak, a *Rituale Strigoniense* újabb, nagy példányszámú utánnyomása pedig a lelkeskedő papság munkáját volt hivatott könnyíteni.¹⁵ A teendőket a korábbiaknál részletesebb és pontosabb, az áttérteket a jegyzőkönyvekben név szerint, illetve számszerűen feltüntető főesperesi egyházlátogatások mérték fel.¹⁶ A felekezetszervezés vezérfonalát

¹¹ ŠOBA Pozsony, Arch. Prov. Mar., lad. 60, fasc. 2, n. 3/h. Vö. még Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (OSzKK), Fond 366, Ms. 365, p. 270. – A jezsuita gyóntató nevét második végrendeletében említi. B. SZÉKELY, *Szepcsényi végrendelete...*, 3. j. i. m, 352–374 (184. j.).

¹² RMNy IV, nr. 3379, nr. 3668.

¹³ Vö. GALLA Ferenc, *Pápai kinevezések, megbízások és felbatalmazások Erdély, a Magyar Királyság és a Hódoltság területére (1550–1711)*, szerk. TUSOR Péter, TÓTH Krisztina, Budapest–Róma, 2010 (Collectanea Vaticana Hungariae [CVH], II/3), 118, 120 (n. 469 és 474); vö: GALLA Ferenc, *Pálos missziók Magyarországon a 17–18. században* s. a. r. FAZEKAS István, Budapest–Róma, 2015, (Collectanea Vaticana Hungariae [CVH], I/11), 216.

¹⁴ „Én az ünnepeket itt töltöm az Ezthergami Captalan frateri között, azután Isten egészségemet adván Pozsony felé indulok...” – „...dicsősséges Szent Albert napjára ismét hivatalom szerint kényszerítetem Szombathba visszatérnem”. Levelei Rottalhoz, Pozsony, 1667. ápr. 10. és 19. és MNL–OL Nádasdy család levéltára (nádasladányi) (P 507), 1/A, 535. t., 44–45. sz. A főegyházmegye védőszentje, Szent Adalbert említett ünnepe, április 23.

¹⁵ RMK I, nr. 1679; RMK II, nr. 1109, nr. 1512 (RMNy II, App. 92; RMNy IV, nr. 3269); további nyomtatásban megjelent szövegeire (országgyűlési beszédek, pásztorlevél, gallikán cikkelyek elítélése): SZINNYEY József, *Magyar írók élete és munkái*, XIII, Budapest, Hornyánszky, 634–636.

¹⁶ TOMISA Ilona, *Visitatio Canonica: Az Esztergomi Főegyházmegye Barsi Főesperességének egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1647–1674*, Budapest, MTA Néprajzkutató Intézet, 1992, 180skk.; a többire lásd TÓTH Krisztina, HEGEDŰS András, *Esztergomi főegyházmegye I–III*, Esztergom, 2000

továbbra is Forgách Ferenc és Pázmány Péter 1611-es, illetve 1629-es zsinata jelentette, amelyek határozatait Nádasdy Ferenc birtokán, Pottendorfban 1667-ben és 1670-ben újramozgatta.¹⁷ A hódoltságban saját vikáriust tartott.¹⁸

Lelkipásztori figyelme Erdélyre is kiterjedt. Spinola nunciussal egyeztetve már primátusa lelegején a fejedelemségbe küldte kanonokját, a székelyföldi születésű Kászonyi Mártont, hogy Apafi Mihály fejedelemnél a katolikusok helyzetét biztosítsa, és ne érje őket retorzió amiatt, hogy királyságbeli Rákóczi-birtokokon Báthory Zsófia megszüntette a kálvinista lelkészek javadalmazását.¹⁹ Kászonyi erdélyi szolgálataira a későbbiekben is számított, mondván, hogy „azelőtt is ez illen dolgokban hasznosan fáradozt”, és kérte, hogy legyen az általa Erdélybe küldendő Lessenyey Nagy Mihály segítségére, aki „édes hazánknak és nemzetünknek conservatiójában fáradozni nem idegen, kettünk fáradozása által sok jó tehetünk nemzetünkkel és vérünkkel” fogalmazta meg patetikusán az Apafi fejedelemmel Habsburg-résről folytatott tárgyalásokban játszott közvetítő szerepét, ami az esztergomi érsek esetében végig a 17. század folyamán megszokottnak tekinthető.²⁰

(Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa, 9), *passim*. A pozsonyi káptalan 1673. évi vizitációjának iratai: Szlovák Nemzeti Levéltár (SNA), Archivum Capituli Poseniensis Privatim, Capsa K, fasc. 1, n. 1; fasc. 10, n. 29–30.

¹⁷RMNY IV, App. 251, App. 265–266.

¹⁸TÓTH István György, *Kié Buda? Az esztergomi érsek és a belgrádi apostoli vikárius vitája a bódolt Budáról 1678-ban* = R. Várkonyi Ágnes *Emlékkönyv*, szerk. TUSOR Péter, Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar, 1998, 251–257. A Hitterjesztési Kongregáció már 1677. július 5-ei ülésén határozottan megtiltotta a primásnak, hogy török területen vikáriust tartson, de ekkor még kifejezetten a dalmáciai Budvára gondoltak, amelynek élén apostoli vikárius és nem a belgrádi püspök helynöke állt. Archivio Storico della Congregazione per l’Evangelizzazione dei Popoli (o de Propaganda Fide) (APF), Atti, vol. 57, fol. 150r–151r.

¹⁹Az esztergomi kanonok (vö. KOLLÁNYI, *Esztergomi...*, 6. j. i. m., 280.) érdekes beszámolója (Nagyszombat, 1666. május 6.) a nunciushoz, kiadva: VANYÓ, *Bécsi nunciások...*, 3. j. i. m., 36, n. 29. Spinola emlékirata 1665-ből az erdélyi viszonyokról: *Relationes missionariorum de Hungaria et Transylvania (1627–1707): Misszionáriusok jelentései Magyarországról és Erdélyről (1627–1707)*, ed. TÓTH István György, Budapest–Roma, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 1994 (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma II), Fontes, 1), n. 33c. Kászonyi egyúttal diplomáciai megbízást is kapott, főként a vitatott várak ügyében kellett tárgyalnia.

²⁰Levele Kászonyihoz, Pozsony, 1675. március 14. Archiveror Nationale Romania Directia Judeteana Cluj (Kolozsvár), Kemény Sámuel gyűjteménye, 11. cs., 155. sz.

Az egyházi rend kiváltságait²¹ és a primási jogokat²² elszántan védelmező Szelepcshény öreg korához illő szigorral irányította papságát. Esztergomi és pozsonyi káptalanjaihoz intézett leveleinek hangneme alig üt el azokétól, amelyeket az általa helytartóként keményen leckéztetett evangélikus lőcsei, valamint a kassai magisztrátushoz intézett.²³ Feltétlen tekintéllyel igazította el az egyháziak és világiak pereskedéseit.²⁴ A klérus jogait védelmezve mindent elkövetett annak érdekében, hogy III. Ferdinándnak a lelkipásztorkodó papság javára tett alapítványából a pozsonyi kamara gondoskodjon a rászorulókról.²⁵ Elődjéhez hasonlóan fellépett a főpapok végrendelkezéséről még II. Ferdinánd által kiadott dekretum betartása érdekében, mindeközben pártfogolta főpap kollégái végakaratának végrehajtását a kamarai túlkapások ellen.²⁶ A testamentumok kapcsán időközben felmerült gyakorlati nehézségek kiküszöbölése érdekében 1676 folyamán püspökkari konferenciát tartott. A tanácskozásba az esztergomi káptalant is bevonta. Mindez annak bizonyítéka, hogy bár erőskezű, egyszemélyi vezető volt, alkalmanként képesnek bizonyult a közös döntéshozatalra is.²⁷

²¹ A közjogi, törvénykezési stb. privilégiumokat megerősítő 1676. július 30-ai királyi oklevél *registruma*: MNL–OL MKL Libr. reg. (A 57), vol. 16, fol. 328–331.

²² Lásd Gubasóczy János vikárius 1676. július 8-ai kiadványát: PL AEV n. 254.

²³ SNA Arch. Cap. Pos. Priv., Capsa corresp. (S), fasc. 7, n.4. 11. 9. 13. 14 15. 17. 16.18 19; Esztergomi Főszékeskáptalan Magánlevéltára (EFML), Capsae ecclesiasticorum, *passim*; Lőcsei Állami Területi Levéltár, Fond Magistrat, V/126. 129. 132; Kassa Város Levéltára, Collectio Schwarzenbachiana, n. 9160 és 9268.

²⁴ ELTE EKK Coll. Hev., vol. 13, fol. 378–379; vol. 21, fol. 65.

²⁵ PL AEV n. 244; SALACZ Gábor, *A vallásalap kezdetének története*, A Bécsi Történeti Intézet Évkönyve 2(1932) 95–111, 100–103.

²⁶ Például Bársony György egri püspökét. ELTE EKK Coll. Kapr./A, vol. 46, fol. 98–105.

Lásd még BARANYAI Béla, *Udvari kamarai adalékok a főpapi hagyatékok és hagyatéki jog történetéhez: Szegedy Lénárd Ferencz egri püspök hagyatéki ügye 1675–1677 = Tanulmányok és közlemények a magyar jog-, alkotmány- és köz-történet köréből*, II, szerk. B. B., Karcag, 1927, 109–166.

²⁷ „Minapi calochai érsek és némely püspök urakkal való conferentiankra, melyben az dicsőséges emlékeztető Ferdinandus secundusnak diplomájára nézve javallottak Bécsbe való fölmenetelünket...” – kezdte levelét, melyben bizonyos támadásokra hivatkozva további állásfoglalásokat kért több püspöktől és az esztergomi kanonokoktól, akiket Pozsonyba újabb tanácskozásra invitált: „Mivel pedig az fölföldi püspököknek azonkívül is föl kölletik jönni nuntius uramhoz processussok csinálására, irtunk mi is ő kegyelmeknek, ne szánnyák ide föl való fáradságokat, hogy itten mindnyájan megegyezvén egyaránt concurralthassanak az replicaban.) Levele az esztergomi káptalanhoz, Pozsony, 1676. júl. 24. EFML Caps. eccl., caps. 11, fasc. 2, n. 2.

Elődjeihez hasonlóan nap mint nap védte a nagyszombati egyetem privilégiumait. Míg azonban Lósy prímás szinte atyailag feddte a helyi magisztrátust, Lippay olykor közvetíteni próbált az univerzitás és a szabad királyi város vezetése között, Szelepchény szokásához híven rendre nyers hangnemben intette meg a polgárság előljáróit.

Egyik levele előzményeként az szolgálta, hogy Báthory Zsófia egyetemista alumnusa megütött egy kálvinista diákot, ezért a magisztrátus jogtalanul lefogatta („kegyelmetek nem consideralvan academiabéli magistratusnak autoritását, az iránt való privilegiumit, azonnal megfogattatta és kemény rabságban mindeddig is tartatván... meg s akarja büntetni kegyelmetek...”). A prímás szerint jogtalanul, mert a kálvinista diák maga kereste a veszekedést, ezért erőlyesen követelte a katolikus alumnus szabadon engedését: „Egyébaránt ha kegyelmetek ez inté-sünknek nem enged, az iránt való academiabéli magistratus autoritásának sérel-mét, azonkívül is érseghségébéli academia lévén, Őfölsége előtt az paterek velem együtt kintelnek lesznek detegálni s orvosságát kereseni. Kibül mi irheti kegyel-meteket, és micsoda alkalmatlanság származhatik, meg ételheti [!] maga is igen könnyen kegyelmetek” – írta 1667-ben a nagyszombati tanácsnak.²⁸ Egy évvel később is ugyanez a tónus tér vissza: „Pater Gribóczy Mihály uram, az nagy-szombati academiának rectora panaszképpen repraesentállya előttünk, hogy az elmúlt napokban egy Szemenyei István nevű logicus részeségében [!] szerencsét-lenül bizonyos vétekekben esvén, a kegyelmetek nemes városabéli emberek által megfogattatott és a város fogságában vitetett, s most is ott tartatik.” A prímás erőlyesen követelte a diák kiadását, és hosszasan és keményen érvelt a magiszt-rátus álláspontja ellen, miszerint a város területén csak annak hatósága érvénye-sülhet. Hangoztatta, hogy a város privilégiuma ugyanúgy a királytól származik, mint az egyetemé. Birodalmi és nemzetközi párhuzamokat sorol elő, majd hazai példát hoz álláspontja igazolására: „Országunkban nem régen nemes Cassa vá-rosa recenti exemplo [*újabb példával*] megbizonyított, midőn in delicto existentem studiosum [*a vétekekben lévő tanulót*] az academia kezében adott, az által, s nem a városi magistratus által vegye meg az érdemlett büntetését...” – közölte a prí-más.²⁹

²⁸ Pozsony, 1667. szeptember 9. MNL–OL Magyar Kamara Levéltára (MKA), Acta Iesuitica (E 152), Registrata, Collegium Tyrnaviense, fasc. 10, n. 57 (fol. 311–312).

²⁹ Szelepchény a nagyszombati magisztrátushoz, Pottendorf, 1668. december 18. MNL–OL MKA Act. Ies. (E 152), Reg., Coll. Tyrn., fasc. 10, n. 58 (fol. 313–314). A következő év

*

Más tónus jellemezte római levelezését. A kuriális stílust megszégyenítő olasz szófordulatai mögött világosan kitapintható: a prímás elődeinél is nagyobb figyelmet szentelt a katolicizmus egyetemes központjának. *Ad limina* jelentéseiben a főesperesi által végzett vizitációk jelentéseinek áttérési katalógusait mellékelve tájékoztatta a Szentszéket az ellenreformáció sikereiről.³⁰ Bársony György szepesi prépost 1674-ben kifejezetten a Szentszéknek teendő jelentési kötelezettségre hivatkozva rendelte el a szepességi plébánosoknak az adatszolgáltatást az áttérésekről.³¹ Szelepcshény a prédikátorperек babérjait is igyekezett Rómában learatni, e téren azonban régi haragosa, Pálffy Tamás kancellár megelőzte.³² Az 1670-es évek katolikus fordulatában az Apostoli Szék csupán minimális szerepet

februárjában a nagyszombati magisztrátus a kassaihoz fordult információért. A prímás által említett „bizonyos vétek” három ember megkéselésével, az egyik sértett halálával járó kocsmái verekedés volt. Vö. KEMÉNY Lajos, *A nagyszombati egyetem történetéhez*, Történelmi Tár, 47(1899), 724–725.

³⁰Az 1676-os jelentésének legutolsó kiadása: Ernest BOUYDOSH: *The Quadrennial Reports of the Archbishops of Strigonia to Rome*, Slovak Studies [Rome], 5(1965), 7–98, 47–67; kísérőlevelei: PL AS Acta protocollata, Prot. S/a, pag. 138–139; kiegészítései: Archivio Apostolico Vaticano (AAV), Segreteria di Stato, Vescovi, vol. 63, fol. 547r–575v; elemzésük: MESZLÉNYI Antal, *Szelepcshényi prímás és Északmagyarország rekatolizálása*, Theologia, 2(1935), 215–225, 325–337. Az 1683. évi reláció: TELGÁRTI Lipót, *Informatio Georgii Szelepcshényi Primatis Hungariae Archi-epi Strigoniensis Romano Pontifici data de periculoso Statu Religionis Catholicae in Hungaria circa Annum MDCLXXXIV*, MS 6 (1868), 522–527, 597–604, 680–683, 760–763, 843–845, 921–923, 522–527skk; vonatkozó iratai: BOUYDOSH, *The Quadrennial...*, i. m., 68–70; vö. még ELTE EKK Coll. Hev., vol. 70, fol. 129–141; PL AÉV n. 251 (XI. Ince brevéje). – Az áttéréseknek a jelentésekből számszerűen kinyerhető adata mindösszesen 64 029. Értelmezése akként, miszerint a prímás úgymond ennyi protestánst térített volna vissza, meglehetősen naív. Vö. PFEIFFER János, *A veszprémi egyházmegye történelmi névtára (1630–1950)*, München, Corres Gesellschaft, 1987 (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae, 8), 55. – A prímáshoz intézett beszámolók áttérésekről, plébánosok, licenciatúsok adatai: PL AS Act. prot., Prot. S/a, *passim*.

³¹GALLA, *Pápai kinevezések ...*, 13. j. i. m., 125–126 (n. 499).

³²AAV Segr. Stato, Vescovi, vol. 57, fol. 369rv; vol. 60, fol. 72rv (73r–76v). 160rv. 182rv.

vállalt. Az olasz misszionáriusok helyére lépő magyar pálos, illetve jezsuita és ferences missziók részbeni irányítása, támogatása³³ mellett jószerevével csak a megszerzett templomok számára küldött kegyszerek³⁴ jelentették a közvetlen részvételt.

Maga Szelepcshény a Kúrián belül leginkább a pápai politika irányításáért felelős államtitkársággal tartott szorosabb kapcsolatot. Az 1670-es évek második felétől rendszeresen és részletekbe menően informálta Alderano Cybo bíboros államtitkárt – a Magyarországot szinte kivétel nélkül *Regnum Apostolicum*ként emlegető – leveleiben a Habsburg-tervekről, a török várható szándékairól, a kurucokkal és Erdéllyel folytatott küzdelmekről, tárgyalásokról.³⁵ Utóbbi témákról Buonvisi nunciust sem mulasztotta el tájékoztatni.³⁶ A bécsi nunciatúrát alkalmanként figyelmességének jeleivel is elhalmozta, 1670 nyarán Antonio Pignatelli, a leendő XII. Ince pápa a számára küldött nagyszámú gyümölcsöt köszönte meg.³⁷ Annak ténye, hogy a császári mellett a pápai udvar felé is rendszeres és hiteles hírforrásként szolgált, mindkettővel különleges kapcsolatot ápolt, egészen sajátos mozzanat a kora újkori magyar történelemben.

³³ GALLA, *Pálos missziók...*, 13. j. i. m., 145, 226, 269 és passim; APF Atti, vol. 42, fol. 43rv. Vö. még *Relationes missionariorum...*, 19. j. i. m., 15–16, 194.

³⁴ AAV Segr. Stato, Vescovi, vol. 44, fol. 129r–130r.

³⁵ Lásd TUSOR Péter, *Purpura Pannonica: Az esztergomi bíborosi székek kialakulásának előzményei a 17. században*, Budapest–Róma, 2005 (Collectanea Vaticana Hungariae [CVH], I/3), 176skk. – Levelezése Apafiával, Thökölyvel: ELTE EKK Coll. Hev., vol. 70, fol. 145skk.; Coll. Kapr./A, vol. 41, fol. 263–285; vö. még további irodalommal: BENCZÉDI László, *Rendi szervezkedés és kuruc mozgalom = Magyarország története, III/1–2: 1526–1686*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Budapest, Akadémiai, 1985, II, 1242–1245. Szelepcshény közvetítési kísérleteiben Apafi és Thököly felé egyértelműen Pázmány és Lippay örökségét látszik folytatni. Képviselője Kászonyit követően (vö. 181–182. j.) korábbi káplánja, Sebestény András leleszi prépost volt. IVÁNYI Emma, *Közvetítési kísérletek a bécsi udvar és Thököly között = A Thököly-felkelés és kora*, szerk. BENCZÉDI László, Budapest, Akadémiai, 1983, 129–150, 131skk.

³⁶ Egy ilyen levele a pápai követhoz, Pozsony, 1680. augusztus 24.: PL AS Act. prot., Prot. S/a, pag. 365–366.

³⁷ „Praeterlapsis diebus ab illustrissima dominatione vestra in copia mihi ac valde pretiosos transmissos fructus magna consolatione percepi, unde singularem certe in me voluntatis suae significationem perspexi.” Pignatelli Szelepcshényhez, Bécs, 1670. aug. 1. PL AS Act. rad., class. X, n. 196, 39. cs., 3. fol.

A szentszéki döntéshozatal valóban odafigyelt a primás hangos buzgólkodására,³⁸ ami talán valamelyest hozzájárult a pápai politika kelet felé fordulásához, a törökellenes nemzetközi szövetség megszervezéséhez. Emellett a török elleni védelemre érsek elődeihez hasonlóan komoly összegeket fordított, továbbá Bécsbe menekített félmillió forintját és kincseit áldozta 1683-ban – ezeket nem teljesen önként.³⁹

Szelepchénynek a szentszéki diplomácia befolyásolása csupán az egyik célja volt. Legalább ekkora súllyal esett nála latba, hogy a rendek és az udvar érdekütközéseinek kereszttüzében intenzív római levelezése és megbízható ágense, Giovanni Giani révén nemzetközi háttérrel igyekezett biztosítani a maga számára.⁴⁰ Római (ön)reprezentációja jószerével a primási székbe kerülésétől folyamatos volt. 1668/1669 fordulóján még egy római templom megvételét fontolóra vette.⁴¹ Egy évtized múlva aligha véletlenül terjedt az Örök Városban a szóbeszéd mesés összegű, mintegy 800 000 forintnyi alapításairól. A hírverés azonban majdnem a visszájára sült el. Alderano Cybo bíboros államtitkár felszólítására Buonvisi nuncius személyesen járt utána az információ hitelességének. A pápai diplomata csupán azt tudta kideríteni a szemlátomást meghökkent primástól, hogy mindezek jórészt még tervek, és eddig mindössze 50 000 forintot investált.⁴²

Szelepchény római törekvései tetőpontját a pápaellenes gallikán tételek európai visszhangot kiváltó, ünnepélyes és elsőként megtett elítélése jelentette 1682 folyamán.⁴³ Az aktusban világosan tetten érhető a primás bonyolult személyisége.

³⁸ TUSOR, *Purpura Pannonica...*, 35. j. i. m., 176skk.; valamint XI. Ince 1677. február 12-ei, 1683. május 22-ei, eredetiben is ránk maradt brevéi. PL AEV n. 243 és 251.

³⁹ Vö. TUSOR Péter, *I. Lipót Szelepchény primás bécsi házának kirablója? (Forráskritika, textuselemzés, archivisztikai és történelmi kontextus)*, Magyar Könyvszemle, 136(2020), 146–151.

⁴⁰ Giovanni Gianival kapcsolatban: TUSOR Péter: *Gli agenti dei prelati ungheresi a Roma nel Seicento*, Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken, 92(2012), 359–380, 366 és 370.

⁴¹ Vanoviczy levele hozzá, Róma, 1668. december 20. Kiadva: TÓTH István György, *A remeterend vándormisszionáriusa: Vanoviczy János, az első pálos misszionárius levelei (1642–1677)*, Levéltári Közlemények, 72(2001) 1–2. sz., 187–245, 230–231. Végül csak egy jóval szerényebb pálos templomocská épült meg a következő években. Vö. GALLA, *Pálos missziók...*, 13. j. i. m., 142 és 146.

⁴² Cybo utasítása és a nuncius jelentései 1679. március–április: VANYÓ, *Bécsi nunciusok...*, 3. j. i. m., 80–81, n. 134.

⁴³ Erről lásd legújabban: ADRIÁNYI Gábor, *Die angebliche ungarische Nationalsynode von 1682*, Annuario Historiae Conciliorum, 27/28(1995/1996), 841–851; továbbá AAV Archivio

Úgy ítélte el a francia klérusnak a kánonokkal, a pápai centralizmussal összeegyeztethetetlen ideológiáját, és aratott zajos tetszést a pápai udvarban, hogy közben szinte egész korábbi egyházi karrierje – mint láthattuk – a hazai államegyházi keretek között hasonló elvek szerint zajlott. Franciaországban egy főpásztor sem akadt, aki okleveleiben hivatalát kizárólag Isten és nem az Apostoli Szentszék együttes kegyelméből eredeztette volna, amint azt Szelepchény elődeihez hasonlóan kivétel nélkül megtette.⁴⁴

Róma támogatásának legkézzelfoghatóbb jele a primás bíborosi kinevezése lett volna. Szelepchényt érseksége kezdetétől foglalkoztatta a gondolat. 1672-re – „ártatlansági bizonyítványával” egy napon – némi utánajárással a nélkülözhetetlen császári ajánlást is sikerült megszereznie, majd 1677–1678-ban megújíttatnia. Bár az uralkodói felterjesztés, miként Lippayt, őt is egy birodalmi jelölt mögé utasította, úgy tűnik, hogy XI. Ince inkább a magyar főpap előléptetése felé hajlott. A nagyszámú francia igénylő, XIV. Lajos erőszakos követelése miatt azonban az Odescalchi pápa kénytelen volt újra meg újra elhalasztani a nem olasz bíborosok kreációját. Erre végül csak Szelepchény halála után került sor. Több mint valószínű, hogy pusztán a feszült pápai–francia kapcsolatok miatt lett a magyar kardinálisok száma eggyel kevesebb.

Elődjéhez hasonlóan végül tehát neki sem sikerült e téren a pázmányi minta követése. A bíborosi méltóság nem lett pályájának megkoronázása. Sőt a Buda felszabadításának napjára, 1686. szeptember 2-ára eső római konzisztóriumon a régi ellenlábás, Kollonich Lipót nyerte el helyette a bíort.⁴⁵

*

Emlékét építései, alapításai közül leginkább a *Seminarium Marianum* őrzi, melynek átvitelét az esztergomi nagyszemináriumba a néhai primás egész alakos szobra

della Nunziatura in Vienna, Miscellanea, n. 34 (*Declaratio episcoporum Hungariae contra propositiones Gallicanas auctoritatis pontificiae derogantes*, 1682).

⁴⁴ Lásd még Alfonso Litta rendkívüli nuncius 1679. július 16-ai jelentését is. VANYÓ, *Bécsi nunciások...*, 3. j. i. m., 82–83, n. 136. Ebben arról olvashatunk, hogy a pápai küldött által kifogásolt államegyházi sajátosságok megszüntetésében (illetéktelen joghatóság-gyakorlás, jövedelemélvezés, ruhaviselés stb.) éppen az a Szelepchény ígért buzgó közreműködést, aki mindennek majd fél évszázada fő képviselője és haszonélvezője volt.

⁴⁵ TUSOR, *Purpura Pannonica...*, 35. j. i. m., 161–196.

jelzi a grandiózus épület bejáratánál. Könyvtárának jórészét szintén Esztergomban őrzik, míg a róla elnevezett kódexet, egy 11–12. századi *Evangelistariumot* Nyitrán. A 20. század utolsó negyedében neve annak révén vált ismertté a közvélemény előtt, hogy kései utóda, Mindszenty József bíboros nyughelye 1975–1991 között az övé mellett volt Máriacellben.⁴⁶

A magyar történelem minden tekintetben leginkább barokk főpapja Szelepcény György volt. A 17. század második felében az egyetlen magyar prelátus, aki egyaránt otthonosan tudott mozogni Pozsonyban, Bécsben és Rómában, és képes volt elfogadtatni magát úgy a magyar rendekkel, mint a császári és a pápai udvarral. Olyan életkorban kapott lehetőséget két évtizeden keresztül a hazai katolicizmus irányítására, hogy „megromlott és megnyomorodott Nemzetünknek *valóságos* hasznára, előmenetelére és gyarapítására”⁴⁷ munkálkodjék, amikor közvetlen elődei – Forgách Ferenc, Pázmány Péter, Lósy Imre és Lippay György – éppen pályájuk végéhez közeledtek, vagy már eltávoztak az élők sorából.⁴⁸

⁴⁶ Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban 375 kötet található az érsek *possessori* bejegyzésével. B. SZÉKELY, *Szelepcényi végrendelete...*, 3. j. i. m., 358, 61. j. A kódexhez: SZIGETI Kilián, *A Szelepcényi-kódex*, Magyar Könyvszemle, 77(1961), 363–370. Fennmaradt kincseiről (kelyhének és mariazeelli síremlékén található szobrának képével) lásd szócikkemet róla: TUSOR Péter, *Szelepcényi György = Magyar művelődéstörténeti lexikon*, XI, főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, Budapest, Balassi, 2011, 58–61.

⁴⁷ Az idézet, melyben a kulcsszó a ‘valóságos’, Szelepcény Bécs, 1664. november 16-án Rottalhoz írt leveléből származik. MNL–OL Nádasdy cs. lt. (P 507), 1/A, 535. t., 6. sz.

⁴⁸ Lásd mindezt szélesebb biográfiai kontextusba illesztve: TUSOR Péter, *Lósy, Lippay, Szelepcény: Három mikrobiográfia a kora újkorból (Vatikáni kivizsgálási jegyzőkönyvek közlésével)*, Budapest–Róma, [ELKH–PPKE–PTE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport – Moravcsik Gyula Intézet], 2022, (Collectanea Vaticana Hungariae [CVH], I/19), 197–280.

Pázmány Péter Kutatócsoport

A „Pázmány Péter Kutatócsoport” laza szerveződésű csoport, melynek munkájában az elmúlt két évtizedben több mint harminc fő vett részt aktívan. Ez a munka a legkülönbözőbb feladatok elvégzését jelentette: Pázmány-szövegek begépelése, ellenőrzése, tárgyi jegyzetek készítése, fordítás latinból, lektorálás, hazai és külföldi könyvtárakban példányleírások készítése, bibliográfia készítés, szakmai tanácsadás. A csoport fő feladata Pázmány magyar nyelvű műveinek kritikai kiadásban való közzététele. A kritikai kiadássorozat megjelent köteteknek szerkesztői gárdája mutatja a kutatásban az elmúlt két évtizedben a legaktívabb közreműködőket. A jelenleg működő OTKA-csoportban a szenior kutatók: Ajkay Alinka habilitált egyetemi docens (PPKE Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet), Bajáki Rita tudományos főmunkatárs (BILK) és Báthory Orsolya tudományos főmunkatárs (BILK). A csoport vezetője Hargittay Emil DSc, egyetemi tanár, majd professor emeritus. E csoport munkájában részt vett: Hernády Judit és Vámos Violetta PhD-hallgatók. A kutatócsoport a PPKE BTK hivatalosan akkreditált kutatócsoportjai közé tartozik.

A PPKE BTK-n 1998-ban megrendezett „Pázmány Péter és kora” nemzetközi konferencián fogalmazódott meg a Pázmány Péter műveit magában foglaló kritikai kiadás igénye. A kutatócsoport megalakulása is erre az időre tehető. Az első kötet 2000-ben jelent meg a „Pázmány Péter Művei” című új sorozatban. 2021-ben jelent meg a 12. kötet. A kutatást eddig négy OTKA pályázat támogatta.

A Pázmány Péter életművét feldolgozó csoport kutatásai számos ponton kapcsolódnak a lelkiségtörténet tematikájához, hiszen Pázmány a 17–18. századra is számos kiadásban megjelent nagy hatású műveket alkotott imádságos könyvével, prédikációs kötetével, Kempis-fordításával, az esztergomi rituale kiadásával, egyházszervező és térítő munkájával. Kiterjedt vitairói munkássága kora teológiai és hitvédelmi irodalmának kiemelkedő alkotásai.

A megjelent kritikai kiadás-kötetek: <https://btk.ppke.hu/pazmany-peter-kutato-csoport>. Ezen kívül a legújabb kötet: *Calvinus hiszekegy Istene (1609)*, s. a. r., jegyz. AJKAY Alinka, Bp., 2021, 376 p. (Pázmány Péter Művei, 12, szövegkiadás, jegyzetek). ISBN 978-963-9671-83-6

Fontos esemény volt a PPKE BTK-n 2006-ban megrendezett „Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban” című konferencia, a BILK által szervezett *Kalauz*-konferencia 2015-ben („Útmutató: Műhelykonferencia Pázmány Péter *Kalauzjáról*”) melyek anyaga kötetben is megjelent; a 2022 márciusában megrendezett Pázmány-konferencia Bécsben. A munka első fázisát az Adonyi Judit, Hargittay Emil és Maczák Ibolya által kiadott Pázmány-bibliográfiák jelentették. A teljességre törekvő Pázmány-bibliográfiát Maczák Ibolya jelenleg is gondozza. A Pázmány-kutatásokat összefoglaló legújabb kötet: *Tanulmányok Pázmány Péter születésének 450. évfordulója alkalmából*, szerk. AJKAY Alinka, HARGITTAY Emil, Budapest, Universitas Kiadó, 2022. A Pázmány-művek újraírásáról és geneziséről: HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter írói módszere: A Kalauz és a vitairatok újraírása*, Budapest, Universitas Kiadó, 2019. (A megjelent kötetek bárki számára hozzáférhetők kedvezményes megrendeléssel a prosperod.hu terjesztői oldalon, a keresőablakba begépelve ezt a szót: Pázmány.) 2024 elején jelenik meg a *Péter Pázmány (1570–1637)* című angol nyelvű Pázmány-monográfia (szerk. AJKAY Alinka, HARGITTAY Emil, Budapest, Universitas Kiadó).¹

A kritikai kiadás teljes sorozattervéről lásd a következő írást.

Hargittay Emil

¹ Jelen írás az NKFIH/OTKA 137815 sz. pályázat támogatási időszakában készült.

HARGITTAY EMIL

A Pázmány Péter kritikai kiadás sorozatterve és befejezése¹

A Pázmány Péter kritikai kiadás helyzetéről már több alkalommal írtam.² A kritikai kiadás elindításáról szóló fölvetés és szakmai igény 1998-ban fogalmazódott meg az ekkor a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán, Piliscsabán megrendezett „Pázmány Péter és kora” című, „Rebakucs”-konferencián. Az elhatározás nyomán az első kötet 2000-ben meg is jelent az Universitas Kiadó kiadásában a „Pázmány Péter Művei” sorozatban. Ma már a 12. kötetnél tartunk. Egy ilyen nagyléptékű munka elején elvárható volt, hogy legyen egy áttekintés, egy sorozatterv, hogy végül is milyen és hány kötetből áll majd a teljes sorozat, és erre többen is rákérdeztek a sorozat megindulását követően. Végleges és teljes sorozattervet azért nem lehetett korábban kidolgozni, mert Pázmány életművére, műveinek belső összefüggéseire való alapos vizsgálatok még nem álltak rendelkezésre. A kiindulás a kritikai kiadások elve szerint fogalmazódott meg: kronologikus rendben adjuk közre Pázmány magyar nyelvű műveit. Mindjárt az első években látszott, hogy a Pázmány által több kiadásban megjelentetett, minden alkalommal újraírt művek több esetben felülírják a kronologikus elvet. Az új és szükségszerű felismerésekhez vezető kutatások az elmúlt két évtized alatt születtek meg, s mára már világosan látszik, hogy a megjelent kötetek után melyek vannak még hátra, szakmai alapvetéssel hogyan fejeződhet be a sorozat. Ezt a tervet vázolom az alábbiakban.

¹ Jelen írás az NKFIH/OTKA 137815 sz. pályázat támogatási időszakában készült.

² HARGITTAY Emil, *A Pázmány kritikai kiadás* = H. E., *Filológia, esztétörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Budapest, Universitas Kiadó, 2009 (*Historia Litteraria*, 25), 11–18; *A Pázmány Péterre vonatkozó kutatások a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen (1998–2020): Hogyan tovább? = Pázmány Péter 450. Tanulmányok Pázmány Péter születésének 450. évfordulója alkalmából*, szerk. AJKAY Alinka, HARGITTAY Emil, Budapest, Universitas Kiadó, 2022, 235–240.

A 2000 és 2021 között megjelent kötetek:

Pázmány Péter Művei, 1–12. köt., sorozatszerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2000–2021. [Kritikai kiadás.]

1) PÁZMÁNY Péter, *Felelet*, (1603), s. a. r. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2000, 263 p. (Pázmány Péter Művei, 1, kritikai szövegkiadás).

ISBN 963 9104 45 0

2) PÁZMÁNY Péter, *Tíz bizonyosság*, (1605), s. a. r. HARGITTAY Emil, AJKAY Alinka, Bp., Universitas, 2001, 304 p. (Pázmány Péter Művei, 2, kritikai szövegkiadás).

ISBN 963 9104 56 6

3) PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, (1631), s. a. r. HARGITTAY Emil, SZ. BAJÁKI Rita, Bp., Universitas, 2001, 330 p. (Pázmány Péter Művei, 3, kritikai szövegkiadás). ISBN 963 9104 55 8

4) PÁZMÁNY Péter, *Rövid tanúság*, (1606), s. a. r., jegyz. BRETZ Annamária, Bp., Universitas, 2006, 214 p. (Pázmány Péter Művei, 4, kritikai szövegkiadás, jegyzetek és fakszimile). ISBN 978 963 9671 08 9

5) PÁZMÁNY Péter, *Tíz bizonyosság* (1605): *Jegyzetek a szövegkiadásához*, szerk. AJKAY Alinka, közreműködők: BÁTHORY Orsolya, VARSÁNYI Orsolya, Bp., Universitas, EditioPrinceps, 2012, 531 p. (Pázmány Péter Művei, 5, lemezmelléklettel). ISBN 978 963 9671 40 9

6) PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv* (1631): *Jegyzetek a szövegkiadásához*, szerk. SZ. BAJÁKI Rita, BOGÁR Judit, Bp., Universitas, EditioPrinceps, 2013, 460 p. (Pázmány Péter Művei, 6, lemezmelléklettel).

ISBN 978 963 9671 42 3

7) PÁZMÁNY Péter, *Felelet* (1603): *Jegyzetek a szövegkiadásához*, szerk. BÁTHORY Orsolya, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2014, 323 p. (Pázmány Péter Művei, 7, lemezmelléklettel). ISBN 978-963-967148-5

8) *Keresztényi felelet a megdűcsöült szentek tiszteletirül (1607)*, s. a. r., jegyz. AJKAY Alinka, Bp., Universitas, 2016, 425 p. (Pázmány Péter Művei, 8, szövegkiadás, jegyzetek, lemezmelléklettel). ISBN 978-963-9671-57-7

9) *Megrostálás (1609)*, s. a. r., jegyz. BÁTHORY Orsolya, Bp., Universitas, 2017, 222 p. (Pázmány Péter Művei, 9, szövegkiadás, jegyzetek, lemezmelléklettel). ISBN 978-963-9671-64-5

10) *Öt szép levél (1609), Öt levél (1613)*, s. a. r., jegyz. HORVÁTH Csaba Péter, Bp., Universitas, 2019, 528 p. (Pázmány Péter Művei, 10, szövegkiadás, jegyzetek). ISBN 978-963-9671-76-8

11) *Posonban lött prédikáció (1610), Pünkösöd után X. vasárnap első prédikáció (1636)*, s. a. r., jegyz. BAJÁKI Rita, M. HORVÁTH Mária, Bp., Universitas, 2020, 182 p. (Pázmány Péter Művei, 11, szövegkiadás, jegyzetek). ISBN 978-963-9671-81-2

12) *Calvinus hiszekegy Istene (1609)*, s. a. r., jegyz. AJKAY Alinka, Bp., 2021, 376 p. (Pázmány Péter Művei, 12, szövegkiadás, jegyzetek). ISBN 978-963-9671-83-6

A további tervezett kötetek:

13) *Kalauz (1637)* (szövegkiadás), s. a. r. HARGITTAY Emil, közreműködők: HORVÁTH Csaba Péter, VÁMOS Violetta, Bp., 2025.

[Lektorálás: Bajáki Rita, Vadai István]

14) *A calvinista prédikátorok... (1614), Az igazságnak győzedelme (1614), Rövid felelet (1620)*, s. a. r., jegyz. BÁTHORY Orsolya, Budapest, 2025.

15) *Csepregi mesterség, Csepregi székelymivallás*, s. a. r., jegyz. AJKAY Alinka, (szövegkiadás, jegyzetek), Budapest, 2025.

16) *A setét bajnalszillag után bíjdosó lutheristák vezetője (1627)*, s. a. r., jegyz. BÁTHORY Orsolya (szövegkiadás, jegyzetek), Budapest, 2027.

17) *Kalauz* (jegyzetek), szerk., AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, HARGITTAY Emil, HORVÁTH Csaba Péter
[Lektorálásra készen 2025 első felében.]

18) *Krisztus követéséről négy könyv (1624)* (szövegkiadás, jegyzetek)

19) *A Szentírásról és az Anyaszentegyházról (1626)* (szövegkiadás, jegyzetek)

20) *Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása (1630)* (szövegkiadás, jegyzetek)

21) *Bizonyos okok (1631), Okok, nem okok (1631)* (szövegkiadás, jegyzetek)

22) *Prédikációk (1636)* (szövegkiadás)

23) *Prédikációk (1636)* (jegyzetek)

Pázmány műveinek stemmája az egyes művek szövegszerű összefüggéseinek, kompilációjának feltüntetésével már több helyen megjelent.³ A műveknek ez az összefüggésrendszere teszi érthetővé a fent bemutatott kötetsorozat belső logikáját, textológiai megfontolásait. E készülő kötetek közül e helyen csak az életmű centrumában álló *Kalauz* kiadástervére térek ki. A szövegkiadásban (a 13. kötet a fenti listában) az ultima manus elve alapján a mű három kiadása (1613, 1623, 1637) közül a 3. kiadás szövegét közöljük. A *Kalauz* jegyzetkötetének (17. kötet) szövegkritikai részében viszont számot kell adnunk a korábbi két *Kalauz*-kiadás ezzel nem azonos szöveganyagáról. A 3. kiadásnak három appendixe van: *A Mahomet vallásáról*, *A görögök szakadásáról*, *Az újítók mint szoktak felelni a mi írásainkra*. Ezek mindegyike már ott található az 1623-as kiadásban is, míg az első kettő már az 1613-as kiadás appendixében is szerepel. Az 1637-es kiadás 3. appendixe egy

³ Legutóbb: HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter írói módszere: A Kalauz és a vitairatok újraindítása*, Budapest, Universitas Kiadó, 2019. (A hátsó borító belsején.); <https://btk.ppke.hu/pazmany-peter-kutatocsoport> (hozzáférés: 2023. 12. 10.)

korábbi műnek (*Rövid felelet*, 1620) újraközlése. Ezt az 1620-as művet más, az Alvinczi Péterhez köthető vitairatokkal együtt szükséges megjelentetni (a fenti lista 14. kötete), de a *Kalauz* jegyzetkötetében nyomon követjük a strukturális módosításokat az 1620. évi kiadáshoz képest. Az 1637. évi kiadás másik két appendixének lényegesebb eltéréseit a korábbi két kiadáshoz képest a jegyzetkötetben szintén nyomon követjük.

Míthogy a *Kalauz* jegyzetkötetének el kell számolnia az első kiadás szövegének módosításaival is, a főbb tartalmi változtatásokat és kiegészítéseket szintén nyomon követjük. Az első kiadásnak öt appendixe van: 1. *A Mahomet vallásáról*, 2. *A görögök szakadásáról*, 3. *Öt levél*, 4. *Logi alogi*, 5. *Anonymi sicophantae...* Ezek közül az elsőnek már megjelent a szövegkiadása (a kritikai kiadássorozat 2. kötete) és a hozzá tartozó jegyzetek (a kritikai kiadássorozat 5. tétele), továbbá az *Öt levél* jegyzetelt szövegkiadása (a kritikai kiadássorozat 10. kötete). Az appendixben közölt két latin mű korábban már megjelent Pázmány-művek átdolgozása: *Peniculus papporum*, 1610, 1611, *Anonymi sicophantae...*, 1610, 1611, *Logi alogi*, 1612. Az ultima manus elve alapján ezeknek a műveknek a *Kalauz* 1613-as kiadásban közölt utolsó változatát tekintjük végleges szövegeknek és ezeket a szövegeket a *Kalauz* 1637-es kiadásának jegyzetkötetében tesszük közzé, mint a *Kalauz* korábbi kiadásában (1613) már megjelent szövegváltozatokat.

Meg kell e helyen is említünk, hogy a *Kalauz* 1637. évi kiadása tartalmilag is jelentős módosításokat mutat az első kiadáshoz képest. A második kiadáshoz képest tartalmi változás már alig van, de igen sok apró betoldást, szócserét, helyesírási változtatásokat stb. látunk a második kiadáshoz képest. A harmadik kiadás tehát csekély számú tartalmi kiegészítést tartalmaz a másodikhoz képest, az apró javítások száma viszont jelentős. A nagyobb és apróbb változtatások száma több ezer a három kiadást figyelembe véve. Az újraírt szövegek kritikai kiadásban való közzétételének ezzel a nehézségével már az *Imádságos könyv* Pázmány életében megjelent négy kiadásakor szembe kellett néznünk, s az ott megvalósult kiadás (a 3. és 6. kötet a fenti kritikai kiadássorozatban) módszere nyilvánvalóan nem alkalmazható a *Kalauz*ra, hiszen már az *Imádságos könyv* terjedelmében is nehézséget jelentett, és utólag talán nem is nyert igazolást, hogy célravezető a teljességre törekvő, mindenre kiterjedő – beleértve a helyesírásból fakadó – különbségeket rögzíteni. Ráadásul az ilyen mértékű szövegkritika a *Kalauz* esetében egyenesen kivitelezhetetlen. Annál is inkább nem látjuk szükségesnek, mivel a 20. század vége óta fokozatosan bővül a régi könyvek digitálisan hozzáférhető

anyaga, így pl. egy nyelvtörténeti vagy helyesírástörténeti tanulmány szerzője számára az eredeti szövegek tanulmányozása már nem okoz nehézséget. Ebből okulva és a három *Kalauz*-kiadás bonyolult összefüggésrendszerét látva le kell mondanunk arról, hogy a három kiadás minden apró helyesírási eltérését (pl. aposztrófok, interpunkcionális jelek, névelőhasználat stb.), megváltoztatását nyomon kövessük. A tartalmi változtatásoknak, a művek átstrukturálásának, tartalmi módosításainak nyomon követése a jegyzetanyagban ugyanakkor a lehetőségig teljes kell, hogy legyen.⁴

Vannak a kritikai kiadássorozathoz kapcsolódó munkák, melyek a kutatással párhuzamosan folynak, ezek publikását is tervezzük: folyamatosan bővül a teljesség igényével a Pázmány Péter-bibliográfia Maczák Ibolya munkájaként, és készül egy kumulatív személy- és helynévmutató a megjelent kritikai kiadás-kötetek alapján Báthory Orsolya és Vámos Violetta munkájaként. A vitairatokra vonatkozó legújabb átfogó tanulmány nemrég jelent meg.⁵ Az 1627-től megjelent Pázmány-szövegek feldolgozásában jelentős segítség várható a DigiPhil projekttől, a művek konvertáló feldolgozása 2022-ben már megindult.

⁴ A megjelent kötetek bárki számára hozzáférhetőek kedvezményes megrendeléssel a prosperod.hu terjesztői oldalon, a keresőablakba begépelve ezt a szót: Pázmány.

⁵ AJKAY Alinka, *Pázmány Péter vitairatai*, Irodalomtörténeti Közlemények, (126)2022/1, 3–30.

A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon Kutatócsoport

A kutatócsoport 2020-ban alakult meg az OTKA fiatal kutatókat támogató pályázata segítségével. A csoport kutatói a kora újkori prédikációs irodalom jó ismerői, a kora újkori források feldolgozásával, vizsgálatával és kiadásával kapcsolatban elkötelezettek, tájékozottak az unitárius teológia- és egyháztörténet terén, és kiemelkedően nagy biztossággal bánnak a kéziratokkal. A kutatócsoport vezetőjeként évek óta foglalkozom a korszak kéziratos prédikációival, és régi tervem volt, hogy kutatásaim kiterjesszem egyrészt az unitárius prédikációitörténet korai, másrészt 17. és 18. századi időszakára is. A kutatócsoport munkájában részt vesz Kovács Sándor, az Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet professzora, az unitárius irodalom, egyháztörténet és teológia elismert kutatója, valamint Káldos János, akinek a korszakkal, főleg Enyedi Györggyel foglalkozó szövegkiadásai, monográfiája, tanulmányai megkerülhetetlenek. A kutatócsoport tagjai emellett kiváló fiatal kutatók: Szigeti Molnár Dávid és Túri Tamás Szegedről, Sebestyén Ádám, Förföldi Gábor és Vrabély Márk Budapestről, valamint Molnár Dávid Pécsről.

A kutatócsoport fő célja, mint azt neve is elárulja, a 16–17. századi unitárius prédikációirodalom vizsgálata. A kutatás témáinak legfontosabb alakja Dávid Ferenc, az első unitárius püspök, rajta kívül foglalkozunk az unitárius prédikátorok élvonalával, így Hunyadi Demeter, Enyedi György, Thordai János, Árkosi Tegző Benedek mellett a korszak kevésbé ismert prédikátoraival és másolóival, névtelen vagy eddig azonosítatlan másolók mellett például Ajtai Jakab, Gyalai Sámuel, Homoródszentmártoni Kovács János, Kereszturi Sámuel, Polgári András, Tanka Gergely, Tsikfalvi Gergely, Várfalvi Pálfi Zsigmond beszédeivel, kódexeivel és nyomtatványjaival, iskolai prédikációkkal, a prédikációkhoz köthető kegyességi irodalommal, és a kódexekben megtalálható vendégszövegekkel, imádságokkal, énekekkel, teológiai munkákkal, valamint a gyakorló prédikátorok tevékenységére vonatkozó, egyháztörténeti, mikro- és makrotörténeti adatokat tartalmazó szövegrészletekkel.

Első konferenciánk *Dávid Ferenc és a kortárs prédikációs irodalom: A reformáció első generációi* címmel 2021-ben került megrendezésre, az előadások anyagából kötet is megjelent. 2022 őszén egy, *A 16–17. századi források a 21. században: Régi problémák, új válaszok* címet viselő workshop-konferencia keretében a középkori–kora újkori forrásokkal való munka és a szövegkiadások kerültek a fókuszba. 2023-ban utolsó konferenciánk *A prédikáció rétegei a 17. században: Írók, másolók, kompilátorok, hallgatóság* címmel kerül megrendezésre. Ez utóbbi két konferencia anyaga is megjelenik nyomtatásban, az első a Keresztény Magvető tematikus számában, kiegészítve egy fiatal kutatóknak szervezett workshop tanulmányaival, a második pedig külön kötetbe rendezve.

A kutatás négy éve során sajtó alá rendezzük Dávid Ferenc 1569-ben megjelent prédikációkötetének új kiadását, egy válogatáskötet tervezünk a Dávid Ferencet követő prédikátorgenerációk munkájából, a korabeli unitárius prédikációirodalom javából, valamint két kisebb kötetben apokalipszis-komentárokat tartalmazó prédikációkat és a négy világbirodalmat bemutató beszédeket mutatunk be. A szövegkiadásokat kiegészítendő szeretnénk egy unitárius prédikációtörténettel foglalkozó kézikönyvet kiadni, kiváltva ezzel a 18. századi unitárius egyháztörténetet, a 19. században megjelent publikációkat, és a 20. századi unitárius prédikációtörténeteket.

A projekt keretében zajló kutatások segítségével szeretnénk elérni, hogy a kéziratossága miatt nagy részben nem ismert unitárius prédikációirodalom elnyerje az őt megillető helyet a magyar prédikációkutatásban, a prédikációs anyag bekerüljön a témával foglalkozó adatbázisokba, bibliográfia jelenjen meg az unitárius szakirodalomról, és láthatóvá váljon ez a sokszínű és számos új kutatási témával szolgáló korpusz. Reményeink szerint a kutatásokat később folytatni tudjuk, tovább bővítve a 16. és 17. századi anyagot, valamint továbblépve a 18. század felé.

A kutatócsoport honlapja: <http://unitpred.elte.hu>.

Lovas Borbála

SZIGETI MOLNÁR DÁVID

Három felekezetet egy székben

Egy kompilációtörténeti kuriózum¹

Az unitárius prédikációirodalom kora újkori történetével egyre többen foglalkoznak, Gellérd Imre „úttörő” munkája azonban továbbra sem mellőzhető.² Ebben Gellérd mindössze három 17. századi unitárius hitszónokot ismertetett: Árkosi (Tegző) Benedeket, Homoródszentmártoni Kovács Jánost és Tanka Gergelyt. Csakhogy közülük Árkosi Tegzőnek – mint azt maga a „lelkész-tudós” is megállapította – „[k]imondott prédikációi nem maradtak hátra”,³ Tankának pedig egyetlenegy 17. századi beszéde maradt fenn (a többi ugyanis mind 18. századi). Ezzel Gellérd – akarva-akaratlan – csak még inkább aláhúzta Homoródszentmártoni Kovács jelentőségét, akinek bár részletes életrajzát nem írhatta meg, kézíratos prédikációskönyve, a *Prédikálószéke* „címlapja(i)” alapján regisztrálni tudta, hogy Árkoson papszkodó háromszéki esperes volt a századvégen.⁴

A 17. század második felében legalább két Homoródszentmártoni Jánost szenteltek föl, az egyiküket 1661-ben a désfalvi, a másikat pedig 1675-ben a bordosi zsinaton.⁵ Ezek közül az a *Prédikálószéke* „szerzője”, aki 1682 és 1693 között

¹ A tanulmány az NKFIH (OTKA) FK 135165 számú pályázatának támogatásával készült.

² GELLÉRD Imre, *Négy száz év unitárius prédikációirodalma*, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2002.

³ *Uo.*, 63.

⁴ *Uo.*, 72. Vö. *Prédikálószéke*, azaz oly prédikációskönyv, melyet írt és épített Isten segítségével az ő nevére neveztetett fiának a' végre, hogy hirdesse ő is az Istennek és az Jézus Krisztusnak akaratját, a' Sz[ent]lélek vezérléséből gyömölsözön magának és az hallgatóknak lelkeknek üdvességekre. Homoródsz[ent]mártoni Kovács János árkosi papságában s esperestségében, 1695, 15, 21. Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, jelzete: Ms. U. 290. (A továbbiakban: *Prédikálószéke*...)

⁵ UZONI FOSZTÓ István, KOZMA Mihály, KOZMA János, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története III/1.*, fordította MÁRKOS Albert, a fordítást a latin eredetivel egybevetette és kiegészítette BALÁZS Mihály, sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR Lehel, Budapest – Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház–Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete–Országos Széchényi Könyvtár, 2018 (Az Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/3/1), 809, 811.

fehér megyei esperes és olthévízi pap volt,⁶ s aki 1693. februárjában elkíserte a püspöki vizitációt a Háromszéki Unitárius Egyházkörbe, amely több mint hetven év után került vissza a szentháromság-tagadók szuperintendensének joghatósága alá.⁷ Az unitárius egyháztörténet szerint még ugyanebben az évben „áthelyezték Kökösbé,⁸ s május 31-én a vargyasi zsinaton háromszéki esperesnek választották.”⁹ Utóbbi kétségtelenül beigazolja a zsinati és főtanácsí jegyzőkönyv,¹⁰ s ugyanezen protokollumban 1695. május 5-én még mindig „senior ecclesiarium Trisedensium”-nak címezték, amikor is megörökítették benne, hogy mestere, Vargyasi Balázs az 55. zsoltárt énekelte ellene:

azt az átkozódó zsoltárt Sz. Martoni János esperest atyánkfiának ellene dekantálta, és egyszersmind az eklézsia ellen is, sőt tetézte azzal is esperes uram injuriáltatását, hogy sine fundamento olyan szuszpíciót excitált őkegyelme ellen, hogy őkegyelme volt az oka, hogy meg nem marasztatott az árkosi eklézsiaiban, és fiát akarta volna az mester helyében kollokáltatni [...]¹¹

⁶ KÉNOSI TÓZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története II.*, fordította MÁRKOS Albert, a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, térképeket készítette ELEKES Tibor, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/2), 379. Vö. 544, 545; PAP Domoikos, *Adatok a papmarasztalás történetéhez*, Keresztény Magvető, 52(1917/3), 129, 135.

⁷ KÉNOSI TÓZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *Az Erdélyi... II.*, 6. j. i. m., 550; MOLNÁR Lehel, *Az unitárius püspöki vizitáció rendszere a kora újkorban*, Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház, 2022 (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 10), 151, 272, 279; FEHÉR János, *A bölöni unitárius templomvár*, Barót – Bölön, Dobó-Valál Egyesület–Bölöni Unitárius Egyházközség, 2015 (Erdővidéki Történelmi Adatok 2/1), 653. Itt jegyezném meg, hogy a másik Szentmártoni János 1675 és 1686 között szőkefalvi pap volt. „[H]ogy az mostan itt lakó Tiszteletes Szentmártoni János uram (ki is már nyolcz esztendőök forgása alatt Papi hivatalban ez helljben kedvem szerint szolgált) hűségés forgolodásának jutalmát vehesse [...]” RÉDIGER Árpád, *A szőkefalvi eklézsia történetéhez*, Keresztény Magvető, 10(1875/3), 194.

⁸ 1733-ban csakugyan egy Szentmártoni János volt Kökösbén a prédikátor. Vö. BINDER Pál, CSEREY Zoltán, *Kökös*, Háromszék, 3(1991/422), 6.

⁹ KÉNOSI TÓZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *Az Erdélyi... II.*, 6. j. i. m., 379.

¹⁰ *Unitárius Zsinati és Főtanácsí Jegyzőkönyv II. (1629–1736)*, 174.

¹¹ *Uo.*, 180.

Homoródszentmártoni Kovácstól elődje, Bora György valószínűleg 1697 körül nyerte vissza az esperesi hivatalt.¹² Egy az egyháztörténetben idézett, de ott félreértelmezett naplóból kiderül ugyanis, hogy Bora huszonnégy esztendeig volt senior. Először 1689. június 19-e¹³ és 1693. május 31-e¹⁴ között – ez négy év; másodszer pedig 1717. június 20-ig, amikor is „nyugdíjazták”.¹⁵ Ebből az utóbbi időpontból kell tehát kivonnunk a maradék húsz évet, vagyis esperessége második szakaszának 1697-ben kellett kezdődnie. De vajon hová lett ugyanekkor Homoródszentmártoni Kovács János? Bár adatok a 17. század végétől is bőven állnak rendelkezésünkre, biztosan szinte sosem tudni, hogy épp melyik Szentmártoni Jánosra vonatkoznak: a feljebb¹⁶ már említett szőkefalvi papra,¹⁷ a bethlenszentmiklósi egyházközség lelkészére,¹⁸ a torockói igazgatóra,¹⁹ az 1702-ben fölszenteltre,²⁰ a mi Homoródszentmártoni Kovács Jánosunkra vagy éppen azonos nevű fiára.

Szerencsére, kötete még azelőtt összeállt, hogy Homoródszentmártoni Kovács János belevegyült volna a Szentmártoni Jánosok tömegébe, így mégiscsak többet tudhatunk róla, mint ami a címlap(ok)ról kiderül. Beszédeinek teljes címe: *Prédikálószerék, azaz oly prédikációs könyv, melyet írt és épített Isten segítségével az ő nevéből neveztetett fiának a' végre, hogy hirdesse ő is az Istennek és az Jézus Krisztusnak akarataját, a' Sz[ent]lélek vezérléséből gyümölcsözöjőn magának és az hallgatóknak lelkeknek üdvességekre.* Homoródsz[ent]mártoni Kovács János árkosi papságában s esperességében. 1695.²¹ A *Prédikálószerék* tehát nem 1693 és 1704 közötti,²² hanem csak 1695-

¹² KÉNOSI TÓZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *Az Erdélyi... II.*, 6. j. i. m., 428.

¹³ *Unitárius Zsinati és Főtanácsi Jegyzőkönyv II. (1629–1736)*, 160.

¹⁴ *Uo.*, 174.

¹⁵ *Uo.*, 282.

¹⁶ A 7. jegyzetben.

¹⁷ 1686 és 1698 között a haranglábi, majd 1698-tól a nagyteremi eklézsia papja volt. KÉNOSI TÓZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *Az Erdélyi... II.*, 6. j. i. m., 88, 387, 389, 392.

¹⁸ SIMÉN Domokos, *Adalékok a bethlenszentmiklósi unitárius egyházközség történetéhez 1860-ig*, Keresztény Magvető, 96(1990/1), 28. Vö. *Unitárius Zsinati és Főtanácsi Jegyzőkönyv II. (1629–1736)*, 182.

¹⁹ KÉNOSI TÓZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története I.*, fordította MÁRKOS Albert, a bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1), 496.

²⁰ UZONI FOSZTÓ, KOZMA M., KOZMA J., *Az Erdélyi... III/1*, 5. j. i. m., 816.

²¹ *Prédikálószerék...*, 4. j. i. m., 15, 21.

²² GELLÉRD, *Négyszáz év...*, 2. j. i. m., 72.

ig elmondott prédikációkat tartalmaz, ebből is hetvenhetet, illetőleg számos, másféle vonalvezetéssel írt, köztük biztosan 1704. évi, a lejegyző által (félreért-
hetően) votumoknak nevezett imák is vannak benne – innen a téves évszám.²³
Ezeknek az imádságoknak a kézírása nem ismeretlen,²⁴ a szerzőjükről pedig tud-
ható, hogy a Rákóczi-szabadságharc megindulása után Énlakára került – 1704-
ben legalábbis (az egyik votum „nyitánya” alapján) bizonyosan itt volt: „Írtam az
jenlaki házamnál, mikor mind az kurucoktól s mind az németektől való rettegeés-
ben és félelemben volnék.”²⁵ Ez a bejegyzés azért is figyelemre méltó, mert Ge-
réb Zsigmond hivatkozás nélkül úgy regisztrálta, hogy az énlaki lelkészt 1703 és
1707 között Homoródszentmártoni Kovács Jánosnak hívták.²⁶ A legvalószí-
nűbbnek az tűnik, hogy ő a seniornak az a fia lehetett, s aki talán már eközben is
írogatott bele.

Ennek a prédikációskönyvnek a 4. lapján – szintén az ő kézírásában – ez ol-
vasható:

Quicquid bene dictum est ab ullo, meum est. Valaki írásában valami jót találok,
enyím az. Lopva azért semmit sem vettem, mert qui furatur, aliena aufert. Ver-
bum a[utem] Dei non est alienum. Sequor priores: sed permitto m<i>hi &
invenire aliquid & mutare & relinquere, non servio illis, sed assentior Sen. epist.
80. initio. Követem az szabados elmélkedésben azokat, kik előttem írtak, de
magamnak is megengedem, hogy valamit hozzáadjak, válto<z>tassak és hagy-
jak, mert nem szolgáljak, hanem egyezőjök vagyok a’ régieknek.²⁷

²³ *Prédikálószerék...*, 4. j. i. m., 16, 136, 791. A prédikációk nem keletkezési időrendben követik egymást.

²⁴ Faustus SOCINUS, *Assertiones theologicae de trino et uno deo, adversus novos Samosatonicos*, Racoviae, typis Sebastiani Sternacii, 1618. (Teleki-Bolyai Könyvtár, 02752.)

²⁵ *Prédikálószerék...*, 4. j. i. m., 16.

²⁶ GERÉB Zsigmond, *Unitárius lelkészek 1568-tól* [kézirat], 149. Ugyancsak szerinte 1701–1702-ben Firtosváralján volt lelkész. Ezt illetően Kozma Diménre hivatkozott: KOZMA Dimén, *A firtos-váraljai unitárius egyház multjából*, Keresztény Magvető, 24(1889/6), 358.

²⁷ Vö. *A Római Anyaszentegyház szokásáiból minden vasárnapokra és egy-néhány innepekre rendelt evangéliomokról predikácziók, melyeket élő nyelvének tanítása után írásban foglalt cardinal Pázmány Péter esztergami érsek*, Az 1636-iki, vagyis első kiadás után sajtó alá rendezte KANYORSZKY György, Budapest, M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomda, 1903 (Pázmány Péter Összes Munkái, VI), XXII.

Ez a mottó Pázmány Péter-idézet, citálása pedig nemcsak a szövegek megalkotási módjára,²⁸ hanem egyik lehetséges forrásukra is utalni látszik. Unitárius Pázmány-kompilációkat eddig csak Túri Tamás vizsgált,²⁹ aki bár főként a szentháromság-tagadók kompilációs technikáit igyekezett feltárni és elemezni,³⁰ azt a kérdést is boncolta, hogy vajon mi tette *lehetővé* az unitáriusok számára, hogy más felekezetek forrásait használhassák.³¹ Az interkonfeszionális kölcsönzés azonban – s ezt Túri nem vette figyelembe – a szentháromság-tagadók számára nemcsak *lehetőség* volt, hanem kényszerpálya is: a cenzúra miatt – Dávid Ferencéé után – nem lehettek a felekezeten belüli kompilációt jelentősen megkönnyíteni tudó, saját, nyomtatott prédikációsköteteik.³² Márpedig azoknál, akik kényszerűségből vagy kényelemszeretetből lépték át saját felekezük határait, a semleges forráshasználat és a szuprakonfeszionális témák választása vagy úgy általában „értékkereszténység”³³ nem annyira a „felekezetközi átjárások” biztosítéka, mint inkább következménye lehetett.

²⁸ MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, h. n. [Szigetmonostor], WZ Könyvek (Szépművés Bt.), é. n. [2010] (A források tükrében). Lásd a bibliográfiáját is!

²⁹ TURI Tamás, *Fejérvári Sámuel prédikációinak forráskezelése: Felekezetközi kompiláció az unitáriusok körében*, Keresztény Magvető, 117(2011/3), 297–315; Uő, „Papi fejedelmek elméjével böltselkedvén”: 18. századi unitárius prédikációk kompilációs technikái = *Mű és Szerző: fiatal kutatók konferenciája: Tanulmánykötet*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, DOBOZY Nóra Emőke, FÖRKÖLI Gábor, LOVAS Borbála, NÁDOR Zsófia és SZILÁGYI Emőke Rita, Budapest, ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2011 (Arianna Könyvek, 4), 113–129; Uő, *A halál felekezetfelettsége: Felekezetközi kompiláció és műfaji transzformáció = Közkeincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 8), 133–156.

³⁰ Következtetéseit lásd TURI, „Papi fejedelmek...”, 29. j. i. m., 127; Uő, *Fejérvári Sámuel...*, 29. j. i. m., 315.

³¹ Túri szerint a „közös retorikai alapelvek”, a semleges forráshasználat és a szuprakonfeszionális témák. TURI, *Fejérvári Sámuel...*, 29. j. i. m., 300.

³² Annál is érdekesebb számba venni, milyen sok nem unitárius prédikációskötetet lelhetünk fel a Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtárában. *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa / Catalogul colecțiilor Biblioteca Maghiară Veche a Bibliotecii Academiei Cluj-Napoca*, összeáll. KOVÁCS Mária, KUSZÁLIK Eszter, SÁNTHA Emese, SIPOS Gábor, SZŐKE Imola, szerk., bev. SIPOS Gábor, Kolozsvár, Scientia Kiadó–Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, 2004 (Sapientia Könyvek), 361–528.

³³ GELLÉRD, *Négyszáz év...*, 2. j. i. m., 167.

Túri Tamás mellett Lovas Borbála³⁴ és Restás Attila is több unitárius felekezetközi kompilációra hívta föl a figyelmet, utóbbi pedig – bár nem állította párhuzamba őket – a *Prédikálószerket* szívesen helyezte volna el egy másik bölöni kötet, a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található *Prédikációk vázlat*a mellé (jelzete: Ms. R. 1214).³⁵ Csakugyan, ezek ugyanazon időben és helyen, a 17–18. század fordulójának Háromszékén keletkeztek, mindkettőnek „szépen rajzolt” címlapja van, s a prédikációk gyakran konkrét időponthoz, helyszínhez és élethelyzethez, élethelyzeti vagy épp történelmi krízishez köthetők.³⁶

Bölöni prédikációskötet	<i>Prédikálószerk</i>
Újlesztendő után való vasárnap (1694)	Húsvét napján reggel (Árkos, 1695) [470. l.]
Aratás kezdetén Bölönben (1696. 07. 29.)	Aratásnak kezdetin (Árkos, 1699) [233. l.]
Mikor az sok eső miatt nem arathatnának Bölönben semmit is (1699.08.02.)	Búza és gyümölcs, sem szőlő nem teremvén (Árkos, 1694. aug. 15.) [107. l.]
Papi búzabérnek bekérésének ideje (1699. 08. 23.)	Az pap és mester bérit nem jó eltartani és meg nem adni (valószínűleg: Árkos, 1694. aug. 15. után) [240. l.]
Tempore calamitoso (1699. 11. 08.)	Haza békességéért (1695. júl. 30.) [132. l.]
Magyarország egy részének levágattatásának alkalmatosságával lött	Az pogány töröknek és az német császárnak már régtől fogva való hadakozásának idején (Árkos, 1695. 07. 30.) [553. l.]

Ezt a csak néhány példával szemléltetett „diárium-jelleget”³⁷ valószínűleg arra vezethetjük vissza, hogy egy 1695. évi zsinati határozat eredményeképp gyökeres

³⁴ LOVAS Borbála, *A búcsúzás diszkrét bája: Református halotti beszédek egy unitárius prédikációgyűjteményben*, Keresztény Magvető, 125(2019/2), 153–169.

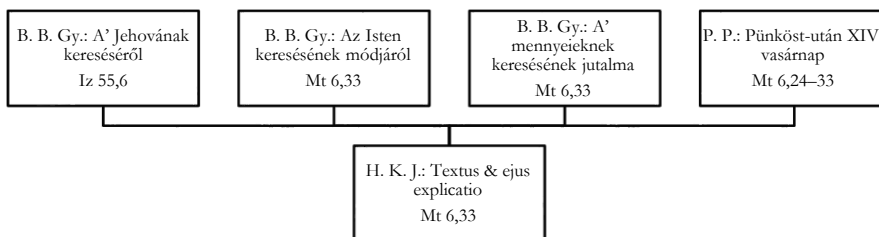
³⁵ RESTÁS Attila, „*Inter idiotas et rusticanos*”: *Szövegalkítás és tanítás egy bölöni unitárius kézirat predikációskötetben*, *Studia Litteraria*, 52(2013/3–4), 202.

³⁶ Vö. *Uo.*, 189, 201, 202.

³⁷ *Uo.*, 201.

fordulat állt be az unitárius prédikációk hagyományozódása terén: minthogy ettől az évtől minden szentháromság-tagadó papnak saját prédikációskönyvet kellett összeállítania,³⁸ a kolligátumokat a 17. század végétől elkezdték felváltani a szerzői kéziratok prédikációskötetek. Mivel pedig ezekbe a lelkészeknek elvileg minden héten le kellett írniuk egy-egy beszédet, amelyeket azután magán a közzsinton vizsgáltak felül, ez a végzés döntő jelentőséggel bírt a naplószerűség és a címlap, illetőleg a felekezeti központi kompiláció elterjedésében.

Az alábbiakban épp az utóbbira, azaz az unitárius felekezeti központi kompilációra szeretnék a *Prédikációs-életről* egy olyan konkrét példát kiragadni, amelyről úgy vélem, kompilációtörténeti kuriózum: a könyv negyedik prédikációját ugyanis – jelentéktelen módosításokkal – két nem unitárius és egymástól is eltérő felekezeti szerző beszédeiből „ollózták össze”, a református Batai B. György *Meta electorum*³⁹ című munkájának három prédikációjából és a katolikus Pázmány Péter⁴⁰ püünkösdi utáni XIV. vasárnap mondott beszédéből.

Kettejük közül csak az előbbit kell bemutatni. Az 1666-ban megjelent *Meta electorum* szerzője, akinek eddigi legrészletesebb életrajzát még Herepei János írta meg,⁴¹ a 17. század közepén kolozsvári, azután pedig élete végéig zilahi pap volt.

³⁸ KÉNOSI TÓZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *Az Erdélyi... II.*, 6. j. i. m., 557.

³⁹ *Meta electorum, választottak tárgya, melyre minden buzgó lelki és idvességét kívánó embernek teljes életének folyásában szükségesképpen kell cselezkenni / Mellyet irt és egynehány praedikációkban foglalván szem eleibe terjesztett Batai B. György z. p. Székébenben, M.DC.LXVI.* (Továbbiakban: *Meta electorum...*)

⁴⁰ HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter irodalomtörténeti értékei: az alkotásmód legfőbb sajátosságai = Magyar irodalomtörténet*, szerk. HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes, MARGÓCSY István, technikai szerk. HORVÁTH Andor, Budapest, Gépekönyv, 2020–2021. <https://f-book.com/mi/index.php?chapter=1008HARGPAZM> Hozzáférés: 2023.02.22

⁴¹ HEREPEI János, *Batai B. György = H. J., Apáczai és kortársai: Herepei János cikkek*, szerk. KESERŰ Bálint, Budapest – Szeged, k. n., 1966 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink

Nem osztozott a puritánusok egyházszerkezeti felfogásában, s „[ö]sszeférhetetlen természetével Apáczai [Csere János]t is kikezdette”.⁴² Igehirdetését Borbáth Dániel így jellemezte: „Egy-egy témáról 4–5 beszédet is írt, részletezve a textus szempontjai szerint. Ezért beszédei rövidebbek, mint általában a többi ortodoxusé.”⁴³ A tizennégy prédikációt tartalmazó *Meta electorum* című prédikációskötet, amely az unitáriusokkal és a katolikusokkal is polemizál,⁴⁴ négy részre szokták osztani, az első öt beszéd Isten és a mennyei jók kereséséről, a második öt az üdvösségről és Krisztus ítéletéről, majd két-két prédikáció a bűnös lélekről és Isten kegyelméről szól.⁴⁵

Szerkezeti egység	Átvétel (lap- és sorszám)	Forrás (lap- és sorszám)	Melyik szerkezeti egységben található eredetileg az átvétel?
Textus	59.1–5.	BBGy2 34.10–11. PPÖM 421.30–422.2.	A „Textusban”
[Exordium]	59.6–27.	PPÖM. VII. 433.21–33.	A „Propositio II. részében”
	////////// ////////// ////////// /	////////// ////////// ////////// //	////////// //////////
[Pars prima]	60.8–10.	BBGy2 35.3–6.	A „Részeiben”
	60.11–21.	BBGy1 16.1–11.	A „Summában”
	60.22–61.28.	BBGy2 35.10–36.4.	A „Részeiben”
	62.1.	BBGy2 36.11–12.	A „Részeiben”
	62.1–63.15.	PPÖM. VII. 422.33–423.25.	Az exordiumban
	////////// ////////// ////////// /	////////// ////////// ////////// //	////////// //////////
	63.18–64.8.	PPÖM VII. 433.4–17.	A „Propositio I. részében”
64.9–65.16.	BBGy2 37.5–38.17.	A „Részeiben”	

történetéhez, II), 565–573. Bátai könyves műveltségéről: SIPOS Gábor, *A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században*, Szeged, Scriptum Kft., 1991 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, I), 27–28.

⁴² HEREPEI, *Bátai...*, 41. j. i. m., 569.

⁴³ BORBÁTH Dániel, *Szemelvények a XVI–XVII. századbeli református igehirdetők prédikációiból – Bátai B. György*, Református Szemle, 72(1979/3), 181.

⁴⁴ *Meta electorum...*, 39. j. i. m., 136–137.

⁴⁵ RMNy 4, 3317.

Szerkezeti egység	Átvétel (lap- és sorszám)	Forrás (lap- és sorszám)	Melyik szerkezeti egységben található eredetileg az átvétel?
	65.16–26.	PPÖM. VII. 426.17–21. és 426.25–29.	A „Propositio I. részében”
Pars secunda	////////// ////////// ////////// /	////////// ////////// ////////// //	////////// //////////
	66.2–24.	BBGy3 51.24–52.19. és 59.24–26.	A „Részeiben”
Tanúság	66.24–67.17.	BBGy3 52.27–53.9. és 53.13–19.	A „Részeiben”
Feddés	67.18–28.	BBGy3 53.20–28.	Az első „Feddő haszonban”
	68.1–23.	BBGy3 56.15–57.7.	A második „Feddő haszonban”
	68.24–70.2.	BBGy3 54.1–55.111.	Az első „Intó haszonban”
	////////// ////////// //////////	////////// ////////// //	////////// //////////
	70.15–71.21.	PPÖM VII. 429.22–430.3. és 430.6–8.	A „Propositio I. részében”
	71.22–28.	PPÖM VII. 430.24–26. és 431.6–7.	A „Propositio I. részében”
	71.29–31. ////////// //////////	////////// ////////// //	////////// //////////

Feljebb említett negyedik beszédének vázát id. Homoródszentmártoni Kovács úgy alakította ki *Az Isten keresésének módjáról* és *A' mennyieiknek keresésének jutalma* című Batai-prédikációk összeszerkesztésével, hogy a rövidebb beszédeket író forrásával ellentétben egyetlen prédikációban magyarázhassa híveinek ezek közös textusát, a Mt 6,33-at: „Keressétek először az Isten(nek) országát és annak igazságát, mindezek reá adattatnak tinéktek.” Minthogy azonban magyarázatában szóról-szóra szeretett volna haladni, az előbb említett beszédeiben pedig Batai a „keressétek” kifejezés értelmezésekor *A' Jehovának kereséséről* című prédikációjához utalta olvasóit,⁴⁶ Homoródszentmártoni Kovács ezt a beszédet is bevonta néhány sor erejéig a szövegalkotási folyamatba. Ezzel az átvétellel

⁴⁶ *Meta electorum...*, 39. j. i. m., 36: „Erről a' felső prédikációban szólattam. Lásd meg ott, minémű ereje légyen.” *Meta electorum...*, 39. j. i. m., 51: „melyről szólattam”.

kezdte tehát fejtegetését, amelyet aztán a másik két református prédikáció összeillesztésével folytatott, a jutalomról szólóból véve át a tanúságot és bizonyos hasznokat is. Végül beszédét egy szintén a Mt 6-on alapuló Pázmány-beszéd olyan részleteivel keretezte, amelyeket exordiumnak és befejezésnek (tulajdonképp a feddés kiegészítésének) alkalmasnak vélt, s ugyancsak Pázmány-intertextusokkal kötötte össze a Bátaitól kihagyásokkal összemásolt szövegegységeket.

Ugyanezt a Pázmány-beszédet egyébként, ahogy a *Meta electorum*ot is, más prédikációiban (pl. 14., 46.) is felhasználta id. Homoródszentmártoni Kovács, aki joggal keltheti fel a figyelmünket azzal, hogy nagy „kényszerműveltségével” és kreativitásával – harmadik felekezetüként – képes volt szintézisben látni a katolikus megújulás vezéralakjának és egy puritánusellenes, de a katolikusokat és a szentháromság-tagadókat sem szívlelő református papnak a beszédeit. Nem tartom valószínűnek, mégsem zárnam ki a lehetőségét, hogy ilyen szövegkompilációkat más felekezetekben is létrehoztak, azok azonban sohasem lennének ennyire érdekesek – épp azok miatt a keresztény, illetőleg protestáns egység megteremtését célzó irénikus elképzelések miatt, amelyekből az unitáriusokat folyton kirekesztették. Ezzel azt is állítom: ilyen, a kompilációtörténetben egyenesen példátlan szövegeket alighanem csakis szentháromság-tagadók produkálhattak a kora újkorban.

*MTA BTK Lendület – Hosszú Reformáció Közép- és Kelet Európában (1500–1800)*¹

A Hosszú Reformáció Kutatócsoport az MTA támogatásával jött létre. A *Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I: konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800)* egy olyan projekt, amelynek kutatási fókuszában a többirányú/többidejű reformációk [Multiple Reformations] történeti jelensége áll.

A közép- és délkelet-európai térségben a reformációk szimultán módon más-más intenzitással és eredménnyel kezdődtek el, illetve mentek végbe. Hiszen akár egyetlen olyan régióra fókuszálva, mint például az Erdélyi Fejedelemség, hamar világossá válik, hogy a szászok, székelyek, sőt a románok reformációja egyáltalán nem egybeeső és végképp nem azonos konfesszionalizációs folyamatok következtében vagy hatására mentek végbe, ráadásul jelentősen eltérő időzítéssel. Ennek ellenére ezek egybefüggése vitathatatlan, a négy bevett religio sajátos történeti és társadalmi helyzete és az Unitus Egyház megjelenése ugyanannak a folyamatnak a része. A magyar reformáció történeti szempontú, alapvetően a közép- és délkelet-európai térséget lefedő elbeszéléséhez ezért a hosszú reformáció bizonyulhat a legalkalmasabb narrációs modellnek.

A kutatócsoport 2018-ban jött létre Tóth Zsombor vezetésével: tizenhárom tagból és négy társult kutatóból áll (Papp Kinga, Gesztelyi Hermina, Csata Adél és Bándi András), akik a kora újkori kutatás különböző szegmenseiből érkeztek. Csepregi Zoltán, Guitman Barnabás, Mihalik Béla, Molnár Lehel és Péter István az egyháztörténetet képviselik, míg Szegedi Edit elsősorban eszmetörténeti vonatkozású vizsgálataival gazdagította a csoport munkáját. Csorba Dávid, Fazakas Gergely Tamás, Gábor Csilla, Luffy Katalin, Tasi Réka és Móre Tünde pedig az irodalomtörténet felől közelítenek a korszak feldolgozásához. Három kutatási fókusz jelenik meg a csoport munkájában: a reformációtörténet historiográfiájának értékelése, a reformáció társadalom- és egyháztörténeti, illetve irodalom- és

¹ <http://longreformation.btk.mta.hu/hu>. Vezető kutató: Tóth Zsombor (BTK ITI)

művelődéstörténeti folyamatainak vizsgálata, továbbá a vallásos írásbeliség multimediális értelmezése. A lelkiségtörténeti kutatásokhoz az utóbbi két irányba sorolható eredmények révén tudott kapcsolódni a Lendület-kutatócsoport.

2022 végéig 7 monográfia, 5 tanulmánykötet, 4 forráskiadás, 3 adattár és 24 tanulmány jelent meg, amelyek közül lelkiségtörténeti vonatkozásuk miatt érdemes kiemelni a Tasi Réka és Móré Tünde szerkesztette *Interkonfesszionális és irodalom a kora újkorban* című kötetet, illetve Csepregi Zoltán („...daß er uns einen Correspondenten in Wien ausmache.” *Berichte, Briefe und Aufzeichnungen von dänischen und schwedischen Gesandtschaftspredigten in Wien, 1705–1755*), Tóth Zsombor (Husztai László: *Calvinus János élete*) és Luffy Katalin (*Brázovai feljegyzések/Înseminări din Braşova*) forráskiadványait. A csoport nagy figyelmet fordított a fiatal kutatók bevonására, ez nemcsak a társult kutatókkal folytatott együttműködést jelentette, hanem mesterkurzusok rendezését, illetve fiatal kutatók konferenciájának megszervezését is, amely szintén tanulmánykötettel zárult (*Közvetítők és közvetítés*).

2021-ben sikerült létrehozni a *Centre for Reformation Studies*-t (CRS), amely a BTK Irodalomtudományi Intézetben működik Kecskeméti Gábor intézetigazgató és Tóth Zsombor projektvezető irányításával.² Ennek a kutatási és tudománymenedzselési központnak a hosszú távú célja az, hogy a magyar reformációtörténeti kutatások és eredmények számára a nemzetközi tudományos környezetben kellő szakmai megjelenítést, illetve a magyar kezdeményezéseknek nemzetközi partnereket és fogadókészséget biztosítson. A CRS együttműködő partnerei a REFORC és a REFO500. A CRS létrejöttével a Lendület-projekt és eredményei, illetve a hosszú reformáció kutatása szakmailag és intézményesen is beépült a BTK Irodalomtudományi Intézetébe, ahol önálló intézeti struktúraként működik.

Tóth Zsombor és Móré Tünde

² <http://longreformation.btk.mta.hu/en/centre-for-reformation-studies/description> (2023. 02. 10.)

MÓRÉ TÜNDE

*A lelkiségtörténeti értelmezés lehetőségei a latin nyelvű halotti orációkban**

A halotti beszédek már a 19. században felkeltették a tudósok figyelmét: a szövegek a biográfusok számára, mint például Nagy Iván vagy Szinnyei József, kincsebányának bizonyultak, elsőként pedig Jakab Elek közelítette meg a halotti beszédek irodalmi műfajként.¹ A forrásszövegek feltárása és rendszeres gyűjtése azonban az 1980-as évekig váratott magára, Tarnai Andor és Péter Katalin 1981-ben alapította meg az ezzel foglalkozó kutatócsoportot. A munka lezárásaként egy tizenkét halotti beszédet közlétevéő forráskiadvány jelent meg Kecskeméti Gábor szerkesztésében és bevezető tanulmányával.² Ezeket az eredményeket folytatta Kecskeméti, akinek 1998-ban jelent meg monográfiája, a magyarországi magyar nyelvű halotti prédikációk retorikatörténeti helyéről.³ Ezt követően 2008-ban Szekler Enikővel publikált közös tanulmányt a magyarországi német nyelvű halotti beszédekről.⁴ Ezeket a vizsgálatokat folytatva Papp Ingrid a szlovákizáló cseh nyelvű halotti beszédekkel dolgozta fel, amelyekről retorikai szempontokat érvényesítő monográfiája jelent meg.⁵ A retorikatörténet mellett a halotti beszédek a mentalitástörténet számára is jelentős forrásnak bizonyultak: V. László Zsófia a 18. századi, jellemzően erdélyi halotti beszédekből

* A tanulmány a MTA BTK Hosszú Reformáció Kelet-Európában (1500–1800) projekt részeként készült.

¹ JAKAB Elek, *A XIX. századbeli erdélyi halotti beszédek bibliográfiájához*, Magyar Könyvszemle, 1882, 102–113.

² *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, szerk., KECSKEMÉTI Gábor, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988.

³ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, Budapest, Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5).

⁴ KECSKEMÉTI Gábor, SZEKLER Enikő, *A magyarországi német nyelvű halotti beszédek kutatásának helyzete és egy korai szöveg tanulságai*, Irodalomtörténeti Közlemények, 112(2008/1), 71–91.

⁵ PAPP Ingrid, *Bibliikus cseh nyelvű gyászbeszédek a 17. századi Magyarországon*, Budapest, Universitas, 2018 (Historia Litteraria, 34).

kirajzolódó női szerepeket és a női neveltetéssel kapcsolatos viták előzményeit mutatta be monográfiájában.⁶ Ezek mellett több olyan tanulmány is született, amely egy-egy személyhez, vagy családhoz kötődő halotti beszédeket elemzett. A latin nyelvű szövegeket eddig átfogó kutatás nem tárgyalta, az egyes személyekhez köthető kiadványokat vizsgálta a szakirodalom. Itt érdemes felhívni a figyelmet Mikó Gyula doktori értekezésére, aki Apafi Mihály erdélyi fejedelem halálára született temetési orációkat a szertartás kontextusában helyezte el.⁷

Már Kecskeméti Gábor monográfiája is megfogalmazta, hogy a latin nyelvű orációk elsősorban a humanista dicsőítő beszéd hagyományához kötődnek, ezt erősítették meg Szabó András kutatásai.⁸ Az elhunyt életét feldolgozó szövegek a történetírás és a biográfia határán helyezkednek el, amelynek feladata egyrészt a laudáció, másrészt a tanítás volt, mivel az elhunyt életét a hallgatóság számára követendő példaként mutatták be. A temetési szertartás során elmondott és meghallgatott halotti beszédek hozzájárultak ahhoz, hogy a gyászolók és a búcsúztató közösségként éljék át és dolgozzák fel a gyászt, az elhunyt élete így válhatott a közösség összetartó erejévé. Az elhangzott szöveg lejegyzése és kiadása egy másik típusú medialitást alakított ki. A konkrét alkalomtól függetlenül, gyakran privát környezetben folytatott olvasás arra adott lehetőséget, hogy a kiadványokat felhasználják egyrészt a mindennapi életvezetésben, másrészt a halálra való felkészülésben. A temetési szertartás keretein kívüli használat klasszikus példája amikor kegyességi, lelket gazdagító olvasnivalókként alkalmazták ezeket a munkákat. Számos kutatás vizsgálta a halotti beszédek szerepét a hétköznapi lelkiségben, ezek elsősorban anyanyelvi anyagokra és forrásokra épültek.⁹ Joggal vetődik fel a kérdés, hogy a latin nyelvű írások és beszédek milyen lelkiségtörténeti vonatkozásokkal rendelkeztek. A következőkben a latin nyelvű szövegek felhasználását, valamint azok esetleges lelkiségtörténeti vizsgálatának lehetőségeit tekintem át egyetlen, a 16. századból származó beszédet értelmezve.

⁶ V. LÁSZLÓ Zsófia, *Példás asszonyok: Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*, Budapest, Ráció, 2020.

⁷ MIKÓ Gyula, *Az Exequiae Principales és az Exequiarum Coereimonialium libri gyászbeszédei* [doktori értekezés], Debrecen, Debreceni Egyetem, 2008.

⁸ SZABÓ András, *A humanista életrajzi beszéd Magyarországon a 16. század második felében = Classica – mediaevalia – neolatina*, szerk. HAVAS László, TEGYEY Imre, Debrecen, Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2007, 127–133.

⁹ Lásd V. László Zsófia munkáit, a német, illetve angolszász területen folytatott kutatásokat.

Az első magyar nyelvű halotti prédikáció 1599-ben jelent meg a Magyar Királyság területén,¹⁰ ezt megelőzően elszórtan nyomtattak ki temetéshez kapcsolódó szövegeket, amelyek jellemzően latin nyelven íródtak. A latin nyelvű szövegek jórészt reprezentációs funkciót tölthettek be, ugyanis halotti orációk a magas rangú személyek temetésén hangzottak el, ez a tendencia egészen a 18. századig érvényes maradt. Amíg a magyar nyelvű szövegek jellemzően az egyházi szertartás részei voltak, így a parentálóknak a homiletika szigorú szabályaihoz kellett igazodniuk, addig a latin nyelvű oráció a világi búcsúztatáshoz tartozott, így a retorika szabályai érvényesültek ezekben a szövegekben. Ezek retorikai helyzete a kora újkorban rendre a *genus demonstrativum* nemébe tartozó szövegtípusokat indikált, ennek következtében jórészt dicsérnek a szerzők, legyen szó hazatérésről vagy akár halálról. Ebből az is következik, hogy a lelkiséget tárgyaló részek beleegyezésnek az elhunyt személyének dicséretébe és méltatásába. A 17. században a magyar és latin nyelvű búcsúztató szövegek egymás mellett, egyenrangú szerepet kaptak a temetésen, a 16. században azonban némileg más forrásadottságokkal szembesülünk. A szertartásokon elhangzott szónoklatok és prédikációk közül rendre egyedül a latin nyelvűek jelentek meg, elszórtan és jórészt külföldi nyomdákban.

Ezek közé a kiadványok közé tartozik az az 1570-ben Wittenbergben megjelent búcsúztató beszéd is, amelyben az Országh Ilona halálára készült oráció olvasható.¹¹ A nyomtatvány két szöveget tartalmaz, az elhunyt nemesasszonyt laudáló munka előtt ugyanis a Perényi Gábor halálára írt beszéd is olvasható, amely eredetileg 1568-ban jelent meg önálló nyomtatványként.¹² Mindkét oráció

¹⁰ KECSKEMÉTI, *Prédikáció...*, 3. j. i. m., 162–168.

¹¹ SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, *Orationes duae funebres, prior de vita et obitu spectabilis et magnifici Domini Gabrielis Perenii, Comitatus Abauynuariensis perpetui, Regiae Curiae in regno Hungariae Iudicis supremi, Musarum Moecenatis beneficentissimi etc. Posterior de vita et morte Generosae et Magnificae Dominae Helenae Orszag consortis eiusdem Sp. et M. Domini Gabrielis Perenii*, Wittenberg, n.a., 1570.

¹² UÓ., *Oratio de vita et obitu spectabilis et Magnifici Domini Gabrielis Perenii, Comitatus Abauynuariensis perpetui, Supremi Regiae Curiae in Regno Hungariae Iudicis, Musarum Maecenatis beneficentissimi etc.*, Wittenberg, Johannes Crato, 1568. A két kiadás közötti eltérésekhez lásd: CSORBA Dávid, *Az Országh Ilona feletti hiányzó temetési beszéd esete = Monokgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila, ZVARA Edina, Budapest, Kossuth, 2016, 137–143.

Szikszai Fabricius Balázs tollából származik, aki pályája jelentős részét Perényi udvarában töltötte Sárospatakon, az iskola vezető tanáraként.¹³

Szikszai saját munkáját joggal nevezhette úttörő jelentőségűnek, mivel először került nyomtatásba olyan szöveg, amely női elhunytat parentált, viszont a 16. században a külföldi egyetemjárók több orációt is kiadtak, amelyek a beszéd előzményének tekinthetők. Szintén Wittenbergben jelent meg Christian Schesaeus beszéde, amely Leonhard Stöckel életét dolgozta fel,¹⁴ továbbá a század első felében jelentek meg Johannes Sambucus beszédei, amelyek több kiadást is megértek. Szikszai Fabricius Balázs 1575-ben publikált újabb kiadványt, amikor sógoráról, Balsaráti Vitus Jánosról emlékezett meg,¹⁵ Kassai Császár György pedig tanítványként készített nagyívű portrét Szikszai tevékenységéről,¹⁶ láthatóan tudatosan kezelve a lassan formálódó egyháztörténeti narrációs hagyományt. A 16. századi latin nyelvű halotti orációkra ugyan kevesebb figyelem irányult, azonban a beszédeket tárgyaló szakirodalom főbb megállapítása az, hogy a szerzők argumentációjukkal igyekeztek megerősíteni és védeni egyházuk helyzetét és álláspontját.¹⁷ Az Országh Ilonát búcsúztató szöveget egyrészt az életrajzi adatok, másrészt a házasság kultúrtörténete felől hasznosította a szakirodalom,¹⁸ az oráció használatát és szövegét részleteiben azonban nem vizsgálta a kutatás.

¹³ SZABÓ András, *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon (1558–1598)*, Debrecen, Hernád, 2004 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 1).

¹⁴ Christianus SCHESAEUS, *Oratio describens historiam vitae praecipuam clarissimi viri Leonharti Stöckelii, rectoris scholae Bartphensis, fidelissimi, qui obiit die VII. Iunii*, Wittenberg, Jacobus Lucius Transylvanus, 1563. A szövegről lásd elsősorban történeti dokumentumként olvasva azt: GUITMAN Barnabás, *Hít, hatalom, humanizmus: Bártfa reformációja és művelődése Leonhard Stöckel korában*, Budapest, Szent István Társulat, 2017.

¹⁵ SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, *Oratio Funebris, de vita et morte clarissimi viri Ioannis Viti Balsaratii, Doctoris Peritissimi et Celeberrimi, atque Patachiensis Ecclesiae Pastoris doctissimi ac fidelissimi: scripta a Basilio Fabricio Zikszoviano, Ludimagistro in Sarospatach et recitata in consessu frequentissimo dominorum Baronum, Nobilium, ecclesiasticorum et politicorum ad solennes funeris exequias congregatorum, die 9 April. 1575.*, Wittenberg, Clemens Schleich et Antonius Schöne, 1576.

¹⁶ KASSAI CSÁSZÁR György, *Oratio de vita et obitu clarissimi viri, pietate, sapientia, virtute, humanitate et castae incorruptaeque religionis studio praestantissimi, veritatis orthodoxae patroni et propugnatoris imprimis strenui, ac de iuventute Pannonica optime meriti D. Basilio Fabricii Szikszoviani habita*, Wittenberg, Typis Clemens Schleich et Antonii Schöne, 1577.

¹⁷ Lásd KECSKEMÉTI, *Prédikáció...*, 3. j. i. m., 162; CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*, Budapest, Balassi, 2013 (Humanizmus és reformáció, 34), 319–326.

¹⁸ PÉTER Katalin, *Házasság a régi Magyarországon 16–17. század*, Budapest, L'Harmattan, 2008.

A szöveg keletkezési körülményeiről az elhunyt rokonságának címzett ajánlás tartalmaz további információkat. A szerző Ország Ilona édesanyját, Pekri Annát szólítja meg az ajánlásban, aki a szertartással kapcsolatos ügyeket, megrendeléseket intézhette, mivel Ország gyermektelen özvegyként hunyt el. Pekri kétszer ment férjhez: első férje Ország László, míg második férje az a Losonczi István volt, aki Temesvár ostroma során, 1552. július 27-én esett el. Második férje halálát követően Pekri kiházasította gyermekeit: Ország Ilona és Perényi Gábor esküvőjét még 1552 őszén megtartották Terebesen. Gyermekei közül Ország Borbála 1555-ben enyingi Török Ferencsel, Ország Kristóf 1560-ban Zrínyi Ilonával kötött házasságot. Az 1560-as évek első felében Losonczy Fruzsina Ecsedi Báthory Miklós neje lett, Losonczy Anna pedig 1567-ben lett Ungnád Kristóf felesége.¹⁹ A házasságkötések is mutatják, hogy az Ország család leszármazottai a korszakban fontos szerepet betöltő nemesi házakkal kötöttek szövetséget. Ezekre a családi viszonyokra utal Szikszai Fabricius az ajánlás címzésével, hiszen Pekri Anna mellett megszólítja vejeit is, ezzel is bizonyítva Ország Ilona származásának kiválóságát, családjának feddhetetlen voltát. A szöveg nem tematizálja a szertartást, a szónok mindössze arra tesz utalást, hogy elhangzott a kiadott beszéd egy változata, további részleteket viszont nem oszt meg az olvasóval. A kiadvány valószínűleg a korszakban megszokott módon juthatott el Wittenbergbe, az éppen peregrinációs útra induló diákok valamelyike lehetett a postás.

Noha a halotti orációk kincsesbányának számítanak, ha a kutató életrajzi adatokat keres, erre a szövegre ez az állítás nem igaz. Ország életével kapcsolatban mindössze néhány konkrét eseményt és ennek időpontját említi az orátor: születési idejét nem ismeri pontosan, a biztos támpontokat házasságkötésének és halálának ideje jelenti. Ez a megoldás nem különbözik a 16. század többi halotti orációjától: a búcsúztatók jórészt a kulcsfontosságú eseményeket látták el pontos évszámokkal és dátumokkal. A szónok a búcsúztatás forrásaként a családi beszámolókat jelölte meg, amely szintén egy visszatérő fordulat a halotti szövegekben akkor is, ha – mint ennél a kiadványnál is – a búcsúztató személyes ismeretségben lehetett az elhunyttal. Szikszai mind a férj, mind a feleség érdemeit

¹⁹ Ezek jelentőségéről lásd: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Losonczy Anna a források tükrében = Tiszaszentmárton*, Tiszaszentmárton, Tiszaszentmárton község Önkormányzata, 2014, 63–82.

taglaló beszédben patronáltként hivatkozik saját magára, ebből a pozícióból szólal meg. Erre példa a Perényit búcsúztató beszédből:

Squalore conficitur Schola ista, quam velut ex naufragiis rei literariae passim miserrimis istis temporibus disturbatae, ac dissipatae, Princeps Optimus magno studio colligere coeperat, quod tanto Patrono spoliata sit, in cuius pietate et benignitate, omne suorum successuum collocaverat praesidium.²⁰

A szónok helyzete és közösségválasztása egyrészt hitelesíti az orációban foglaltakat a gyászolók előtt, továbbá egyértelművé teszi számukra, hogy az iskola és annak bőkezű támogatása (esetleg a támogatás folytatása) valós és sarkalatos kérdés. Másrészt a wittenbergi magyar diáktársaság számára is jelentős témáról van szó, hiszen élénk kapcsolat volt az egykor Wittenbergben diákoskodó Szikszai és a társaság tagjai között.²¹

Az ajánlás abból a szempontból is fontos szövegegység, hogy Szikszai itt fogalmazza meg azokat a gondolatokat, amelyek az oráció lelkesítő-történeti értelmezését lehetővé teszik: a szónok arra hívja fel a figyelmet, hogy a beszéd tükörként mutatja meg, hogy az édesanya kegyes életmódja, kiváló jelleme hogyan mutatkozott meg lánya életvezetésében. A tükörirodalom felé tett utalás a szöveg példázatos jegyeire is magyarázatot ad. Az oráció kontextusában a kegyességre törekvő életmód, ennek látható és nem látható jelei argumentumok lesznek a laudációban. Ezzel az eljárással Szikszai Fabricius búcsúztatásában az elhunyt Országh Ilona a kegyes, istenfélő protestáns nemesasszony alakját ölti magára, aminek egészen a 20. századig gazdag irodalmi hagyománya lett.

Hic vero auditores ornatissimi, fugacitatis et inconstantiae rerum humanarum luculentissimum exemplum libeat considerare, quo certe nescio an tempora haec nostra, in familia tam praeclara et illustri ostenderunt memorabilibus. Quem enim non ita pridem generis vetusta nobilitate, virtute, dignitatibus, opibus, potentia, celebritate nominis, ditionis denique amplitudine spectabamus inter omnes reliquos iam patriae proceres florentissimum, in ipso aetatis

²⁰ SZIKSZAI FABRICIUS, *Oratio de vita et obitu...*, 15. j. i. m., B1v.

²¹ SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613.*, Budapest, Ballasi, 2017 (Humanizmus és reformáció, 37), 17–33.

nondum a suo statu declinantis vigore, medioque honorum amplissimorum cursu emori conspeximus.²²

A szónok a női nemről számontartott és a kora újkorban teljesen elfogadott-nak számító kijelentésekből indult ki. Ezek közé a tulajdonságok közé sorolhatjuk például a *Biblia* rendszeres olvasását, a háztartás vezetését, a szolgálókról, háznépről, szegényekről való gondoskodást. A dicséretre méltó tulajdonságok és cselekedetek mellett a szónok azzal is szembesítette hallgatóságát, hogy Országhnak felül kellett emelkednie saját jellemének esetleges gyengeségein. Itt olyan problémákat is említ, amelyek nem csupán a női nemre vonatkoztak, például a túlzott lelkesedés.

Religionem veraeque pietatis studium in hoc sexu primam laudem obtinere, nemo diffitebitur opinor. Quamvis enim in viris quoque rerum ad cultum et honorem Dei spectantium, potissima debeat esse cura et diligentia nescio tamen quo arcana naturae motu, sexus muliebris si recte in tenera aetate ad pietatem assuefiat, magis rapitur ad coelestium rerum studium et contemplationem. [...] Quantus vero Generosae huius Dominae ardor in religionis purae doctrina fideliter cognoscenda extiterit, et quam studiose audiverit Reverendum patrem D. Stephanum Copacium, eruditione, pietate, sapientia vitaeque integritate spectatissimum virum, supremum dum vixit harum Ecclesiarum et Scholarum praesidem, quem a concionibus Princeps noster complures annos habebat, ex eodem praedicari saepe audivi. Ipsa enim summam Christianae fidei diligenti studio perdidicerat, ut Catecheticae doctrinae institutionem probe teneret, et cum marito saepius de auditis concionibus summa cum reverentia et modestia conferre gauderet. Legebat etiam sedulo scripta Biblica, historica praesertim et Evangelica in linguam vernaculam conversa, illaque lectione librorum sacrorum mirifice delectabatur, adeo ut vix diem intermitteret ullum, quo vel veteri vel novo Testamento non aliquid cognoscendam putaret.²³

Az idézetben az első kijelentés erre a megoldásra szolgál példaként: Országh érdeklődött az igaz tanítások iránt és arra törekedett, hogy tanulmányozza

²² SZIKSZAI FABRICIUS, *Orationes duae funebres...*, 11. j. i. m., H1r.

²³ *Uo.*, 11v.

a kegyes életmódot. Jellemző a mérték hangsúlyozása: noha az érdeklődés a búcsúztató szerint önmagában dicséretre méltó dolog, a túlzott lelkesedés tévútra vihetne volna a nemesasszonyt, ha nincs megfelelő kísérelő mellette, az udvari pap, Kopácsi István személyében.

Országh erényei közé tartozik továbbá, hogy engedelmes, türelmes, követi férje és udvari papja tanácsait. Nem fecseg, nem öltözik túl díszes ruhákba, nem érdeklik a csecsebecsék. Az itt felsorolt tulajdonságok kapcsolódnak ahhoz a gondolathoz, hogy a kegyesség külsőleg is látható jegyekkel bír, másképp mozog és hordozza magát a bűnös és büntelen ember, továbbá más érdeklődési területek jellemzőek rájuk.

A kegyesség megfelelő módon történő gyakorlása a korszak egyik kulcsfontosságú problémája, ahol az embereknek a túlzott lelkesedést, vágyakozást, kíváncsiságot azért kell elkerülniük, nehogy bűnössé váljanak. Jill Bepler és Cornelia Niekus Moore kutatásai nyomán tudjuk, hogy a halotti beszédekre jellemző, hogy a férfiak búcsúztatása során a hivatalokat, a társadalmi hierarchiában betöltött szerepüket sorolják fel, míg a nők parentálásának argumentumait a háztartás köré szervezett tevékenységekből merítik.²⁴ A Perényi–Országh házaspár halotti beszédei is ezeket a jegyeket hordozzák, azonban mindkét szöveg bevezető passzusai hangsúlyozzák, hogy a szónok elsődleges feladata az, hogy leplezze erényeiket a hallgatóság előtt, ugyanis azok nem voltak láthatóak a nyilvánosság számára. Erre olvasható egy példa a Perényit búcsúztató beszéd bevezetésében, ahol a szónok azt taglalja, hogy az elhunytól téves kép él a gyászolóknakban.

Tanta enim perversitas ne dicam improbitas est pleoroumque in hac maligna sycophantia corruptissimorum seculi nostri iudiciorum, ut tales etiam pietate religiosa praestandas magnis praesertim viris, debitae observantiae mentisque gratuae testificationes publicas, non vereantur in sinistram rapere partem, in issque malitiose carpendis lividae naturae foedum morbum, studiumque maledicentiae liberalibus ingeniis detestandum, turpissime proderet.²⁵

²⁴ Jill BEPLER, *Women in German Funeral Sermons: Models of Virtue or Slice of Life?*, *German Life and Letters*, 44(1991/5), 392–403; Cornelia NIEKUS MOORE, *Patterned Lives: The Lutheran Funeral Biography in Early Modern Germany*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2006.

²⁵ SZIKSZAI FABRICIUS, *Orationes duae funebres...*, 11. j. i. m., A3v.

A szöveg nyomán a kegyesség egyik meghatározó jellemzője, hogy nem látványos, szinte rejtett cselekedetekből és szokásokból áll össze, a nyilvánosság számára látványos eredmények, mint például a hivatalok, a legkritikább esetben alkalmasak arra, hogy a kegyes életet példázzák. Perényi Gábor török ellen vezetett csatái ugyanúgy az Istennek tetsző élet keretei között válnak jelentéssé, ahogyan az iskolaalapítás, vagy éppen a dogmatikai viták iránti elkötelezettsége. Amíg a férj esetében a rosszakarók tehetnek arról, hogy nem egyértelmű a gyászolók számára az, hogy milyen támogatót vesztek el Perényi személyében, addig az özvegy búcsúztatása azért is kihívás, mert a nők dicséretének nincs hagyománya.

Quod prius illud attinet, quamvis nulla talis officii commemorantur in historiis patriis, quae quidem mihi lectae sunt exempla, tamen verisimile videtur, non defuisse viros literis excultos in aulis nostrorum Principum posteriorum maxime, qui potuerunt illorum virtutem, sapientiam, reque pro Repub. fortiter gestas oratione eleganti et copiosa in conuentibus funebribus praedicare, cum praesertim uberiores exempla illa vetustiora suppeditarent laudis materiam. In hac enim paucitate patriorum scriptorum, non omnia quae antiquioribus temporibus acciderunt descripta sunt literis, cum exteros potius et peregrinos quam domesticos rerum Ungaricarum scriptores, ut semper ita nunc quoque magno cum pudore nostrae gentis habeamus.²⁶

Az elhunyt erénye és kegyessége éppen a külső jegyek hiányának feltárása által válik láthatóvá. A szónok kizárólag olyan argumentumokat sorakoztatott fel, amely Ország életében a privát szférájához tartozott, kívülről nem volt hozzáférhető. A saját szobájában zajló olvasás, a ház körüli teendők ellátása, a szolgálok és szegények istápolása mind olyan szokások, amelyek jórészt láthatatlanok voltak a köz számára. A beszéd így arra is szolgál, hogy az eddig nem látott, vagy éppen nem észlelt kegyességet felfedje hallgatósága, illetve olvasóközönsége számára. Ehhez hasonlóan mutatja meg azt is a szöveg, hogy az elhunyt megpróbáltatásait Istenhez fordulva viselte el, arra használva ezeket a sorscsapásokat, hogy elmélyítse hitét.

²⁶ *Uo.*, F4r.

Et quia omnes fere virtutes matronales intra privatos parietes versantur, ad oeconomicam quippe administrationem potissimum pertinentes, age eas ex literis quarum sacer et aeternus ille Dei spiritus autorem se profitetur potius, quam ex scriptoribus ethnicis, qui tamen congruentia pene de his officiis tradunt, quales esse oporteat expendamus.²⁷

Szikszai beszédét az egyszerű, világos stílus jellemzi. Mindössze elszórtan használ fel antik utalásokat, tartózkodik a homályos, túlzottan eruditív megfogalmazástól. A bibliai párhuzamokat úgy válogatta össze, hogy azok illeszkedjenek az elhunyt megpróbáltatásaihoz, így Országh Ilonánál Sára, Anna, Rebeka és Erzsébet alakja szerepel.

A magyarországi olvasóközönség számára mind a megjelenés helye, mind a latin nyelv nehezen hozzáférhetővé tette Szikszai Fabricius Balázs munkáját, ezért nem valószínű, hogy kegyességi olvasmánynak szánták a kiadványt. A halotti oráció megírása, megjelentetése ezért elsősorban a 16. században formálódó magyarországi egyházszervezetet patronáló nemesi családok németországi reprezentációjába illeszkedik, amelynek egyik fontos aspektusa volt a patronáló családok vallástámogató, vallásvédő szerepben történő ábrázolása. A lelkiség és a kegyes élet gyakorlása ezáltal reprezentációs elemmé vált a sárospataki tanár munkájában.

²⁷ Uo., 12r.

Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely

(Debreceni Egyetem)

1.) Hálózatos szerveződés

A kutatócsoport e néven 2005-ben, OTKA pályázat keretében jött létre, ám régi magyar irodalomtörténettel foglalkozó műhelyként már az 1990-es évek eleje óta létezik. Bitskey István és Imre Mihály – Bán Imre örökségét folytatva – előbb a régi magyaros PhD-hallgatókat és graduális hallgatókat fogták össze. Később, immár hivatalos kutatócsoportként, egy Debrecenből kiinduló, Kolozsvártól Budapestig, illetve Nápolyig és Birminghamig ívelő, rendszeresen 12-15 tagból és további 6-7 magyar és külföldi partnerkutatóból, valamint az aktuális és korábbi PhD-sokból összeálló hálózatot kezdtek működtetni, Fazakas Gergely, majd Száraz Orsolya tudományos titkárok közreműködésével, később vezetésével. Az együttműködések kialakításában fontos elv volt, hogy a hozzánk térben legközelebbi műhellyel, a Debreceni Református Kollégium kutatóival tudjunk közösen dolgozni, pályázati keretek között is: hazai és nemzetközi konferenciák szervezésével, forrás- vagy tanulmánykötet-kiadással.

A műhelyünkből több olyan kutató került ki (Gábor Csilla, Tóth Zsombor, Csorba Dávid, Tasi Réka), akik vagy már a közös OTKA pályázati együttműködéseink idején, vagy azóta önálló kutatócsoportokat létesítettek: néhány jelenlegi és volt tagunk, illetve mások részvételével. Debrecenben is létrejött egy másik, a Műhelyünkkel részben átfedésben működő közösség, szintén OTKA-keretben: a Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoport, amely 19–20. százados kutatókkal kibővülve, nagyobb kontextusba helyezte kora újkoros kutatásainkat. Eredményeinket olyan forráskiadvány- és monográfiásorozatokban, illetve folyóiratban közöljük, amelyek anyaintézményünkhöz, a Magyar Irodalom- és Kultúratanudományi Intézethez kötődnek és a Debreceni Egyetemi Kiadó gondoz (Csokonai Monográfiák, Csokonai Források, Studia Litteraria, Loci Memoriae Hungaricae).

2.) Kutatási fókuszpontok

Az egymást követő OTKA-projektek ReBaKucs-konferenciáinak, illetve számos más szimpóziumnak, szövegkiadásnak, monográfiának, tanulmánykötetnek folyamatos volt a kegyesség- és lelkiségtörténeti érdeklődése, az idők során eltérő hangsúlyokkal. A 2000-es évek közepéig elsősorban a retorikatörténet határozta meg a kutatásokat. Az évtized második felétől mindez kiegészült a magyarországi felekezeti és nemzeti identitásképződések vizsgálatával (az európai konfesszionális rendszer kontextusában), elsősorban magyar, német, latin és olasz kegyességi műfajokkal: kéziratos és nyomtatott prédikációs- és imakötetekre, meditációkra, ágendákra, énekeskönyvekre fókuszálva.

A 2010-es évek középső harmadában kezdtünk szisztematikusabban foglalkozni a kora újkori mártirológia és szentkultusz kutatásával, a kora újkori katolikus és protestáns nyomtatott és kéziratos szövegek mártírnarratíváinak feltárásával. Különösen fontos eredményeket értünk el a 17. századi magyar protestáns mártirológia legfontosabb szerzőinek értelmezésében, a gályarabok kortárs hazai és nemzetközi reprezentációjának, illetve későbbi kultuszának feldolgozása terén. Ez a szempontrendszer több más kutatásba és szövegkiadásba épült be: például a Medgyesi Pál prédikációját sajtó alá rendező vállalkozásunk online adatbázisába, Apafi Mihály erdélyi fejedelem temetési szövegeinek edíciójába, újabban Bethlen Kata önéletírásának, imádságoskönyvének és végrendeleteinek készülő kritikai kiadásába (és az utóbbi szerzőhöz kötődő szövegek és tárgyak monografikus feldolgozásaiba).

A 2010-es évek második felétől a mártirológia- és szentkultusz-kutatásainkat emlékeztörténeti vizsgálatokkal gazdagítottuk: konferenciáinkat, tanulmányköteteinket részben e témának szenteltük.

A retorika- és poétikatörténeti kutatásaink hangsúlyát újabban a kegyességi irodalom alábbi területeire helyeztük: 1.) a magyarországi latin nyelvű bibliai költészetre (*sacra poesis*) és a neolatin halotti versgyűjteményekre, 2.) az itáliai jezsuita népmisszió gyakorlatára és prédikációszövegeire, 3.) az országos imádságok és bűnbánati alkalmak rendszerét áttekintő adatbázis-építésre és monografikus feldolgozásra.

Fazakas Gergely

SZÁRAZ ORSOLYA

*Sírásreprezentációk 17–18. századi magyar nyelvű
katolikus prédikációkban*

Az immár jó néhány évtizede folyó nemzetközi érzelmtörténeti kutatások szemléletmódja és eredményei szinte alig jelennek meg a kora újkori lelkiséggel foglalkozó magyarországi kutatásokban, pedig ezek különösen termékeny terepet jelenthetnének az érzelmtörténet számára.¹ Tanulmányomban ezért arra vállalkozom, hogy egy kisebb résztéma tárgyalásán keresztül szemléltessem az ebben rejlő kutatási lehetőségeket. Vizsgálatom tárgyát 17–18. századi magyar nyelvű, nyomtatásban megjelent katolikus prédikációk jelentik. Célom annak bemutatása, hogy ezek a szövegek milyen sírásreprezentációkat állítanak a befogadó elé. Tanulmányom középpontjában egyetlen érzelmkifejezési forma, a sírás áll, amelynek megjelenítése ezúttal nem retorikai-nyelvi, hanem tartalmi szempontból érdekel.

A vallásos érzelmeket kutató John Corrigan megállapítása szerint egy vallás – szövegek, tárgyak, rituálék segítségével – nemcsak hittételeket és a vallásgyakorlat helyes módját közvetíti, hanem azt is, hogy „mit vár el érzelmi szempontból a híveitől”.² Éppen ezért a prédikáció, mellyel a kora újkori katolikus hívők nagy tömegei kerültek kapcsolatba, különösen alkalmasnak látszik arra, hogy általa megismerjük, milyen spirituális értéket és jelentést társítottak egyes érzelmekhez, és hogyan látták azok szerepét a lelki életben. A prédikációk a sírást nyilvánvalóan vallásos kontextusban értelmezik, mégpedig egy olyan műfajban,

¹ A kivételek egyike FAZAKAS Gergely Tamás, *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet: A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Könyvtár, 50), 63–120.

² John CORRIGAN, *Introduction = Religion and Emotion: Approaches and Interpretations*, ed. by J. C., Oxford, Oxford University Press, 2004, 18: „what a religion expects emotionally of its members”.

amely az érzelmekre és az érzelm kifejezésre vonatkozóan (is) elsősorban elvárásokat és normákat ad át. Jelen vizsgálat tehát az érzelmetörténeti kutatásoknak abba a vonulatába illeszkedik, amelyik valamely közösség érzelmi sztenderdjeire kérdez rá.³ Egy hosszabb távú kutatás keretein belül természetesen indokolt lesz olyan széleskörű és szisztematikus vizsgálatot végezni, amely a 17–18. századi magyar nyelvű katolikus prédikációkban egyrészt az érzelmekről szóló beszéd nyelvi, retorikai és tartalmi jegyeit tárja fel, másrészt azt, hogy a hitszónokok milyen érzelmeket és milyen retorikai eszközökkel kívántak felkelteni a hallgatóságban. Egy ilyen kutatás eredményei annak a fontos kérdésnek a megválaszolásához is hozzájárulhatnak, hogy létezett-e egy jellegzetesen katolikus érzelmi értékrend és normarendszer, melynek alapján a katolikusok a protestánsoktól elkülönülő érzelmi közösségként definiálhatók.⁴ Ahogyan az a fenti célkitűzésből is látható, jelen írás ennél jóval szerényebb feladatot kíván elvégezni.

Az érzelmetörténeti kutatások abból indulnak ki, hogy az érzelmek és az érzelmenyilvánítás formái társadalmi, kulturális kontextustól függően változhatnak. A nemzetközi szakirodalom már bőségesen értekezett arról, hogy a kora újkori sírás nem szükségszerűen valamilyen érzelm külső, testi megnyilvánulása, hanem szocializáció során elsajátított viselkedés, amely formális és rituális aktus is lehet. Erre elsők között hívta fel a figyelmet William A. Christian, aki a kora újkori Spanyolország vonatkozásában a kollektív és rituális sírás vallásos alkalmait állította tanulmánya középpontjába.⁵ Christian arra jutott, hogy ebben a közegben „[a] könnyeket bizonyos érzelmek alapvető és látható bizonyítékának tekintették”.⁶ A sírás elsajátítása történhetett olyan kollektív, rituális-liturgikus események során, mint például a processziók (Christian elsősorban ezekkel foglalkozott), de szövegek és képek segítségével is, melyekkel a hívő olvasmányai során, igehirdetés és lelkigyakorlatok alkalmával élıszóban, illetve a templomok-

³ Corrigan ezt *emotionality*-nek nevezi (Uo., 18.), de a Stearns-szerzőpáros alapján gyakoribb a szakirodalomban az *emotionology* kifejezés és fogalom használata. Lásd Peter N. STEARNS, Carol Z. STEARNS, *Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards*, *The American Historical Review*, 1985/4, 813–836.

⁴ Az *emotional community* fogalmát Barbara Rosenwein vezette be: Barbara H. ROSENWEIN, *Emotional Communities in the Early Middle Ages*, New York, Cornell University Press, 2006, 24–26.

⁵ William A. CHRISTIAN Jr., *Provoked Religious Weeping in Early Modern Spain = Religious Organization and Religious Experience*, ed. John DAVIS, London, Academic Press, 1982, 97–114.

⁶ Uo., 98: „Tears were considered significant visible evidence for some feelings.”

ban kiállítva találkozott. Ezek mintákat kínáltak számára, hogy miért, hol és hogyan kell sírnia. Az elsődleges mintát maga Krisztus jelentette, akinek érzelmeit és szenvedését – Nagy Piroška egyik tanulmánya szerint – a középkorban ruházták fel üdvszerző képességgel, azok átélését és megtapasztalását pedig az egyház a 12–13. századtól kezdve egyre erőteljesebben propagálta a hívek körében.⁷ Krisztus evangéliumokban megörökített könnyei miatt a sírás is üdvösségre vezető és erősen javasolt kegyességi cselekedetté, sőt ahogyan Nagy Piroška könyve mutatja a szentség jelévé vált.⁸ Ennek a folyamatnak egyfajta kiteljesedéseként is felfogható az, amit Susan C. Karant-Nunn 16–17. századi német nyelvű katolikus prédikációk alapján állít: szerinte a kora újkorban „a Krisztussal való érzelmi azonosulás a katolikus hithez való elköteleződés alapját és bizonyítékát jelentette”.⁹ A katolikus kegyesség és prédikációk affektív előzményeit, gyökereit Karant-Nunn is a késő középkori lelkiségi formákban és sermókban találta meg.¹⁰ A középkortól eltérően azonban a krisztusi érzelmek átélésére a kora újkorban már nemcsak misztikus tapasztalatként tekintettek, amely csak szűkebb csoportok, elsősorban szerzetesek kiváltsága volt, hanem lehetővé, sőt kívánatosá tették minden katolikus számára, mivel ez a fajta lelkiség kifejezte a katolikusok közösségéhez való tartozást is.¹¹ Ezzel szoros összefüggésben az egész egyházi évben a prédikációk gyakori témájává vált Krisztus testi és lelki szenvedése, amelyet a katolikusok – a protestánsokkal ellentétben – imitálандónak tartottak.¹² A katolikus hitszónokok testi mortifikációra és a Krisztuséhoz hasonló érzelmek felkeltésére is biztatták hallgatóságukat: „Mert az ő szenvedése, nemcsak külső kínokat, fájdalokat és gyalázásokat, hanem belső rettegéseket, keserűséges bánatokat és sanyargatásokat kapcsol-magában.”¹³ Mindkettő devóciós hasznát pedig elsősorban a penitenciatartásban látták.

⁷ NAGY Piroška, *A megtestesült szenvedélyek a középkorban = Az érzelmek filozófiája: Szisztematikus-történelmi tanulmányok*, szerk. BOROS Gábor, SZALAI Judit, Budapest, L'Harmattan, 2011 (Dasein Könyvek), 68–71.

⁸ Piroška NAGY, *Le don des larmes au Moyen Âge*, Paris, A. Michel, 2000.

⁹ Susan C. KARANT-NUNN, *The Reformation of Feeling: Shaping the Religious Emotions in Early Modern Germany*, New York, Oxford University Press, 2010, 60: „Emotional identification with Christ was now the basis and the evidence of commitment to the Catholic faith.”

¹⁰ *Uo.*, 18, 27.

¹¹ *Uo.*, 60.

¹² *Uo.*, 36, 60–61.

¹³ PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, VI, *Predikációk*, Első rész, s. a. r. KANYORSZKY György, Budapest, Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Hittudományi Kara, 1903 (a továbbiakban PPÖM VI), nagypéntek 2. prédikáció, 678.

A bűnbánatnak hosszú évszázados története van, melynek során a magán és a nyilvános penitenciatartás változatos és ritualizált formái alakultak ki: a könnyes gyónástól kezdve a böjtölésen át a flagelláns körmenetekig.¹⁴ Ezek célja nemcsak a bűnök jóvátétele, hanem az is, hogy a bűnbánó külső jeleit adja mások számára másképpen hozzáférhetetlen belső érzelmeinek. A sírás a kereszténység kezdeteitől fogva a bűnbánat eszköze, azon meggyőződés alapján, hogy a bűnszerző szemek a könnyhullatással képesek a bűnök szennytét lemosni. A szemeknek ezt a fajta kettős természetét nem egyszer a prédikátorok is említik, a jezsuita Szabó István például a következőképpen: „Veszedelmesek a’ szemtelen szemek; mert nints vétek, mellyben néminémű képpen részesek ne vólnának. Valóságos igazsága ennek eléggé ki tetszik abból, hogy akár melly tagjával vétkezik valaki, és méltó penitenciát akar érette tartani, a’ meg törődött szívből származott szemek könnyhullatásit kedvelli leg inkább Isten a’ véteknek elmosására.”¹⁵ Nem meglepő ezért, hogy a sírás a keresztények számára felkínált bűnbánati modellek mindenkori eleme. Amire érdemes felfigyelnünk az az, hogy úgy látszik – mind a korabeli források, mind pedig a nemzetközi kutatás eddigi eredményei alapján –, hogy a penitenciatartás hagyományosan létező formái közül a kora újkori katolicizmus leginkább a sírást értékelte.

A sírás sokféle vallásos műfajban tematizálódott. A katolikus vallásos költészetben gazdag *lacrymae*-irodalom jött létre.¹⁶ Ide tartozik a 17. századi jezsuita, Sidronius Hosschius siralomelégijája is, amelyet a 18. században egy másik jezsuita, Baróti Szabó Dávid fordított magyarra.¹⁷ A 16–17. században sorra jelentek meg latinul és népnyelveken Péter, Szűz Mária, Mária Magdolna vagy egyszerűen a bűnbánó siralmi címmel a vallásos költészet újabb és újabb darabjai. A sírás

¹⁴ Lásd *A New History of Penance*, ed. Abigail FIREY, Leiden–Boston, Brill, 2008.

¹⁵ SZABÓ István, *Prédikátságok [...]*, Sopron, Rennauer Filep János, 1743, böjti harmadik pénteki prédikáció (Kassa, 1730), 70.

¹⁶ Lásd pl. a következő tanulmányt, mely ennek a költészetnek elsősorban az olasz nyelvű darabjait veszi számba: Angelo Alberto PIATTI, «E l’*nom pietà da Dio, piangendo, impari*»: *Lacrime e pianto nelle rime sacre dell’età del Tasso = Rime sacre tra Cinquecento e Seicento*, a cura di Maria Luisa DOGLIO, Carlo DELCORNO, Bologna, il Mulino, 2007, 53–106.

¹⁷ A kéziratban maradt fordítást az eredeti latin mellé helyezve kiadta Hubert Ildikó. *A szenvedő Krisztusról – Szent Péter siralmi: Sidronius Hosschius elégijái, Baróti Szabó Dávid fordítása*, Budapest, Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút, 2012.

jelen volt a vallásos énekekben, és a könnyek előzönlöttek a népmissziós beszámolókat is.¹⁸ A hagiográfiák a középkori hagyományt folytatva a könnyek adományával ruházták fel a szenteket, de a kora újkorban a sírás már nemcsak a lelki élet magasabb fokaira jutottak kiváltsága volt: a lelkigyakorlatos könyvek és a prédikációk is sírásra buzdították a katolikus híveket.

A sírás nyilvánvalóan a kora újkori teológia érdeklődésére is számot tartott, ennek legfőbb célja az volt, hogy szerepét a bűnbánat és az üdvözülés szempontjából mérlegelje, illetve hogy kategóriákba rendezze a könnyeket, melyek között olykor hierarchiát állított fel. A középkori teológiai hagyományt felhasználva különböző könnytípusok születtek, melyek a jezsuita teológusoknak köszönhetően váltak a késő skolasztika részévé.¹⁹ A sírásra vonatkozó katolikus tanításokat maga Roberto Bellarmino foglalta össze 1617-ben több kiadásban, először olaszul és latinul is megjelenő munkájában (*De gemitu columbae sive De bono lacrymarum*), melynek népszerűségét jelzi, hogy a 17. század folyamán további nyelvekre fordították le, és legalább negyvenegy kiadása volt, sőt még lutheránus parafrázisa is készült.²⁰ A címben megjelenő síró galamb az eretnekek ellen harcoló egyház metaforája, de nem kontroverz teológiai munkáról van szó. Bellarmino célja az, hogy a sírást népszerűsítse a katolikusok körében. A három könyvből álló műben a lelki könnyek szükségességéről, forrásairól és hasznairól értekeznek, melyeket bibliai és szentek életéből vett példákkal gazdagon illusztrál. Bellarmino természetes, ártalmas és üdvös könnyeket különböztet meg. A természetesek önmagukban semlegesek, világi veszteségek váltják ki őket. Az ártalmasok eredete a bűnben keresendő. Ezek ravaszságból, álszentségből származó tettetett, hamis könnyek. Az üdvös könnyek – ahogy a nevük is mutatja – segítik a hívőt az üdvösség felé vezető úton.

A könnyek – Bellarminóéhoz hasonló – tipológiája lelkigyakorlatos könyvekben gyakran helyet kap, prédikációkban azonban eddig csak Csúzy Zsigmond egyik beszédében talákoztam vele, aki azonban nem teológusi tanításra,

¹⁸ Vö. Orsolya SZÁRAZ, *Tears and Weeping on Jesuit Missions in Seventeenth-Century Italy*, Archivum Historicum Societatis Iesu, 2017/1, 7–47.

¹⁹ Joseph IMORDE, *Tasting God: The Sweetness of Crying in the Counter-Reformation = Religion and the Senses in Early Modern Europe*, ed. Wietse de BOER, Christine GÖTTLER, Leiden–Boston, Brill, 2012, 258.

²⁰ Robertus BELLARMINUS, *De gemitu columbae sive De bono lacrymarum*, Romae, typis Bartholomaei Zannetti, 1617. A kiadásokról lásd Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, I, Bruxelles–Paris, O. Schepens–A. Picard, 1890, coll. 1238–1241.

hanem Arisztotelészre hivatkozva különíti el a könnyek kétféle, meleg és hideg típusát.²¹ A meleg könnyek belső fájdalomtól származnak – állítja Arisztotelész és hivatkozva Csúzy, aki kénytelen ezt az állítást jócskán átalakítani, hogy közvetíteni tudja a keresztény tanítást. Így a meleg és bűnbánat szempontjából hathatós könnyeket végül úgy határozza meg, hogy azok töredelmes szívbeli bánatból és buzgó szeretetből születnek a test erre rendeltetett helyén, a szívben. Még jobban küzd azzal, hogy hogyan krisztianizálja Arisztotelész hideg könnyeit, azoknak okát ugyanis a filozófus külsőnek nevezi, példaként a szembetegséget és a szerencsétlenségeket nevezi meg. Csakhogy Csúzy ide Káin, Saul és Júdás könnyeit sorolja be, akik gyalázatból, félelemből és kétségbeesésből sírtak, és az olvasót az sem igazán győzi meg e felosztás logikusságáról, hogy Csúzy a „félelem” szó elé odailleszti a „külső” jelzőt.

Ha egy hitszónok a sírásról kívánt prédikálni volt hová fordulnia, a prédikatori segédkönyvekben ugyanis *lacrymae* címszó alatt megtalálta a könnyek különböző típusait és számos érvet, exemplumot, hasonlatot és idézetet a prédikáció megírásához.²² Ezek segítségével nemcsak a sírásról szóló katolikus tanítást tudta közvetíteni, hanem a megindítást is teljesíthette úgy, hogy a hallgatók szemébe könnyeket csalt, ami pedig a homiletika értelme szerint a hitszónok dicséretére vált, nem véletlenül idézték oly gyakran a Jeromos tanácsát, miszerint „non clamor populi, sed gemitus suscitetur; lachrymae auditorum laudes tuae sint”.²³

Bármilyen szövegről is legyen szó, a sírás értékét és minőségét mindig az oka alapján határozták meg. A könnyek osztályozása is tulajdonképpen erre épült. Míg a könnyeket rendszerező módon tárgyaló műfajokban igen sok lehetséges okot számba vettek és értékelték, addig a prédikációkban ezek közül csak néhány jelenik meg. A hitszónokok egyértelműen elítélően nyilatkoznak arról a sírásról, melyet betegség, világi veszteségek vagy szeretett személyek elvesztése vált ki: „Sírnak sokan, midőn sullyos nyavalya rongállyá testeket: Sírnak, midőn

²¹ CSÚZY Zsigmond, *Evangeliumi trombita*, Pozsony, Royer János Pál, 1724, pünkösd után 9. vasárnap, 512.

²² Például: *Florilegii magnii, seu polyantheae floribus novissimis respersae*, II, Lugduni, sumptibus I. A. Huguetan et M. A. Ravaud, 1659, coll. 1526–1529; Josephus MANSI, *Locupletissima bibliotheca moralis praedicabilis*, III, Moguntiae, sumptibus Joannis Baptistae Schönwetteri, 1673, 1–45; Tobias LOHNER, *Instructissimae bibliothecae manualis concionatoriae*, IV, Dilingae, typis, et sumptibus Joannis Caspari Bencard, 1681, 84–88.

²³ Pázmány is említi: PPÖM VI, 13. j. i. m., *A keresztényen prédikátorok oktatása*, XXXIV.

pusztulás éri jóságokat: sírnak, midőn kedvesektől meg-fosztatnak. De ezek, azt mondgya Arany-szájú Szent János: *Non sunt digna lachrymis*. Nem méltok, hogy meg sirattassanak”²⁴ – mondja a jezsuita Szabó István, sőt „[n]émellyek olyan sirást, jajgatást; sőt ordítást tesznek, melly nem emberhez való, és min? valamelly kár valláson, vagy kedvesek veszedelmén.”²⁵ Pázmány ellenben tömören és világosan azt adja a hallgatóság elé, hogy mely okból kell sírni: „valaki méltán és igazán viseli, ugy-mond, a keresztyén nevet, csak két oka lehet szomorúságának: tudni-illik, mikor, vagy maga, vagy felebaráttya, Isten-ellen vétkezik és teremő Urát bűnével megbántya.”²⁶ A sírásnak megfeleltethető belső indulat a szomorúság vagy bánat, annak is az istenes fajtája. A korban ugyanis szinte minden indulatnak van – a kiváltó októl függően – világi, vallásos kontextusban rendszerint gonosznak tekintett változata és istenes, üdvös formája. Pázmány egy egész prédikációt szentel annak az indulatnak, amelyet ő tökéletes és istenes szomorúságnak, illetve víg bánatnak nevez. Prédikációjának fő témáit a hallgatósághoz intézett kérdések formájában jelöli ki: „Akarjátok-e tudni, micsoda forrása és kútfeje vagyon annak a tekéletes szomorúságnak, mellyet Isten boldogságnak nevez és örök vigasággal jutalmaz? Akarjátok-e érteni, min és miért kel az igazaknak szomorkodni és bánkodni, sőt könyvezni és sírni?”²⁷ Mint máskor, itt is egy el-lentmondásból indul ki, amely ebben az esetben a sírás világi és krisztusi értelmezése között feszül: hogyan lehet a sírás a nyolc boldogság egyike és okos emberhez illő viselkedés? – teszi fel a kérdést.²⁸ A válasz a sírás fentebb említett két okában és a hasznában rejlik, utóbbi pedig abban áll, hogy általa a hívő jóvá-

²⁴ SZABÓ István, *Három esztendőre-való vasárnapi prédikációk*, Nagyszombat, Akadémiai betűkkel, 1746, második esztendőre, pünkösd után 9. vasárnap, 226.

²⁵ *Uo.*, második esztendőre, húsvét után 3. vasárnap, 153. Ugyanez Illyés Istvánnál: „Nem kedves Isten előtt, és dicsüretre nem érdemes az a’ könyhullatás, mellyet, vagy kedvesink halála, vagy-is egyéb el-mulandó javainkban szenvedett kárvallások a’ mi szemeinkből kifacsarnak”. ILLYÉS István, *Sertum sanctorum [...]*, Második rész, Nagyszombat, Akadémiai betűkkel, 1708, Mária Magdolna napján, 16. Lásd Pázmánynál is: PPÖM VI, 13. j. i. m., húsvét után 3. vasárnap, 1. prédikáció, 783–784.

²⁶ PPÖM VI, 13. j. i. m., húsvét után 3. vasárnap, 1. prédikáció, 784. Szabó Istvánnál: „mi sirathattuk először a’ mi tulajdon gonoszságinkat, és ha igaz szeretet vagyon bennünk, sok keresztyén felebarátinknak lelki romlásokat-is.” SZABÓ, *Három esztendőre-való...*, 24. j. i. m., második esztendőre, pünkösd után 9. vasárnap, 226. Lásd még CSÚZY, *Evangeliumi...*, 21. j. i. m., pünkösd után 9. vasárnap, 511.

²⁷ PPÖM VI, 13. j. i. m., húsvét után 3. vasárnap, 1. prédikáció, 783.

²⁸ *Uo.*, 780.

teheti bűneit, és megóvhatja magát továbbiak elkövetésétől: „A keresztyéni kegyesség és siránkozás, oly hasznos és üdvösséges nyavalya, mely újonnan szüli és a bűnök halálából eleveníti lelkünket: lemosogattya belső rútságinkat: megorvosollya lelki betegségeinket.”²⁹ „Azert az Isten szolgálói csak arra fordítyák szomorú sírásokat és keserves óhajtásokat, a mire haszna vagon; az-az, a bűnök orvoslására és távoztatására.”³⁰ Pázmány azonban a világi és a keresztyén értelmezés közötti ellentmondást nemcsak a könnyek üdvszerző szerepére apellálva oldja fel, hanem affektív szempontból is vonzóvá akarja tenni a sírást azzal, hogy a szomorúságra következő örömet és szinte a részegséghez hasonló állapotot ígér hallgatóinak: „Mert bűneink siratása és szomorú bánattya, oly lelki vígasztalást és szű-béli örömet hordoz magával, hogy a világnak minden gyönyörűség kedve-töltésiben annyi vígaság nem találtatik”, „a kik isteni szeretetből siránkoznak, megrészegeznek a köny-húllatásokkal”.³¹ A könnyek ilyenfajta érzelmi hatásának persze megvan a bibliai és patrisztikai hagyománya, ahogyan arra a prédikátori segédkönyvek is utalnak.³²

A sírásra vonatkozó normák és a hozzá kapcsolódó jelentések világi és vallásos közegekben megmutatókozó eltéréseivel hosszasan és az előbbit kritizálva foglalkozik Landovics István és Csúzy Zsigmond egy-egy prédikációjában. Landovics Ciceróra, Csúzy pedig Arisztotelészre hivatkozva ismerteti az antikvitás szerzőinek azon nézetét, miszerint az erős férfinak, tehát az uralkodónak sem szabad sírni: „A’ köz népnek szabad sírni, és könyvezni, de a’ Királynak becsületessen nem szabad, s’ nem is illik.”³³ Landovics magyarázatot is ad erre: egyrészt „[m]ert ugyan-is, a’ sírás tehetségtelenségét jelenti annak, a’ ki sír, s’ annyit jelent, hogy eleint nem veheti annak a’ bűnnek, vagy kárnak a’ melyért sír, a’ mi a Fejedelmekhez nem illik”,³⁴ másrészt mert ezzel arról tesz bizonyosságot, hogy nem ép eszű, nem tud megfelelően gondolkodni. Csúzy nem bonyolódik bele a sírás je-

²⁹ *Uo.*, 789.

³⁰ *Uo.*, 784.

³¹ *Uo.*, 789–790.

³² LOHNER, *Instructissimae...*, 22. j. i. m., 85, ahol külön csoportba rendezte a szerző a *jucunditashoz* kapcsolódó idézeteket.

³³ LANDOVICS István, *Novus succursus [...]*, Második rész, Nagyszombat, Akadémiai betűkkel Hauck András, 1689, pünkösd után 9. vasárnap, 2. prédikáció, 492–494; CSÚZY, *Evangeliumi...*, 21. j. i. m., pünkösd után 9. vasárnap, 510. – Az idézet Landovicstól származik, 493. o.

³⁴ LANDOVICS, *Novus...*, 33. j. i. m., 492–493.

lentéseinek ismertetésébe, hanem inkább példákkal szemlélteti a „pogányok” tévedését. Egyik példája szerint egyes helyeken még a hivatalától is megfosztották és női ruhába öltöztették azokat a férfiakat, akik nyilvánosan sírtak: „S-ez az oka, hogy, bé-vett törvény vala némellyeknél: valaki zokogo fohaszkodásokkal; vagy köny-hüllattásokkal kesergett, le-vetették tisztiből, és aszszonyi ruházatban öltöztették!”³⁵

A sírás mint női jellegzetesség és nőies viselkedés, valamint az ezt elutasító attitűd a kezdetektől végigkíséri a könnyek történetét. Ennek hátterében megtaláljuk azt a humorápatológián alapuló elképzelést is, mely szerint a nők testnedveik aránya miatt gyengébbek, és hajlamosabbak a sírásra. A női könnyek ezért gyakran megbízhatatlanok. Szabó István kijelenti prédikációjában, hogy a nő sokat és ok nélkül sír: „sokaknak sírása nevetést érdemel, a’ mint némellyek felől, kivált az Aszszonyi rendből mondatik: *Ut flerent oculos, erudiere suos*: Hogy tanítták szemeiket a’ sírásra, és haszontalan sírásokkal a’ levegő eget bé-töltik.”³⁶ Pázmánynál pedig a női sírás a hazugságnak, a férfi megtévesztésének eszközeként jelenik meg. A történelmi exemplumban Constantinus császár felesége „könyhüllatásának keserves panaszolkodásával színle”,³⁷ hogy mostohafia meg akarta erőszakolni őt. Ugyanakkor érdemes hangsúlyozni, hogy a magyarországi prédikációkban nem mutatkozik lényeges különbség nők és férfiak, illetve társadalmi csoportok szerint abban, hogy kell-e sírni. A válasz egyértelmű: ha Krisztus sírt, akkor minden kereszténynek, a férfiaknak és az uralkodóknak is sírnia kell.³⁸

A prédikációkban a hitszónokok még egy fontos érvet hoznak a sírás mellett: azt, hogy a könnyeket más kommunikációs eszközök³⁹ fölé helyezi az a tulajdonságuk, hogy a nyelvnél is hathatósabban képesek meggyőzni Istent:

³⁵ CSÚZY, *Evangeliumi...*, 21. j. i. m., pünkösd után 9. vasárnap, 510.

³⁶ SZABÓ, *Három esztendőre-való...*, 24. j. i. m., harmadik esztendőre, húsvét után 3. vasárnap, 152.

³⁷ PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, VII, *Predikációk*, Második rész, s. a. r. KANYORSZKY György, Budapest, Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Hittudományi Kara, 1905 (a továbbiakban PPÖM VII), pünkösd után 22. vasárnap, 3. prédikáció, 610–611. Idézet a 611. lapon.

³⁸ A férfi sírás különböző közegekben és műfajokban kimutatható különbségeiről angol források alapján lásd Bernard CAPP, *Jesus Wept’ But Did the Englishman? Masculinity and Emotion in Early Modern England, Past & Present*, 2014, 75–108.

³⁹ Lásd ezt a fogalmat: *communicating emotional practice*. Monique SCHEER, *Are Emotions a Kind of Practice (And is That What Makes Them Have a History)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion, History and Theory*, 2012/2, 214–215.

„Vészitek-e eszetekbe, hogy erősebb a sírásnak, hogy-sem a nyelvnek kiáltása? hogy hamarabb Isten-eleibe hatnak a köny-húllatások, hogy-sem az ékes-szóllások? Más nyelven szóllanak Istennel, hogy-sem az emberekkel: mert az emberek értik a szót, de nem értik a sírást: Meny-országban pedig, inkább értik a sírást, hogy-sem a nyelvnek hangasságát: és a köny-húllatás legfogatosb szózat az Isten füleiben.”⁴⁰ – oktatja hallgatóit Pázmány. Illyés István is ezért magasztalja őket beszédében: „o győzhetetlen hatalmok a’ könyhullatásoknak, mellyek az Istent meg-győzik, fel-gerjett haragját enyhítik, boszuállásra felemelt karjait tartóztatták”,⁴¹ de Illyés nemcsak meggyőző erejüket említi, hanem azt is, hogy közvetve nekik köszönhető, hogy Isten büntető keze nem sújt le a bűnösre.

A könnyeknek ez a hathatós kommunikációs és üdvyszerző szerepe azért is figyelemre méltó, mert a kiváltó okként működő érzelem intenzitása olykor olyan nagy, hogy szavát szegi a bűnbánónak: „Szokások azoknak, kik fájdalmas szivből keservesen sírnak, hogy belső indulattyoknak nagysága miatt szavokat félbe szakasztják.”⁴² – mondja Szabó István. „Illyen állapotban volt *Magdolna*, azért az Evangelomban sírását olvassuk, egy szavát nem olvassuk. Mert megfojtván szavát a nagy bánat, szívében így szóllott: *Non taceat pupilla oculi mei*: ha nyelvem nem szólhat, tí én szemeim kiálcsatok Istenhez könyhúllatástokkal”⁴³ – veszi észre Pázmány. A szavak hiánya azonban nem akadályozza annak, hogy Isten megbocsásson a bűnbánónak, sőt a hitszónokok gyakran emlékeztetik arra a hallgatóságot, hogy Isten a könnyeket szívesebben fogadja a szavaknál.

Három prédikációs alkalom különösen kínálja magát arra, hogy a hitszónok hosszabban beszéljen a sírásról: a nagypéntek, a pünkösöd utáni 9. vasárnap és Mária Magdolna ünnepnapja. Krisztus kínszenvedése, a Szűzanya fájdalma,

⁴⁰ PPÖM VI, 13. j. i. m., nagypéntek 2. prédikáció, 689–690. Ugyanez a gondolat Csúzynál: CSÚZY, *Evangeliumi...*, 21. j. i. m., pünkösöd után 9. vasárnap, 511.

⁴¹ ILLYÉS, *Sertum...*, 25. j. i. m., Mária Magdolna napján, 14–15.

⁴² SZABÓ, *Három esztendőre-való...*, 24. j. i. m., első esztendőre, pünkösöd után 9. vasárnap, 228.

⁴³ PPÖM VII, 37. j. i. m., Szent Mária Magdolna napján, 749. Ugyanebben a beszédben (748. o.): „Mely nagy szű-béli keserűséggel bánta *Magdolna* elébbi életének rútságát, világosan ismértetik azok a köny-hullatások, mellyekben a Christus lábait föröztötte. Azt mongya a Szent Irás, hogy mikor a bűnös ember szívét Isten megilleti és keménységét meglágyítja, nem szólhat”.

Krisztus könnyei a bűnös Jeruzsálem felett⁴⁴ és Mária Magdolna, az igaz penitencia példája⁴⁵ adja ehhez a bibliai alapot. Rajtuk kívül gyakran jelenik meg a síró Péter és Dávid, és olykor a tékozló fiú és Szent Ágoston⁴⁶ is.

Krisztus könnyei és sírással kapcsolatos megnyilatkozásai értelmezést kívánnak a hitszónokok részéről, azért is, mert „[a]z Evangéliomban háromszor olvassuk, hogy sírt Christus: egyszer *Lázárt* halva találván. Mászor a Kereszt-fán kínlódván. Ezek, a sírások úgy tetczik, csudálkozást nem indítanak, mert a természet lágsága hozza, hogy a halotton síránkozunk; a fájdalmak nagy-volta kényszerít, hogy a keserves kínokat könny-húllatás-nélkül ne-szenvedjük: de hogy harmadszor, a virág-vasárnapi dücsösséges *processió*-ban, a víg kiáltások-közöt sírt, az bezzeg csudálkozást érdemel.”⁴⁷ – olvasható Pázmánynál. Valójában azonban Lázár feletti sírása is magyarázatot igényel, mert akkor könnyezte meg barátját, amikor fel akarta támasztani őt, halálán viszont örült. Egy másik prédikációjában nem is marad adós a válasszal Pázmány: „A *thraciai* pogányokról olvassuk, hogy gyermekek születésén nagy sirást tettek, halálokon igen vígadtak, tudván, hogy születéseken kezdetik, halálokon végeződik nyomoruságok. Úgy tetczik, Christus Urunk-is ezent cselekededte, mert mikor *Lázár*, az baráttya meghólt, vígan mondotta: *Lazarus mortuus est et gaudeo*; hogy örül a *Lázár* halálán; mikor fel akarta őtet támasztani és újonnan életre hozni, azt írja Szent *János*, *Lacrymatus est*, hogy keserves könny-húllatással sírt, ismértetvén ezzel, hogy örvendetes a halál, mely nyugalomra viszen, szomorú és félelmes az élet, mely a partról habok-közzé ragad.”⁴⁸ Ehhez hasonló a helyzet akkor is, amikor Krisztus a halott fiát sirató naimi özvegyasszonynak (Lk 7,11–17.) meglepő módon azt mondja, hogy „ne sírj” (Noli flere!). Szabó István, hogy megértesse hallgatóival Krisztus tiltását, Szent Ambrust és Cipriánt hívja segítségül: „*Flere prohibet eum, cui resurectio*

⁴⁴ A „Videns civitatem flevit super illam” perikópa prédikációbeli tárgyalásához nyújt segítséget Thomas STAPLETON, *Promptuarium morale super Evangelia dominicalia totius anni*, Pars aestivalis, Antverpiae, ex Officina Plantiniana, 1613, 183–188.

⁴⁵ Illyés István egyik prédikációjában szokatlan módon Mária Magdolna Krisztus üres koporsójánál hullajtott könnyei is értelmezést kapnak: azt a fájdalmat jelentik, amelyet az Úr elvesztése okoz. Ezt azután Illyés párhuzamba állítja a kárhozottak ugyanezen okból születő és örökké tartó fájdalmával. ILLYÉS, *Sertum...*, 25. j. i. m., Szent István első mártír napján, 267–268.

⁴⁶ Pl. PPÖM VII, 37. j. i. m., Szent Mária Magdolna napján, 744.

⁴⁷ *Uo.*, pünkösöd után 9. vasárnapi prédikáció, 294.

⁴⁸ *Uo.*, pünkösöd után 23. vasárnap 2. prédikáció, 637.

debeatur, azt mondgya Szent Ambrus Püspök: Tiltya úgymond, hogy ne siránkozzék azon, a'ki fel vala támadandó. De hogy ne sirjon, hogy ne keseregen, ki egyedül egy kedves gyermekét, és abban minden kedvét, örömét, és vigaságát elvesztette? meg-felel Szent Cypriánus: *Non amisit, sed praemisit*. Nem vesztette el, hanem előre botsátotta.⁴⁹ Jóllehet Szabó elfogadja a két tekintélyes szentírás-értelmező magyarázatát, a prédikáció későbbi részében öntudatlanul is épp a krisztusi tiltás ellen érvel. Az egy szem fiút a keresztény lélekkel azonosítva arra jut, hogy igenis meg kell siratni mindkettő elvesztését: „Egyedül egy fia vala ez az anyjának; azokáért nagyobb vala a' fájdalom, és keserűség az ő halálán. Egyedül egy lelked vagyon keresztyn lélek, vigyázz, hogy meg ne hallyon: ha pedig meg-talált halni, sirj, és jajgass e' mái Anyával, hogy az Isten kegyelme által új életre támadgyon.”⁵⁰ – és ezt az álláspontját még az Ágoston lelkének halálát szüntelen sirató Szent Monika példájával is megerősíti.⁵¹

A halottsiratás Káldi György és Csúzy Zsigmond szerint is szükséges. Káldi úgy látja, hogy a halottat „[s]iratni kell, a' szidalomnak és rágalmazásnak az eltávoztatásáért: mert úgy tetszik, hogy mind a' Halottaknak gyalázatos, ha nem sirattatnak; 's mind az eleveneknek, ha nem sírnak. A' sirás megmutattya, hogy, a' ki meg-hólt jó életű volt, és a' mint hasznos életén méltó volt örvendezni: azon-képpen halálán, mint károson, méltó siránkozni.”⁵² A túlzásba vitt sirástól azonban óva int, mivel azt úgy értelmezhetnék, hogy a halotról gonosz élete miatt sejthető, hogy nem az üdvözültek közé került, tehát nyomós ok van a sírásra. Csúzy is a halottak mértékletes megsiratását tanítja, amikor úgy értelmezi a krisztusi *Noli flere!* felszólítást, hogy „nem a' természetből származott közönséges bánatot, és a' mértékletes síralmat tiltya [Krisztus], hanem a' zúgolodot, a' mód nélkül-valot”.⁵³ A saját egyetlen fiát sirató Szűz Mária lesz ennek a mértékletes sírásnak a kitüntetett példája: „Az Istennek okos Anyja semmi effelet nem mivel. Ne vélye senki, hogy haját tépte volna, a' földre esvén sivot rivot volna (mint a' gyarló aszonyok szoktok cselekedni) hanem, noha epeséggel és a' keserűségnek tengerével el vala bunitva és ázot az ő sz. orczája; de az emberek között a' belső fáidalmát nagy erőszakkal tartoztatta, és magann való helyen siratta az ő

⁴⁹ SZABÓ, *Három esztendőre-való...*, 24. j. i. m., első esztendőre, pünkösöd után 15. vasárnap, 257.

⁵⁰ *Uo.*, 259

⁵¹ *Uo.*, 260.

⁵² KÁLDI György, *Az innepekre-való predikatzajoknak első része*, Pozsony, Rikesh Mihály, 1631 (RMNy 1510), Aprószentek napi 2. prédikáció, 216.

⁵³ CSÚZY, *Evangeliumi...*, 21. j. i. m., pünkösöd után 15. vasárnap, 585–586, idézet az 585. lapon.

fájdalmát.”⁵⁴ – olvassuk Kopcsányi Mártonnál. Pedig a Szűzanya könnyeit nem örökítették meg az evangéliumok, Pázmány is elmorfondírozik rajta, hogy mivel magyarázható az, hogy az evangélisták „a Christus szent Annjáról pedig, egyebet nem írtak, hanem, hogy a Kereszt-mellet állott? Vallyon azért-e, hogy a Szeplőtelen Szűz, semmit nem szóllott; mert a keserves sirások száját befogták és szavát megfojtották? Vagy azért, hogy az *Evangélisták*, szót nem találtak, mellyel kimagyarázzák az ő keseredett szívének bánatját?”⁵⁵ Ennek ellenére Szűz Mária sirását, ha a Biblia nem is, de a kereszténység kezdeteitől fogva számos szöveg színre vitte, így erre a hagyományra támaszkodva a 17–18. századi hitszónokok is bátran beszéltek róla. „Ah ki mondhattya meg, melly nagy sziv szakadással, melly vigasztalhatatlan zokogással, melly keserves jajgatással siratta a’ keseredett Anya szűz Maria egygyetlen egy szülöttét, édes Jesusát?”⁵⁶ – teszi fel a retorikai kérdést Kelemen Didák nagypénteki beszédében, mely a patetikus retorikai alakzatoknak köszönhetően erőteljesen állítja a befogadó elé a Szűzanya alakját és fájdalmát.⁵⁷

„*Christum flevisse legimus, risisse nunquam legimus*, olvassuk, hogy Christus sírt, de nem olvassuk, hogy valaha nevetett”⁵⁸ – mondja Pázmány, valamint az is tudható, hogy az emberektől eltérően Krisztus akaratával irányította érzelmeit⁵⁹ és könnyeit is: „Azért; mert látta, hogy minden munkáit, fáradságait, fájdalmait, és szenvedésit haszontalanokká tészik a’ ’zidók, és nem üdvösségekre, hanem nagyobb kárhozattokra lészen. Ezekre való nézve nagy szivbéli fájdalom faggatta belső részeit, és szentséges szemeit sűrű könyhúllatásokkal árasztotta. Az embereknek sokszor akarattuk ellen-is ki-gördülnek a’ könyhúllatások szemekből: Kristusnak hatalmában vólt, hogy sirjon; mindazon-által, hogy meg-mutatá,

⁵⁴ KOPCSÁNYI Márton, *A’ bodog Szűz Maria élete [...]*, Bécs, Formica Máté, 1631 (RMNy 1489), 277.

⁵⁵ PPÖM VI, 13. j. i. m., nagypéntek 1. prédikáció, 666.

⁵⁶ KELEMEN Didák, *Buza fejeke [...]*, Kassa, Frauenheim János, 1729, 1. nagypénteki prédikáció, 269.

⁵⁷ A beszéd affektusretorikai elemekre koncentrálo elemzését lásd TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 167–187.

⁵⁸ PPÖM VII, 37. j. i. m., Szent Mária Magdolna napján, 745.

⁵⁹ PPMÖ VI, 13. j. i. m., nagypéntek 2. prédikáció, 676: „a Christusban, a bánat és szomorúság, akarattyan állott”.

melly nagy szeretettel viseltetek Jerusalelem Városához, és az egész ’zidó nemzet-hez: hogy meg-mutatá, melly nagy gondgya, és szorgalmatossága vólna az ő üd-vösségekre, szántsándékkal ásztatta Isteni ortzáját keserves tsöppekkel.”⁶⁰

Krisztus a keresztfán sem emberi okból sírt, tehát nem magát siratta, hanem egyrészt az emberek bűnei miatt („Nem sirattad, Uram, nem sirattad magadat, hanem az én sok bűneimet”⁶¹), másrészt és az emberek iránti „véghetetlen szeretetből”.⁶² A Kálváriára menet is azt mondta az őt sirató asszonyoknak, „hogy ne sirassák őtet. Nem tltya a sírást: hanem megtaní, min kel sírnunk, mikor a Christus szenvedését láttyuk. Engem, ugy-mond, ne sírassatok: hanem, ha engem akartok vigasztalni, sirassátok a magatok bűneit; mert legnagyobb terhem, mely-alat földre esém, a tí bűnötök”⁶³ – fejtegeti Pázmány. A nagypénteki prédikációban persze a hitszónokok rendre sírásra biztatják a hallgatókat,⁶⁴ ugyanakkor a Krisztus szenvedése és a bűnök miatti sírást nem választják el egymástól. Krisztus megsíratása annál is természetesebb, hiszen még az ellenségét is szánja az ember: „Nincs oly czégéres lator, nincs oly gonosz-tévő gyilkos, nincs oly halálos ellenség, kin az emberek ne szánakodgyanak, mikor utolsó kinyját és halálát nézik. Mert a természet hozta, hogy ellenségink halálán-is megszomorodunk.”⁶⁵ Ezért lesz természetellenes Krisztus ellenségeinek viselkedése, könnyeik hiánya elvetemült gonoszságuk jeleként értelmeződik. A keresztények viszont így módon is kifejezik együttérzésüket Krisztussal és Máriával. „A sírásnak tulajdona, hogy megismérteti bánatunkat és kijelenti ahoz-való szerelmünket, a kit siratunk.”⁶⁶ A bánat és a szeretet tehát összekapcsolódik a sírásban, hiszen a bűnbánó azért bánkodik és sír, mert szeretett Urát bántotta meg, és juttatta a keresztfára.

Több példát lehetne említeni a bűnbánatot követendő mintaként a hallgatók elé állító szöveghelyek közül, de jelen írásban csak két Pázmány-idézetet hozok, melyekre azért esett a választásom, mert igen erőteljesen modellálják

⁶⁰ SZABÓ, *Három esztendőre-való...*, 24. j. i. m., első esztendőre, pünkösd után 9. vasárnap, 227.

⁶¹ PPÖM VI, 13. j. i. m., nagypéntek 1. prédikáció, 661.

⁶² CSÚZY, *Evangeliumi...*, 21. j. i. m., pünkösd után 9. vasárnap, 513.

⁶³ PPÖM VI, 13. j. i. m., nagypéntek 1. prédikáció, 655.

⁶⁴ *Uo.*, 661: „Oh én kemény szívem, mikor epedsz-meg bánatodban, ha akkor nem bánkódo, mikor a te Istened meghal-éretted? [...] Follyatok én szemeim köny-hullatási, ha vérel folyanak a Christus sebeinek forrási.”

⁶⁵ *Uo.*, 659.

⁶⁶ *Uo.*, nagypéntek 2. prédikáció, 690.

a bűnbánótól elvárt viselkedést. Az elsőben Péter megtérésének és penitencia-tartásának egyes lépéseit követheti végig a befogadó: „Az Ur Christus tekintetnek sugára, megvilágosítja a Péter lelkét; megolvasztá szüvé fagyosságát; megismérteté hála-adatlanságát: és kimenvén az átkozott udvarból, melyben esetinek okát találá, *flevit amare*, keserves sirással, szörnyű jajgatással és zokogással kezdé átkozni gonoszságát, feddeni hála-adatlanságát; alázatos köny-hullatásokkal, engesztelni kegyes Megváltóját. És tellyes életében, valamikor kakas szólott, újította ezen siralmas keserűségét: úgy, hogy, szünetlen siralmi, orcáján csatornát csináltak lecsurgó köny-hullatásokkal, szemei pedig, mindenkor veresek voltak a sok siránkozástúl.”⁶⁷ A megtérési folyamatot – mint mindig – Isten indítja el, ő az, aki megvilágosít, és meglágyítja a bűnös kemény szívét. A Péterben lezajlott belső változás külső jeleit Pázmány amplifikációs eljárásokkal felnagyítva és fokozó módon mutatja be: Péter sír, jajgat, zokog, átkozza és feddi magát, könyörög Istenhez, és mindezt folytatja élete további részében is, nyilvánvaló példát kínálva ezzel a hallgatóság számára.

A második idézetben a hitszónok a bűnösök közösségének egyik tagjaként teszi fel a kérdést, hogyan kell bűnbánatot tartani: „Szent Dávid-ról olvasom, hogy tellyes életében az Isten törvényét meg nem törte, az *Urias* dolgán-kivül: még-is azt írja Soltárában: hogy, emlékeztvén bűneiről, minden étszaka öntözte, sőt mosta háló-ágyát köny-hullatásával. Mí tehát medgyünk, kik tellyes életünket bűnökben töltöttük? Nagy az Isten irgalma, keresztyének, senkit el nem vét szeme-elől, valaki hozzá tér. Azért, jer borúlyunk földre a tékozló fiúval; jer verjünk mellyünket a *publicanus*-sal, és kiálcsunk a nagy-irgalmú Istenhez: Uram, légy irgalmas nékem bűnösnek. Vétkeztem, Uram; nem vagyok méltó, hogy az egeket nézzem és tölled irgalmat nyerjek.”⁶⁸ A válaszban közvetített minták újfent a Bibliából származnak: Dávid, aki éjjel könnyesre áztatta az ágyát, a földre boruló tékozló fiú, a mellét verő vámszedő, valamint a hitszónok Istenhez szóló könyörögése is újramondható.

A prédikációk nagyjából azzal foglalkoznak, hogy kiket kell követnie síráskor a keresztyének, ritkábban említik, hogy kiket nem: Káint, Saul és Júdást. Ők példázák a hallgatóság számára azt, hogy milyen okokból nem szabad sírni:

⁶⁷ *Uo.*, nagypéntek 1. prédikáció, 639.

⁶⁸ PPÓM VII, 37. j. i. m., pünkösd után 3. vasárnapi prédikáció, 174.

elsősorban félelemből és kétségbeesésből.⁶⁹ Csúzy például a következőképpen inti hallgatóit: „szükséges, hogy, ne kétség-ben esett Kainnak, ne a’ megátalkodott Saúlnak, vagy Isten-telen áruló Judásnak, nel hanem, az ó *Testamentomból*, Dávidnak, Ezekiásnak, és Josiásnak, mint kegyes, *penitentia* tartó Királyoknak kövesse nyomdokát: az újból pedig Péternek, Mária Magdolnának, és a’ Keresztfán megtért jó Latornak.”⁷⁰ Amint azt az idézet mutatja, a hitszónokok olykor a jó latort is a penitenciatartók figyelmébe ajánlják, azonban sietnek hozzátenni, hogy veszélyes a megtérést az utolsó pillanatra hagyni. Giuseppe Mansi Európa-szerte ismert prédikációs segédkönyvében éppen ennek kapcsán veti fel a csalóka könnyek problémáját.⁷¹ A haldokló könnyeiről ugyanis igen nehezen megállapítható, hogy miből erednek: igaz, töredelmes bűnbánatból, vagy az élettől és a szeretteiktől való elválás miatti lelki vagy a betegség okozta testi fájdalomtól, vagy egyszerűen a betegségtől felhevült testből könnyek formájában csapódik ki a gyögnövények nedvessége. Következésképpen a haldoklóknak érdemes megővnia magát ettől az üdvösség szempontjából veszélyes kétértelműségtől azzal, hogy még élete teljében könnyes bűnbánatot tart.

A prédikációkból vett fenti példák jól látszik, hogy a sírásnak fontos, bűneltörlő és üdvszerző szerepet szántak a lelki életben. A beszédek megfelelő alkalmat biztosítottak a hitszónokok számára ahhoz, hogy megismertessék a hallgatósággal, hogy miért kell, és miért nem kell sírniuk a keresztény tanítás szerint, valamint a sírás módját is formálták azzal, hogy bibliai mintákat állítottak eléjük. A hallgatók részéről ugyanakkor jogosan merült fel a kérdés: mit tehet az, akinek nincs természetzerű hajlama a sírásra, és csak alig vagy egyáltalán nem tud sírni. Erre Illyés István a következőképpen felel: „De tudnod kell azt, hogy a’ könnyhullatások ajándéka, *speciale donum*, kiváltképpen-való ajándéka az Istennek, és nem egyaránt adatik mindennek. Ezt meg-értvén, tudnod kell azt-is; hogy a külső, és orczáinkon le-folyó könnyhullatások árja, jóllehet ugyan hogy a’ bűnök el-mosására olly igen hasznos, az Isten haragjának engesztelésére olly fogatos,

⁶⁹ PL. ILLYÉS, *Sertum...*, 25. j. i. m., Mária Magdolna napján, 16; CSÚZY, *Evangeliumi...*, 21. j. i. m., pünkösöd után 9. vasárnap, 512.

⁷⁰ CSÚZY Zsigmond, *Lelki éhséget enyhítő evangéliumi kölcsönözött három kenyér*, Pozsony, Royer János Pál, 1724, advent 4. vasárnap 1. prédikáció, 74.

⁷¹ Lásd Josephus MANSI, *Locupletissima bibliotheca moralis praedicabilis*, IV, Moguntiae, sumptibus Joannis Petri Zubrodt, 1674, 548.

a' mint immár meg-tanultuk: De-azért, nem éppen egyátallában, és szinte annyira szükséges, hogy a' nélkül a' szübbeli-belső töredelmesség meg nem lehetne.”⁷² A teológia szerint ugyanis a bűnbánatban elegendő a szübbeli bánat, a sírás nem szükséges. Helyette adhat szeretetet a keresztyén, kínál megoldást Pázmány: „Ha könnyhúllatásokat nem adhatsz keresztyén lélek, hogy azokat szivednek keménysége miatt szemeidből ki nem fatsarhatod, adgy a szeretetért szeretetet”.⁷³ S bár a teológiai álláspont megkérdőjelezhetetlen, mindazonáltal a prédikációkból inkább az a meggyőződés bontakozik ki, hogy a könnyek hiánya a szív keménységét jelzi, tehát azt, hogy a megtérési folyamat még nem indult el, hiányoznak hozzá a belső indulatok, a töredelmes bánat is.

Végül az eddigieket azzal egészíthetjük ki, hogy a prédikációkban a hitszónokok nemcsak indirekt módon, mások sírásának bemutatásával ösztönzik a hallgatóságot mintakövetésre, hanem direkt módon is felszólítják őket erre: „Sírj, azt mondom újlag, es ne tsak sirj, hanem jajgass, és ordíts, ha Istenedet el-vesztetted, és úgy keresd; nyugodalmat se adgy magadnak, míg fel nem találod.”⁷⁴ „Sírjunk minnyáján szerelmes halgatóim, sirjunk éjjel, sirjunk nappal, és meg ne szünnyenek szemek”⁷⁵ „Sírjatok, jajgassatok, és keseregve ordétsatok! vagy, leg-alább Dáviddal, *in cubilibus vestris compungimini*, titkos gyötrelemmel, sziv dobogással, töredelmes zokogással, és lelki fájdalommal keseregjetek.”⁷⁶ Az a kérdés azonban, hogy a hallgatók akár a prédikáció alatt, akár magányos kegyességgyakorlásuk során sírtak-e, csak más típusú források alapján lenne megválaszolható, de ilyenek nagyon ritkán állnak a kutatók rendelkezésére. A források többsége, köztük a prédikációk alapján is, csupán az jelenthető ki, hogy a sírást elvárt viselkedésként állították a katolikus hívek elé.

⁷² ILLYÉS, *Sertum...*, 25. j. i. m., Mária Magdolna napján, 15.

⁷³ SZABÓ, *Prédikátziók*, 15. j. i. m., prédikáció 6. pénteken, 92.

⁷⁴ SZABÓ, *Három esztendőre-való...*, 24. j. i. m., második esztendőre, vízkereszt után 1. vasárnapi prédikáció, 49.

⁷⁵ *Uo.*, második esztendőre, pünkösöd után 15. vasárnap, 256.

⁷⁶ CSÜZY, *Evangeliumi...*, 21. j. i. m., pünkösöd után 9. vasárnap, 517.

MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport

A 2018-ban indult kutatócsoport az MTA Lendület-program keretében *Alsópapság a 18–20. századi lokális közösségekben Magyarországon és Erdélyben* címmel kezdett kutatásokat, amelyek elsősorban a levéltári történeti folklorisztika, az egyháztörténet és a történeti antropológia módszertanán alapulnak. A kutatások célja a lokális társadalmakban fontos kultúrák közvetítő szerepet játszó papság műveltségének, attitűdjének és funkciójának vizsgálata az újkori Magyarországon és Erdélyben. Fontos szempont a keresztény felekezetek összevetésének, a pap és közösség kapcsolatának, valamint a népi kultúra megnyilvánulásainak problematikája.

A kutatócsoport tagjai: Bárh Dániel (a kutatócsoport vezetője), Bednárík János, Ilyefalvi Emese, Muntagné Tabajdi Zsuzsanna, Szakál Anna, Dénesi Tamás, Gyöngyössi Orsolya, Jakab Réka, Komáromi Tünde; valamint további megbízott kutatók, doktoranduszok és egyetemi hallgatók.

A vizsgálat az 1750–1950 közötti kétszáz évre koncentrálnak, de az azt megelőző és azt követő fél évszázadra is kitekint. A keresztény felekezetek közül a római katolikus, a református, az evangélikus és az unitárius papokra, lelkészekre helyeződik a hangsúly. A kutatók elsősorban esettanulmányok keretében térképezik fel az egyházi hierarchia legalján álló papok helyi társadalmi funkciójának, mindennapi életvilágának, mentalitásának változó és sokszínű viszonyrendszerét. Különösen nagy hangsúlyt kap az elit és a népi kultúra közötti kölcsönhatások fókuszpontjában tevékenykedő papok gyakorlata, akik a 18. század második felétől gyakran közvetlenül, írásos formában reflektáltak a falusi, mezővárosi lakosság kulturális megnyilvánulásaira.

A kutatás altémakörei a következők: 1. Alsópapság a 18. századi lokális közösségekben; 2. Felvilágosodás és romantika között: papi életrajzok a 18–19. század fordulójáról (1790–1830); 3. Unitárius lelkészek a 19. századi népköltészeti gyűjtések szolgálatában; 4. Papi attitűdváltozás és a vidéki vallásosság reformja.

¹ <http://histfolk.elte.hu/>

Katolikus magatartásformák a székesfehérvári egyházmegyében (1850–1920); 5. Papok személyes tárgyai és mindennapi élettere a 19. században; 6. Református belmisszió Erdélyben (20. század első fele); 7. Szondázó forrásfeltárások a szerzetesség, a dunántúli reformátusság és az erdélyi görög katolikus, görögkeleti papság témakörében.

A kutatócsoport tagjai az eredményeket eddig több mint félszáz tanulmányban, három gyűjteményes kötetben, két forráskiadványban és öt monográfiában publikálták. A kutatócsoport *Folcloristica Historica* címmel könyvsorozatot indított, amelynek négy kötete már napvilágot látott. A kutatócsoport 2020-ban három tucat előadó részvételével tudományos konferenciát szervezett (*Papok a 18–20. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása*), amelynek tanulmányait ugyanilyen címmel terjedelmes kötet tartalmazza. A kutatócsoport másik fontos vállalása volt a *Lower clergy and local religion in 16th–20th century Europe* című nemzetközi konferencia megszervezése, amelyre 2022 nyarán került sor az ELTE Néprajzi Intézetében nívós nemzetközi előadógárdával, angol és német nyelvű előadásokkal. A kutatócsoport adatbázisa *Lelkészek, papok néprajzi, helytörténeti munkái a 18. századtól a 19. század közepéig* címmel nyilvánosan hozzáférhető a Zotero bibliográfiai platform keretein belül. Ez tartalmazza az 1750–1950 közötti olyan nyomtatott művek bibliográfiai adatait és tartalmi mutatóját, amelyek szerzőjeként valamely keresztény felekezet papja, lelkésze azonosítható, aki e művében a közösségre vagy a népi kultúrára reflektált. A témakörre, felekezetre, idő- és téraspektusokra vonatkozóan metaadatokkal ellátott adatbázis nemcsak a kutatócsoport tagjai, hanem a témakör iránt érdeklődő egyháztörténészek, néprajzkutatók, művelődéstörténészek, sajtótörténészek, könyvtörténészek stb. számára is jó támpontot jelent.

A kutatócsoport első projektciklusának (2018–2023) vállalásait maradéktalanul elvégzi, és arra törekszik, hogy tematikus tágítással a lokális közösségek és a helyi értelmiség kapcsolatára vonatkozóan folytassa kutatásait. A vallási kérdések érthető módon semmiképpen sem maradhatnak ki a kutatócsoport szakmai érdeklődéséből.

Bárth Dániel

BÁRTH DÁNIEL

*A felekezeti együttélés lokális alakzatai
a 18. századi Magyarországon*

A zombori példa

A felekezeti együttélés problematikája korántsem ismeretlen a hazai egyháztörténeti és néprajzi kutatásokban. Egy nagyívű tudománytörténeti szemle valószínűleg meggyőzően altámaszthatná azt a személyes kutatói benyomást, hogy mindkét említett tudományterület eredményei hagytak még kutatni valót a 21. század harmadik (és vélhetően további soron következő) évtizedére is.¹ Az egyháztörténet felekezeti determináltsága nemcsak az összefoglalásokban, hanem a helytörténeti irányultságú vizsgálatoknál is hosszú időn keresztül jól kitapintható kutatói elfogultságot, egyoldalúságot és tendenciózusságot eredményezett. Ebben a körülményben csak az utóbbi évtizedek paradigmátikus változásai, például a konfesszionalizáció (felekezetképződés) folyamatainak „ökumenikus” szakmai megközelítése vagy a felvilágosodás korának egyházi válaszreakcióira vonatkozó összefelekezeti nézőpontok érvényesítése hozott üdítő változást.² Mindezek kapcsán az utóbbi időben többször felmerült az egyháztörténeten belül egyfajta „alulnézeti”

¹ Meg sem kíséreljük itt e még magyar vonatkozásban is rendkívül gazdag szakirodalmi háttérnek a felvillantását, mindössze néhány meghatározó, kiindulópontot jelentő történeti és néprajzi áttekintésre utalunk: KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1980; KÓSA László, *Művelődés, egyház, társadalom: Tanulmányok*, Budapest, Akadémiai, 2011; *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*, főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila, Budapest, Akadémiai, 2000.

² Vö. MOLNÁR Antal, *Mezőváros és katolicizmus: Katolikus egyház az egri püspökség bódoltsági területén a 17. században*, Budapest, METEM, 2005; MIHALIK Béla Vilmos, *A kétszer megváltott nép: Katolikus egyház a Jászkunságban (1687–1746)*, Budapest, BTK TTI, 2020; UGRAI János, *Zusammenleben und Konflikte der Konfessionen vor dem Toleranzpatent: Das nordostungarische Beispiel = „Die Habsburgische Variante des aufgeklärten Absolutismus“: Beiträge zur Mitregenschaft Josephs II., 1765–1780*, hg. von András FORGÓ und Krisztina KULCSÁR, Wien, Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien u. a.; 2018, 295–308.

nézőpont alkalmazásának szükségessége.³ A néprajzban a felekezeti kapcsolatán a mindenkorai etnográfiai „jelen” vizsgálata dominált, amelyhez csupán történeti előzményként kapcsolódtak primer forrásokon alapuló, kísérő jellegű vizsgálatok. Kevesebb olyan vizsgálattal találkozunk, amely egy lokalitás 18–19. századi felekezeti együttélésével önmagában és nem a jelenkori viszonyok visszavetítéséeként foglalkozik.⁴ A népi kultúra megnyilvánulásaira koncentráva ezek esetében is legtöbbször figyelmen kívül maradtak az egyház(ak) sajátos „belső” nézőpontú forrásai, köztük – különösen érthetetlen módon – a helyben élő papok és lelkészek által hordozott attitűdök, szándékok és szerepek hatalmas mennyiségű dokumentációja is.

Az utóbbi években folytatott vizsgálataink e nézőpontokat tágabb horizontban egyesítik.⁵ A lokális közösségekben működő papok, lelkészek mentalitására és közösségekben betöltött kultúrákövetítő szerepére fókuszáló kutatásainknak a egyes etnikai és felekezeti mezőben kiválasztott lokalitások esetében magától értetődő módon részét képezi a felekezeti együttélés problematikája. A papi szerepek ezekben az esetekben – a homogén felekezeti településekkel összevetve – rendkívül változatosnak, komplexnek és (főként a konfliktusok kapcsán) időnként bonyolultnak is mutatkoznak. A helyi viszonyok „alulnézeti” megközelítését, amely akár monografikusan is megvalósítható lenne, az alábbiakban értelemyszerűen csupán miniatűr példákon keresztül érzékeltethetjük.

A példának választott helyszín, a 18. századi Zombor kapcsán e sorok szerzője már korábbi saját monografikus tapasztalataira építhet. Rochus Szmendrovich, a horvát ferences 1766–1769 között lezajlott ördögűzési ügyének

³ BÁRTH Dániel, *A 18. századi Bácska „alulnézeti” egyháztörténete: Húsz év – húsz tanulmány*, Budapest, MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, 2020 (Folcloristica Historica, 3).

⁴ A 20. századra vonatkozó történeti megalapozottság igényével lép fel a témában legújabbban született alapos lokális néprajzi elemzés: GYÖRFY Eszter, *Átrajzolt határok: Felekezeti együttélés, vallási és etnikai kötődések Székelyföld és Moldva határán*, Budapest, Balassi, 2021.

⁵ Lásd ezzel kapcsolatban a következő két tanulmánykötet tudatosan felekezeti közti megközelítését és változatos tematikájú írásait: *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*, szerk. BÁRTH Dániel, Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék, 2013; *Papok a 18–20. századi lokális közösségekben: Történetek találkozására*, szerk. BÁRTH Dániel, Budapest, MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, 2021 (Folcloristica historica, 4).

mikrotörténeti megközelítése, eseménytörténete és lokális társadalomtörténeti háttere kapcsán a helyszín, a Bácska és annak egyik legfontosabb szabad királyi városa kiemelt jelentőségűnek bizonyult.⁶

Részben e korábbi munka kapcsán, részben azóta is folytatólagosan zajlik a zombori szociokulturális miliő forrásainak feltárása a 18. század második felére, azon belül is különösen az 1760-as, 1770-es évekre vonatkozóan. A feltérképezett forráscsoportok közül kiemelhetők a városi magisztrátus uralkodónak írott és a királyi kancellária levéltárában őrzött jelentései, levelei, beszámolói;⁷ a magisztrátus, illetve helyi egyházi és világi személyiségek kalocsai érsekhez írott és az érseki konzisztórium által megtárgyalt levelei;⁸ a zombori városi magisztrátus saját jegyzőkönyvei;⁹ valamint a helyi ferences rendház háztörténete.¹⁰

A kutatás fő kérdésvetései a következők: miként érvényesült a város felekezeti és etnikai megosztottsága a magisztrátus összetételében és a helyi hatalmi viszonyok kiegyensúlyozottságában? Kimutatható-e egyfajta relatív vallási tolerancia a városi társadalom együttműködésében az említett évtizedekben, amely a Bácska egészét tekintve korábbi tanulmányainkban¹¹ jellemző és sajátos értelmezési keretként már felmerült? Milyen történések, konfliktusok és szimbolikus események jelzik a viszonylagos nyugalmi állapotból való kizökkenéseket, amelyek még egy ilyen leszűkített időbeli perspektívában is rendszeresen megmutatkoztak? Hogyan rajzolódnak ki e konfliktusokban a felekezeti együttélés és egyúttal a mindennapi élet lokális alakzatai?

⁶ BÁRTH Dániel, *A zombori ördögűző: Egy 18. századi ferences mentalitása*, Budapest, Balassi, 2016. (Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából, 3.)

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) A 28 Litterae civitatum, Civitas Zomboriensis.

⁸ Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (KFL) I. 1. b. Zombor; I. 1. e. A) Konzisztórium-i jegyzőkönyvek.

⁹ Istorijiski arhiv, Sombor (IAS, Zombori Történelmi Levéltár) F. 5. Zombor Szabad királyi város magisztrátusának jegyzőkönyvei.

¹⁰ Magyar Ferences Levéltár (MFL) VIII. Prothocollon Conventus Zomboriensis 1749–1786.

¹¹ BÁRTH, *A zombori...*, 6. j. i. m., 141.

Zombor etnikai és felekezeti viszonyai a szabad királyi városi rang elnyerése (1749) utáni évtizedekben a páratlan összetettség ellenére is meglepő kiegyensúlyozottságot mutatnak.¹² A pravoszláv szerbek és a római katolikus horvátok (bunyevacok) nagy etnikai tömbjei mellett a németek és a magyarok többségében a katolikus, kisebb részben a protestáns felekezet (a században még nem számottevő) részarányát javították. A római katolikus felekezeti tömbön belül ekkoriban nincs nyoma etnikai alapú ellentétnek, sőt (különösen a bunyevác és magyar népesség esetében) korai asszimilációs folyamatokra következtethetünk. Ennek fontos szerepe van, hiszen a horvátok-bunyevácok lélekszáma csak a többi nemzetiséggel együtt érte el (vagy közelítette meg) a szerbekét. Népszámlálási adatok híján a korabeli források egyoldalú és becsült adataira alapozva kijelenthető, hogy a fele-fele arányú paritás kiindulópontján állt és élt együtt a városban a katolikus és a görögkeleti vallási tömbbe tartozó lakosság. A nagyfokú kiegyensúlyozottság a városi magisztrátus működésében és megoszlásában is rendkívül szigorúan érvényesült. A belső (*interior*) szenátusnak 6 katolikus és 6 ortodox, a külsőnek (*exterior*) 12 katolikus és 12 görögkeleti tagja volt. A választott nagytanácsba (*selecta communitas*) ugyanígy 30-30 tagot adott a két felekezeti tömb. A főbíró kétévre választották, katolikus-ortodox váltásban. Amikor görögkeleti főbíró vezette a várost, a belső tanácsnak 7 katolikus és csak 5 ortodox tagja, amikor viszont katolikus főbíró jutott hatalomba, ez a felállás megfordult.¹³ A szavazatok kiegyensúlyozottsága (látszólag) harmonikus rendet mutat, a patikamérlegen kimért hatalmi szerepek viszont természetesen magukban hordozták a sérelmi politizálás lehetőségét. Több esetben olvasunk arról, hogy az egyik fél a másik főbírósa alatt elkövetett visszaélésekre panaszkodott, amit aztán hatalomra jutva maguk igyekeztek törleszteni.¹⁴ A két felekezeti tömb vallásgyakorlata ugyanakkor szabad és korlátozásoktól mentes volt: saját szent helyeik (templomok, kápolnák, szakrális kisémlékek) és papjaik mellett laikus szinten párhuzamos paraliturgikus gyakorlattal rendelkeztek. Az ortodox vallásgyakorlat császári-királyi szabályozása

¹² A helyi felekezeti és etnikai viszonyok általános képéről a korábbi szakirodalomból: MUHI János, *Zombor története*, Zombor, Kalangya, 1944. Saját összefoglalásunk: BÁRTH, *A zombori...*, 6. j. i. m., 137–155.

¹³ A magisztrátus megválasztásáról rendszeres jelentésekben listázták a tisztségviselők névsorát és felküldték az uralkodónak jóváhagyásra: MNL OL, A 28 Litterae civitatum, Civitas Zomboriensis (1750–1770).

¹⁴ KFL I. 1. b. Zombor.

nyomán a pravoszláv szerbek szabadsága kevésbé szenvedett csorbát, mint a protestáns közösségeké a Türelmi Rendelet előtt. Távolabbról nézve a városban a Bácskához hasonlóan alapvetően egyfajta relatív vallási tolerancia volt tapasztalható az 1750-es, 60-as években. Ez a harmónia azonban hangsúlyozottan viszonylagosnak és meglehetősen törékenynek bizonyult. Éppen a városi társadalom belső kiegyensúlyozottsága okozta azt, hogy időről-időre megtört és kizökkent a látszólagos stabilitás.

Nem kétséges, hogy az egyik ilyen kizökkenést az „erős pap” váratlan megjelenése okozta a helyi ferences konventben. Rochus Szmendrovich 1766 őszétől Isten sajátos potenciált mutató szolgáljaként tűnt fel a városban: decemberben két héten át tartó viadal végén sikeresen exorcizált egy démoni megszállottságban szenvedő asszonyt, aminek híre ment a városban nemcsak a katolikusok, hanem a pravoszlávok körében is.¹⁵ A történet ismert mozzanataiban, a főszereplő védekező leveleinek argumentációjában központi szerepet tölt be az a fajta missziós lendület, amely a horvát ferencset egyáltalán a Bácskába, Zomborba hozta. Meggyőződése szerint a sikeres gyógyításokkal, benedikciókkal és exorcizmusokkal jelentős számú áttérést tudott (volna) véghez vinni az érintettek és családtagjaik, illetve a báméskodó közönség hatásvadász meggyőzése révén. A katolikus *communitas* létszámának növelése, a *schismaticus* közösség súlyának gyengítése ott és akkor találkozott a város aktuális katolikus vezetésének szándékaival. Jónéhány érv szól amellet, hogy a ferences lokális sikerének és támogatottságának hátterében vélhetően ez a körülmény húzódott meg. Nem is beszélve arról, hogy Rochus atya nem csak egyféle liturgikus cselekményben volt karizmatikus. Hitszónoki és különösen gyóntatói képességeit hasonlóképpen dicshimnuszokba foglalták. A helyi ferences konvent háztörténetében a körülötte kialakult skandalumról aligha emlékeztek meg szívesen, ám egy görögkeleti elítélt áttérése triumfális győzelemként önálló bejegyzést kapott. Az 1767. november 10-én történt esemény különös jelentőségét az adta, hogy a sziváci származású szerb Stephanus Marinkovics nyilvános kivégzésére tömegek sereglettek össze a város főterén. A feljegyzések szerint a ferences mintegy ezer görögkeleti és háromszáz katolikus lakos szeme láttára térítette át a halálraítéltet.¹⁶ Mi más lehetett ez a látványos esemény, mint a felekezetek között alapvetően elfojtott vetélkedés váratlan kitüremkedése, megvillanása? Ezt a feltételezést erősíti, hogy a következő években a görögkeleti városvezetés

¹⁵ Részletes bemutatását lásd: BÁRTH, *A zombori...*, 6. j. i. m.

¹⁶ MFL VIII. Prothocollon Conventus Zomboriensis 71.

nehezményezte azt a gyakorlatot, hogy a saját felekezetükhöz tartozó elítéltek katolikus papok nyújthatnak lelki vigasztalást.¹⁷

Ugyanebben az évben a ferences tevékenységétől függetlenül, a város katolikus kapitánya, a pozsegai származású Josephus Markovich¹⁸ (egyébként a szintén Pozsega irányából érkező Rochus atya egyik legfőbb helyi támogatója) lépett elő kápolnaépítési szándékával. Zombor központi katolikus templomának, a Szentháromság-templomnak a folyamatos építése mellett az ehhez hasonló szakrális kismemlékek állítása reneszánszát élte az 1760-as években a városban.¹⁹ 1764–67 között Nagy István, a ferences konvent világi *syndicus*a állítottatott kálváriát, amelynek munkálatai halála után, az 1780-as évekig elhúzódtak.²⁰ Markovich 1767-ben szintén külterületen kezdeményezte a Havas (Havi) Boldogasszony-kápolna felépítését. Ebben az esetben azonban nem anyagi okok, hanem a görögkeleti városvezetők és ellenlábások blokkolták több mint egy évtizeden át az építkezést.²¹

¹⁷ A források intenzitása miatt sejthető, hogy Szmendrovich sikeres áttérése nem tetszett a helyi görögkeleti papságnak és a szerb előjáróknak. Nyilván ezzel magyarázható, hogy amikor 1768-ban nyarán a helyi ferences gárdián megkísérelt bejutni két görögkeleti halálraítélthez, akkor a szerb előjárók azt nem engedték meg neki. Hegedűs házfőnök hiába hivatkozott a helytartótanács 1767. január 15-i határozatára, amely az artikuláris helyeken is megtartotta a római katolikusok jogát a halálraítéltek vesztőhelyre kíséréséhez és lelki vigasztalásához, ők azt állították, hogy rájuk ez nem vonatkozik. KFL I. 1. b. Zombor. Thaddaeus Hegedűs levele a kalocsai konzisztóriumhoz, 1768. június 9. Végső soron a kalocsai konzisztórium sem tudott egyértelműen állást foglalni a kérdésben. KFL I. 1. e. A) Konzisztórium-i jegyzőkönyvek, 1768. június 25.

¹⁸ Személyére lásd MUHI, 12. j. i. m., 133.

¹⁹ BÁRTH, *A zombori...*, 6. j. i. m., 146–148.

²⁰ A szövevényes ügy részleteit önálló tanulmányban közelítjük meg. Az építkezés elhúzóadását részben az alapító korai halála, részben a fenntartásra vonatkozó alapítvány hiánya (és a magisztrátus bizonytalan és vitatott feladatvállalása) eredményezte. Az ügynek csak áttételesen vannak felekezeti vonatkozásai, amennyiben a későbbiekben negatív példaként és hivatkozási alapként szolgált a nem katolikus magisztrátusi vezetés számára (pl. a Markovich-féle kápolnaépítés kapcsán). KFL I. 1. b. Zombor.

²¹ 1767-ben úgy tűnt, hogy gyorsan el fog kezdődni az építkezés: Markovich fel tudta mutatni a zombori magisztrátus ezzel kapcsolatos határozatát (amely saját főbírósa idején született) és elnyerte Batthyány József érsek engedélyét. KFL I. 1. b. Zombor. 1767. október 4-én még a kápolna helyét is kijelölték (egy Háth/Hoth nevű dombon a Petosevo határrészen a szontai út mentén) Glaser Gábor vizitátor kanonok jelenlétében. MFL VIII. Prothocollon Conventus Zomboriensis 69. Az alapító nem csak a szilárd anyagokból („ex solidis materialibus”) építendő kápolna számára, hanem annak fenntartására külön is 6 hold földet ajándékozott. Az érsek előírta, hogy ezeket a földeket is körbe kell keríteni, és a templom a helyi plébános joghatósága alá fog tartozni. A következő évben a lendület megszakadt: 1768 nyarán Markovich több sürgető levelet küldött a kalocsai konzisztóriumnak, amelyekben helyi

Az alapkőletételre végül 1780-ban, a kápolna felszentelésére 1781-ben került sor.²² A kezdeményező panaszlevelei azt sugallják, hogy a kiszemelt határrész tulajdonjoga körüli viták háttérében a szakrális térkijelölés szimbolikus felekezeti harca húzódott meg.²³

A városi magisztrátus kalocsai konzisztóriumnak és az uralkodónak írott leveleiből, beszámolóiból egyaránt rekonstruálható, hogy 1773 és 1777 között a vízkereszi házszentelés körüli lokális botrány borzolta a kedélyeket. A vita utólag egyértelműen felekezeti élű hatalmi villongásnak tűnik. Lényege, hogy a legfontosabb városi középület („domus curialis civitatis seu praetoralis”) megáldása kapcsán katolikus részről azt nehezményezték, hogy a ferences adminisztrátor által annak rendje és módja szerint január 6-án megejtett szertartás után több mint 10 nappal, január 17-e környékén a pravoszláv vízkereszt ünnepén a görögkeleti papok híveik kíséretében újra megáldották („rebenedicere”) a városházát. A felháborodás terminológiája szerint ez a „rebenedictio” olyan botránkozató lépés („abusus”), amely az uralkodó (katolikus) vallás szertartásainak értéktelenségét de-

rosszakaró görögkeletiek emberek („Maledicti Graeci Ritus homines”) ármánykodásait, uralkodóhoz írott hazug leveleit és támadását említi. Tulajdonképpen a konzisztórium tanúsítványát szerette volna kicsikarni a saját vállalásairól és Battyhány engedélyéről. KFL I. 1. b. Zombor. Vö. még: MNL OL, A 28 Litterae civitatum, Civitas Zomboriensis, 1768; IAS F. 5. Zombor Szabad királyi város magisztrátusának jegyzőkönyvei, 1768. október 21.

²² Markovichnak 1777-től többször magyarázkodnia kellett az építkezés elhúzóódása miatt, 1780-ban pedig egy névtelen feljelentés nyomán már neki célzott kérdőpontokra adott pikírt válaszokat. A kápolna alapkövét ugyanazon év júniusában Antonius Bajalich esperes áldotta meg. A bizonytalanságok lezárásaként Markovich 1780. november 14-i dátummal újra fogadalmat tett, hogy a következő évben már elkészül az épület a titulus augusztusi ünnepére. KFL I. 1. b. Zombor. Ez majdnem sikerült is, a helyi ferences háztörténet szerint a kápolna megáldásra 1781. szeptember 9-én került sor, amelyet követően az alapító díszebédet adott a külterületi szállásán. MFL VIII. Prothocollon Conventus Zomboriensis 148.

²³ Ezt erősíti az a körülmény, hogy 1768-ban a görögkeletiek saját szakrális építményt (egy adat szerint: kolostort) szerettek volna létesíteni a város határában elhelyezkedő Gradina puszta Klissa nevű részén, ahol az ezt ellenző katolikusok szerint valaha (a középkorban) katolikus templom állott, amelynek romjai még akkor is látszottak. Ráadásul a területet 1765-ben már a ferencesek számára kijelölték szakrális helyként, akik oda keresztet állítottak és aztán kaszáltatták. Markovich főbíró elérte a pozsonyi helytartótanácsnál, hogy ezzel (és egyéb görögkeleti kihágásokkal, szabálytalanságokkal kapcsolatban) 1769. február 21-én vallató parancsolatot (compulsorium regium) küldjenek le Zomborba. A vizsgálattal egyszer érdemes lenne részletesen foglalkozni. Mindenesetre a helyi ferences háztörténetben lelkesen üdvözölték annak tényét és ismertették a vádpontokat. MFL VIII. Prothocollon Conventus Zomboriensis 76.

monstrálja és mintegy kigúnyolja azt („ludibrium”), ráadásul teljességgel jogszerűtlen („praejudicium”).²⁴ Az ügy helyben évről évre dulakodásokhoz, feszültségekhez vezetett.²⁵ A dolog mind a kalocsai érseket, mind a konzisztóriumot nyomasztotta, ennek megfelelően vizsgálatot kezdeményeztek a helytartótanácsnál az ügyben.²⁶ A görögkeletieknek azt kellett bizonyítani, hogy ez egy régtől fogva fennálló, kontinuos szokás. Mivel az épület előzményével kapcsolatban be tudták bizonyítani, hogy 1749 előtt még nem középületként, hanem szerb tulajdonú magánpalotaként szokás volt a saját vízkeresztű házszentelésük megtartása,²⁷ a *domus curialis* megáldása kapcsán 1777-ben megkapták a helytartótanács állami engedélyét.²⁸ Az ügy dokumentációjából az egyházi szertartások primátusának szimbolikus jelentősége, a másvallású rítusok hatékonyságának megkérdőjelezése, valamint a konkurens felekezetek szentelményeinek egyfajta jól kitapintható vetélkedése egyaránt kézzelfoghatóan kirajzolódik.²⁹

A fentiekben felsorakoztatott példák (testi és mentális betegek egyházi-papi medicinája, halálraítéltek lelki gondozása, szakrális objektumok térkijelölése, szentelmények hatékonysága és „versenye”) a felekezeti együttélés zombori, lokális

²⁴ KFL I. 1. b. Zombor.

²⁵ A helyi ferences háztörténetből az 1773. évi bejegyzést kivágták, ám 1776-ban a korábbi botrányokra már visszautalva részletesen leírják az aktuális történéseket. Eszerint január 17-én Hegedűs atya és a katolikus urak elállták a városházára tartó ortodox egyházi menet útját (a bejegyző némi malíciával megjegyzi, hogy most már „Graeci Ritus non unitus”-ként kell Mária Terézia rendelkezésének megfelelően megnevezni a *schismaticus*okat), de azok cselled megszerezvén a kulcsokat a következő vasárnap, 21-én bejutottak és végrehajtották a jogtalan szertartást. A ferences bejegyző remélte, hogy a kikért királyi kivizsgálás a katolikusok javára hoz döntést ebben a helyi szinten akut problémává vált kérdésben. Ezirányú fohásza, amely a helyzet súlyosságát jelzi („Deum omnipotentem exoramus”), utólag nem teljesült. MFL VIII. Prothocollon Conventus Zomboriensis 114.

²⁶ KFL I. 1. b. Zombor. A kalocsai egyházi vezetés érvelése szerint ez a görögkeleti szokás *újkeletű* gyakorlat, ezért a bevezetése jogtalan.

²⁷ Az egykori szerb Brankovics-kastély eladására (vö. MUHI, *i. m.*, 120.) és 1749-ig az oda vezetett vízkeresztű ortodox házszentelési körmenetre utal: SILLING István, *Zombor katolikus vallási életének megújítódása a XVIII. században = Dunáninnen – Tiszáninnen*, szerk. BARTH János, Kecskemét, Katona József Múzeum, 1995, 47–56, itt: 54.

²⁸ KFL I. 1. b. Zombor. A Magyar Királyi Helytartótanács 1777. november 10-én kelt engedélyező határozata szerint a görögkeletiek gyakorlata nemhogy új, hanem emberemlékezett óta fennáll („a tempore immemoriali praexitisse”).

²⁹ A fent idézett szóhasználat mellett nagyon tanulságos a ferences adminisztrátor levelének „manca benedictio” kifejezése, amellyel a katolikus szertartás értékének gyengítésére, csónkaságára utal a görögkeleti „rebenedictio” fénytörésében. KFL I. 1. b. Zombor. Thaddaeus Hegedűs levele, 1773. január 17.

alakzatainak pusztán futólag kiragadott megnyilvánulásai, amelyeknek párhuzamait nyilván nemcsak a Bácskában, hanem távolabbi vegyesfelekezeti településeken is megtaláljuk a korszakban. A jelen tanulmánynál sokkal bővebb terjedelemben a jövőben remélhetőleg bizonyítani tudjuk, hogy a tipizálás és általánosítás nélkül is van értelme a fenti problémakörök lokális kontextusú vizsgálatának. Utóbbi nélkül ugyanis minden erőfeszítésünk ellenére távol maradunk a mindennapi vallási praxis és lelkiség helyi motivációinak feltérképezésétől és működésének megértésétől.

MUNTAGNÉ TABAJDI ZSUZSANNA

*A felekezeti együttélés lokális alakzatai
a 18. századi Magyarországon*

Balassagyarmat környéki példák

A 18. századi Nógrád vármegye déli, a korábbi hódoltságához tartozó részének felekezeti viszonyait a század eleji földesúri telepítések és spontán betelepülések határozták meg. Az 1700-as évek kezdetén az akkorra részben vagy teljesen elnéptelenedett falvakba a Felvidék nyugati részéről származó szlovákok érkeztek, eddig még feltáratlan mértékben katolikusok és evangélikusok.¹ A század első harmadára kialakult a települések vegyes nemzetiségű és vegyes felekezetű képe. A szervezetében és pasztorációjában is erősödő katolikus egyházmegyék vezetése a század közepére egyre inkább érzekelte a területükön élő protestánsok vallásgyakorlatát, ami sokszor az aktuális törvényekbe és rendeletekbe ütközött, főként a lelkészek filialátogatásai és a tanítók lelkészi tevékenységei miatt. Az így kialakuló konfliktusok során különféle tárgyú ügyek és iratanyagok keletkeztek, amelyek vizsgálatával megismerhetők a felekezeti együttélés jellemzői, mindennapjai és nehézségei.

Kutatásom során a fő kérdéseim között szerepel, hogy a kései konfesszionalizáció fogalmával is leírható események, felekezeti konfliktusok során a katolikus egyház érdekeit képviselő alsópapság hogyan viszonyult a teljesen vagy részben protestáns lakosságú közösségekhez? Milyen stratégiákat követtek a vegyes felekezetű közösségekben való papi munka során vagy a felekezeti viszonyok megváltoztatására irányuló törekvésekben? Közelebbről szemügyre véve az egyes eseteket, milyen sérelmeket okoztak egymásnak a katolikus és protestáns közösségek, papok és lelkészek? Nagy jelentőségűek azok a kérdések is, hogy miként látatják a fennmaradt források a felekezeti határok rögzülésének folyamatát a 18. század során. Milyen eseteken keresztül ragadhatóak meg a résztvevők vallásos mentalitásának megnyilvánulásai? Illetve, hogy a mindennapi

¹ PÁLMÁNY Béla, *Nógrád vármegye újratelepítése, benépesülése és az agrártermelés fellendülése a török kiűzése után 1683–1728*, A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, XIV(1988), 170–229.

lelkészi munka során milyen problémák merültek fel egy felekezeti vegyes, lokális társadalomban?

Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatára a 18. századi Nógrád vármegyében a források mennyisége és minősége alapján a temetések különösen alkalmasak. Tanulmányomban két Balassagyarmat környéki, nagyobb protestáns lakosságú falu, Csesztve és Bakópuszta felekezeti konfliktusaiból több kisebb temetési vizsályt vázolok fel, választ keresve arra a kérdésre, hogy miért és milyen jelentőséggel bírt az, hogy ki és hogyan temetett egy faluban a 18. században.²

Balassagyarmat a 18. század közepén egy közel 1500 fős város volt. A lakosság fele katolikus, egyharmada evangélikus volt.³ A katolikus plébánia az 1740–50-es évekre gazdaságilag és szervezetében is megerősödött, ekkor új templom épült a városban és ekkortól a plébánosok mellett folyamatosan szolgáltak káplánok is a településen.⁴ A balassagyarmati plébánosok a században hosszú, egy-két évtizedes szolgálati időt töltöttek a városban,⁵ ami feltételezhetően stabil, jó megélhetést biztosító hely lehetett a környéken a papok számára. A lakosok nagy részben szlovák nemzetiségűek voltak, az itteni papi munka elengedhetetlen feltétele volt a szlovák nyelvtudás. Kisebbségben német nyelvű népesség is élt Balassagyarmaton, emiatt a vizitációkban található plébánosi életrajzokban rendre három nyelven beszélő papok szerepelnek.⁶ A plébánosok

² A tanulmány főként a Váci Püspöki és Káptalani Levéltárban található Acta parochiarum iratanyag, a Balassagyarmati Szentháromság plébánia iratai, A catholici Bakópuszta 1764–1770. alapján készült. A továbbiakban: VPKL A AP Bgy. AB.

³ A katolikusok és evangélikusok mellett 200 zsidó és 50 görögkatolikus is élt a városban, EPL AEV 13. Liber 75., 3. 1761.

⁴ *A 250 éve felszentelt balassagyarmati Szentháromság plébániatemplom*, szerk. HAUSEL Sándor, Balassagyarmat, Balassagyarmati Római Katolikus Plébániahivatal, 2009, 101. Az első káplán, Szabó Márton 1747-től szolgált a településen. Rövid idő után, 1748-ban egy temetési konfliktusba keveredett Szügyön. Lásd MUNTAGNÉ Tabajdi Zsuzsanna, *Egy temetés – három pap: Egy 18. század közepi nógrádi gyászszertartás viszonyosságai = Papok a 18–20. századi lokális közösségekben: Történetek találkozása*, szerk. BÁRTH Dániel, Budapest, MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, 2021 (Folcloristica Historica, 4), 387–411. A balassagyarmati evangélikusoknak sem temploma, sem lelkésze nem volt 1785–86-ig. OKOLICSÁNYI József, *A Nógrádi Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházmegye monográfiája*, Budapest, METEM, 2009 (METEM Könyvek, 67), 111–112.

⁵ Az 1715 és 1772 között közel 70 évben három plébánosa volt Balassagyarmatnak. *A 250 éve felszentelt...*, 4. j. i. m., 82–83.

⁶ Például Blahó János (1735–1755) és Rudinecz György (1755–1772) plébánosok életrajzában. Lásd EPL AEV 13. Liber 42., 17., 1755; Liber 75., 4., 1761.

munkáját 1759-től már két káplán segítette, közülük az egyiket a szécsényi ferencesek küldték.⁷ Ezt a filiák nagy száma is indokolta, ugyanis 1761-ben már 9 település tartozott leányegyházként Balassagyarmathoz.⁸ A 9 filia közül háromban volt nagyobb számú evangélikus lakosság, ezeket a vizitáció külön kategóriaként is kezelte, jelezve, hogy onnan a plébánosnak csak töredék jövedelme származott. Ez a három filia – Szügy, Csesztve és Bakópuszta – a szügyi evangélikus egyházközségnek is leányegyháza volt, ezért ezekből a helységekből a szügyi lelkész kapta meg a papi jövedelmeket.⁹ Szügyön alig éltek katolikusok, Csesztvén és Bakópusztán vegyes felekezetű lakosság élt. Mindhárom településen történtek kisebb-nagyobb, temetésekhez kapcsolódó összeütközések.

Csesztve és Bakópuszta mindkét felekezet számára leányegyház volt, Balassagyarmattól 10, Szügytől 5 kilométer távolságra. A papi szolgálatok elvégzéséért kialakult egyfajta versengés a papok között, a forrásokban mindkét oldalról olvashatók adatok a másik felekezetűeknek tett szolgálatokról. A sürgősen elvégzendő papi teendők esetében (szükségkeresztelés vagy temetés) a lakosok választásában feltételezhetően szerepet játszott az elérhető egyházi személy távolsága is. A század közepén a 360 fős lakosú Csesztvén volt katolikus templom és volt evangélikus templomnak használt épület (oratórium, imaház) is.¹⁰ Mindkét felekezetnek volt saját tanítója és volt egy temető is a községben, amit közösen használtak a csesztvei evangélikusok az egyharmad részben katolikus lakossággal. Bakópuszta egy sokkal kisebb község volt, lakosságának számáról és felekezeti arányairól egyelőre nem áll rendelkezésre adat. Bakópusztán nem volt templom, istentiszteleti célra használt épület és 1762-ig temető sem, nem éltek itt tanítók. A vallásgyakorlás szempontjából fontos elemek a Bakópusztától alig

⁷ *A 250 éve felszentelt...*, 4. j. i. m., 100.

⁸ Ezek közül 4 falu (Zahora, Kővár, Szügy, Csesztve) és 5 puszta (Szelestény, Podluzsány, Riba, Patvarc, Bakó) volt. EPL AEV 13. Liber 75., 1., 1761.

⁹ EPL AEV 13. Liber 75., 1., 1761. A balassagyarmati plébános jövedelme a vizitáció alapján 1761-ben az anyaegyházból 597 forint volt, Csesztvéről 48 forint, a szinte teljesen evangélikus vallású Szügyről 18 forint. A Bakópusztáról származó jövedelme nem érte el az 1 forintot. EPL AEV 13. Liber 75., 30., 1761. Ugyanezt az információt erősítették meg az 1764. július 20-i kihallgatás 5., 10. tanúi is. VPKL A AP Bgy. AB., 1764. július 20., kihallgatási jegyzőkönyv.

¹⁰ EPL AEV 13. Liber 42., 22–23., 1755.

2 kilométerre fekvő Csesztvén voltak elérhetőek.¹¹ A temetéseket is Csesztvén végezték el.

Az egyházi szabályozás és szokás szerint a halált követően minél hamarabb értesíteni kellett a papot vagy a lelkészt, aki a lehető leghamarabb, pár napon belül elment, hogy eltemesse a halottat. A Bakópusztán elhunyt katolikusoktól a balassagyarmati káplán és a csesztvei katolikus tanító szolgálatával előbb a bakói háznál vettek búcsút, majd a csesztvei temetőbe átmenve, énekkel, imádsággal, harangozással, a sírt megszentelve temették el őket.¹² A Bakón meghalt evangélikusokat a csesztvei evangélikus tanító temette el hasonló rendben.¹³ Ha a szügyi lelkész a halálest idején Bakópusztán tartózkodott, akkor ő is végzett temetést. Néhány esetben nem tartották be a felekezeti határokat, és katolikus halottak is részesültek evangélikus temetésben és fordítva. Ezek az esetek, ha a balassagyarmati plébános tudomására jutottak, sérelmet jelentettek számára, leveleiben beszámolt róla az egyházmegye vezetésének, akik kihallgatást kezdeményeztek az ügyben.

1752 januárjában három katolikus gyerek, valószínűleg újszülött temetését nem Blahó János, balassagyarmati plébános végezte el. Az egyiket a csesztvei evangélikus tanító, a másikat a szügyi lelkész, a harmadikat pedig a saját apja temette el.¹⁴ A plébános sérelmezte, hogy nem értesítették a halálestekről, ezt Molitor János, a későbbi kihallgatás egyik tanúja azzal magyarázta, hogy „lába belije téli időben lévén nem vólt,”¹⁵ hogy elmenjen a plébánoshoz Balassagyarmatra. A lelkigondozási szempont mellett a temetésért járó stóladíj elmaradása is panaszra adhatott okot a papnak.

1753 novemberében Csesztvén történt egy olyan temetés, ami miatt vizsgálat indult, ekkor ugyanis egy balassagyarmati evangélikus ember „atyafiához

¹¹ Ez a távolság a korszakban feltételezhetően nem számított nagy akadálnak a lakosok számára. Amíg a bakói harangtoronyt felújították, addig a csesztvei harangtoronyt használták. A felújítás pontos időpontja eddig ismeretlen, az 1750–60-as évtizedben lehetett. VPKL A AP Bgy. AB., 1764. július 20., 2. tanú vallomása.

¹² Például az egyik bakópusztai katolikus, Plachi István feleségének, Szelényi Máriának a temetésekor 1758-ban, VPKL A AP Bgy. AB., 1764. július 20., kihallgatási jegyzőkönyv.

¹³ VPKL A AP Bgy. AB., [d. n. 1762], Rudinecz György levele.

¹⁴ MNL OL Lad. B. Fasc. 3., 1752. június 19., kihallgatási jegyzőkönyv.

¹⁵ MNL OL Lad. B. Fasc. 3., 1752. június 19., kihallgatási jegyzőkönyv, az 1. tanú vallomása.

látogatásnak okáért Csesztvére ment,” és bár egészségesen érkezett, ott megbetegedett és meghalt.¹⁶ Őt a csesztvevi evangélikus tanító temette el, a tanúk vallomása alapján csupán énekkel és imádsággal, prédikációt nem mondott és papi ruhát sem öltött a szertartáshoz.¹⁷ Itt nem történt meg a felekezeti határok áthágása, mégis sérelmet jelentett Blahó plébános számára, feltehetően azért, mert egy balassagyarmati lakosról volt szó.

Arról, hogy a balassagyarmati plébánosok mennyire tartották a saját nyájukhoz tartozónak az evangélikusokat, az 1755-ben hivatalba lépett pap, Rudinecz György¹⁸ egy 1762-es esete alapján lehet benyomást szerezni. Ebben az évben, vízkereszt után a plébános elküldte a káplánját, aki elment Bakópusztára is, hogy a vízkeresztüli koledát összegyűjtse. Már korábban is megkapták ezt az adományt a bakópusztai katolikusoktól, most azonban a káplán az evangélikusokhoz is elment. A bakópusztai evangélikusok azonban a katolikus pap panaszlevele szerint „a saját katolikus plébánosuk előtt” bezárták az ajtóikat.¹⁹ A kutyáikat a káplánra és a kántorokra uszították, egyikük telkén az evangélikus asszonyok csoportba verődve „nevetéssel és gúnyolódásokkal” ellenálltak.²⁰ Nyilvánvalóan nem kívánták élni a káplán szolgáltatásával, a vízkeresztüli házszeneléssel és nem akartak ezért cserébe adományokat sem adni. Fontos kiemelni, hogy Rudinecz plébános magát a bakópusztai evangélikusok papjának is tekintette.²¹

Ugyanebben az évben, augusztus 1-jén az egyik bakópusztai evangélikus földesúr, Egri László telkén meghalt az egyik katolikus szolgálta, egy juhász. Nem részesülhetett az utolsó kenet szentségében, mert az ura – Rudinecz pap későbbi

¹⁶ EPL AEV I/7. 2021, 1753. december 13., kihallgatási jegyzőkönyv, 6. tanú vallomása.

¹⁷ EPL AEV I/7. 2021, 1753. december 13., kihallgatási jegyzőkönyv, 2. tanú vallomása.

¹⁸ A Trencsény megyéből származó Rudinecz 1739-ben kezdte meg tanulmányait a Budai Jezsuita Akadémián, teológiai tanulmányait 1744-ig szintén Budán végezte. 1748–55-ig a Nógrád megyei Divényben szolgált, ahonnan egy eddig ismeretlen konfliktus miatt 1755-ben távozott. Ekkor került Balassagyarmatra, ahol 17 évig volt plébános, utolsó 10 évében Szécsényi kerületi esperes is, 1772-ben halt meg. Ludovicus NÉMETHY, *Series parochiarum et parochorum archi-dioecesis strigoniensis*, Esztergom, 1894, 901.

¹⁹ „...stolares proventus mihi parochi suo catholico...praestare non vellent...” VPKL A AP Bgy. AB., [d. n. 1762], Rudinecz György levele.

²⁰ VPKL A AP Bgy. AB., [d.n. 1762], Rudinecz György levele. „risu et sarcasmis”. Az esetről egy későbbi kihallgatás is beszámolt. A VPKL A AP Bgy. AB., 1764. július 20., kihallgatási jegyzőkönyv 14. tanújának vallomása alapján a kutyák uszítására Egri László utasította a zselléreit.

²¹ Kérdés, hogy milyen szempontból és milyen szinten. VPKL A AP Bgy. AB., [d. n. 1762], Rudinecz György levele.

beszámolója alapján – kijelentette, hogy az ő telkén senki beteghez nem hívhatnak papot. Egy másik bakói úr, amint tudomást szerzett a halálesetről, el akarta küldeni az egyik emberét Balassagyarmatra, hogy hírt adjon a papnak. Ezt a falu határában összegyülekező emberek (a forrásszöveg szerint nők) kiabálással próbálták megakadályozni, de a hírvivő egyik szolga csupán ennyit szólt vissza: „a nőknek semmilyen igazuk nem volt.”²² Végül a híradást nem sikerült megakadályozni és a halál másnapján, Rudinecz György elküldte a káplánját Bakópusztára, hogy eltemesse az elhunyt juhászt. A káplán énekelve közeledett a falu felé, a határban azonban Nándori István, bakói evangélikus földesúr több asszony társaságában eltorlaszolta az utat. A káplán kérdésére, hogy mit akarnak, az a válasz érkezett, hogy nem engedik bemenni a káplánt a faluba. Ezután botokat a káplán ruhájába akasztva visszatértették őt az útról, miközben az egyik asszony tiszteletlenül, tegeződve beszélt vele, az összegyűlt, nőkből álló tömeg pedig csúfolódva és káromkodva kiabált. Mindeközben egy másik bakói földesúr, Bakaljar „a lárma és a botok hangja” ellenére a holttestet elvitte a faluból. A káplán jelenléte, éneklés és mindenféle szertartás nélkül a legnagyobb tömegben átvitte Csesztvére, ott temették el, feltételezhetően az evangélikus tanító szolgálatával.²³

Az esetről értesülve Rudinecz György a 10 nappal később, Balassagyarmaton tartott vármegyegyűlésen panaszt tett, ahol Egri László is jelen volt. Ő nem tagadta a történeteket. 1763 tavaszán a vármegyei szolgabíró elé került az ügy, a bakói földesurakat szembesítették a tetteikkel, és szóbeli figyelmeztetést kaptak, hogy sem ők, sem az embereik még egyszer ne tegyenek semmi hasonlót a plébános vagy a káplán ellen, mert akkor pert indítanak ellenük.²⁴

Rudinecz plébános számára még több sérelmes eset is történt, szintén 1762 folyamán ugyanis a bakópusztai urak a falu határában kijelöltek egy földdarabot, ahol új temetőt nyitottak és maguk kezdték eltemetni a halottakat, harangozással és énekléssel a plébános értesítése és stólafizetés nélkül.²⁵ 1769-től már evangélikus tanító is élt Bakópusztán, aki már a helyben lévő temetések mellett keresztelt és esketett is. Az ő tevékenységéről is sérelemként számolt be a balassagyarmati

²² VPKL A AP Bgy. AB., 1763. március 14., Species facti. A forrás az idézett szavakat szlovákul idézi, a fordítást köszönöm Demmel Józsefnek.

²³ VPKL A AP Bgy. AB., 1763. március 14., Species facti. „...sublato baculo et conviciis ... non cessabat, ut corpus arriperentur et ex loco efferentur.”

²⁴ VPKL A AP Bgy. AB., 1763. március 14., Species facti.

²⁵ VPKL A AP Bgy. AB., [d. n. 1762], Rudinecz György levele.

plébános az esztergomi egyházmegyének.²⁶ 1770 októberére egy kihallgatás után oda jutott az ügy, hogy Nógrád vármegye utasította a tanítót, hogy szigorúan tartsa magát a tanítói feladataihoz, a gyerekek írni-olvasni tanításához.²⁷

A fenti apró, további kutatást igénylő esetek alapján megállapítható, hogy az 1755 óta Balassagyarmaton szolgáló plébános, Rudinecz György igényt tartott a távoli, kislétszámú leányegyházában élők lelkipozására és az abból származó jövedelemre is, függetlenül attól, hogy az ott élők felekezetüknek megfelelően vagy nem megfelelően választottak egyházi személyt. Mind a temetési összeütközéseket, mind a sikertelen koledaszedési kísérleteket joghatóságának sérelmeként fogta fel.²⁸ A joghatóság kiterjesztésének igénye a más felekezetű lakosokra az események 18. századi résztvevői számára szorosan összekapcsolódott a katolikus papok fizikai térbe való belépésével. A fenti példákban látható, hogy a falu határának védelme, a kapuk bezárása a koledagyűjtéskor a papok hatalmával való szembenállást fejezték ki.²⁹ Az ilyenfajta ellenállás kifejezésére a bakópusztaiak számára a szomszédos Csesztvén élő evangélikusok is mutattak példát. Ők 1738-ban elűzték az odahelyezett katolikus tanítót, 1755-ben nem engedték be az esztergomi vizitátorokat a templomba és szintén 1762-ben egy temetés ideje alatt az akkori katolikus tanító házát megrohanva a 70 éves kántortanító minden holmiját, köztük szent képeket és egy feszületet is az utca közepére, a legnagyobb sárba kidobálták. A rongálás után pedig beszögeltek az ablakokat, fizikailag is kifejezve, hogy a katolikus tanító számukra nem kívánatos, nincs hozzá közük és semminemű hatalommal nem rendelkeznek közöttük.³⁰

A 18. századi nógrádi lokális, filiai státuszú közösségekben lezajlott temetések vezetőinek személye sok esetben nem az elhunyt felekezetéhez igazodott, többször nem is pap vagy lelkész végezte, illetve a földesurak befolyását is tetten

²⁶ Rudinecz György december 19-i panaszlevelet idézi: VPKL A AP Bgy. AB., 1769. december 22., helytartótanácsi leirat.

²⁷ VPKL A AP Bgy. AB., 1770. október 30., helytartótanácsi leirat.

²⁸ „[...] jurisdictionem meam et exercitium inturbare [...] habuissent.” VPKL A AP Bgy. AB., [d. n. 1762], Rudinecz György levele.

²⁹ Emellett az 1764-es kihallgatás egyik tanúvallomása is a felekezeti viszonyok, illetve a joghatóság fizikai térben való leképezését erősíti. A 6. tanú szerint a balassagyarmati plébános a bakói katolikus Plachi István házában békében elvégezhette plébánosi teendőit. VPKL A AP Bgy. AB., 1764. július 20., kihallgatási jegyzőkönyv.

³⁰ KÁLNAY Nándor: *Csesztve község története és leírása*, Csesztve–Budapest, Madách Imre Irodalmi Társaság, 2004, 18–20.

lehet érnei.³¹ Sok tényező által befolyásolva, az adott szituációnak megfelelően alakult, hogy éppen ki végezte el a temetést. A közösség aktuális hatalmi struktúráját azonban nem bolygathatta fel, különben a kortársak szavaival élve „botránnyos,”³² fizikai agressziót is alkalmazó esetek keletkeztek. Mindezek, a még további kutatásokat igénylő esetek arra is felhívják a figyelmet, hogy az összetett lokális társadalmi viszonyokban megjelenő felekezeti konfliktusok összetett értelmezést kívánnak. Egyszersmind arra is rámutatnak, hogy szükséges kilépni a felekezeti elfogult leírási hagyományból és a 18. század kapcsán a katolikusok sérelmeit is a kutatás tárgyává kell tenni.

Felhasznált források:

EPL AEV = Esztergomi Prímási Levéltár, Acta Ecclesiastica Vetus

I/7. = Acta religionario-ecclesiastica et religionaria

2021

13. = Visitationes canonicae

Liber 42. 1755.

Liber 75., 1761

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

C-40 = Helytartótanácsi Levéltár, Acta religionaria

Lad. B. Fasc. 3.

VPKL = Váci Püspöki és Káptalani Levéltár

A = Püspöki Levéltár

AP Bgy. = Acta parochiarum Balassagyarmat.

AB. = Achatolici Bakópuszta 1764–1770.

³¹ Egri László részletezett befolyása mellett egy bakópusztai zsellér, Johannes Hoffier vallo-mása szerint őt a földesura utasította, hogy katolikus felekezete ellenére a szügyi evangélikus lelkész szolgálatait vegye igénybe gyerekei keresztelesekor, asszonyavatáskor és a gyerekek temetésekor. VPKL A AP Bgy. AB., 1764. július 20., kihallgatási jegyzőkönyv, 6. tanú val-lomása.

³² Rudinecz György levelében például: „Casu illo scandaloso...” VPKL A AP Bgy. AB., [d. n. 1762], Rudinecz György levele.

A Régi Magyar Dráma Kutatócsoport

A kutatott témakör a magyarországi 16–18. századi színjátszás; annak három fő forráscsoportja: az előadásokról szóló adatok forrásai, a drámaszövegek, továbbá a színlapok. A vizsgált műfajról: a közép-európai és benne a magyarországi közép- és felsőfokú oktatási intézményekben az 1535 és 1792 közötti időszakban a diákok által előadott, a tananyag szerves részét képező, a tanév rendjéhez és az egyházi ünnepekhez igazodó színpad jelentette a színház világát. Protestáns (evangélikus, református, unitárius) és katolikus szerzetesrendi (ferences, jezsuita, minorita, pálos és piarista) gimnáziumok éltették ezt a hagyományt. Az iskoladráma a rövid, 2–3 szereplős dialógusoktól és deklamációktól a többfelvonásos, akár 100–130 diákszereplőt is megszólaltató; szakrális és profán témájú, többféle műfajban virágzó, hazánkban főként magyar, latin és német nyelvű; funkcionális, morális és patrióta színjátszást jelenti. Az iskolai színjátszás interdiszciplináris műfaj, amely a színház-, dráma-, zene-, iskola-, ikonográfia (színpadképek)-, szcenika-, liturgia-, lelkiség-, tánc- és a tágabb művelődéstörténet, valamint a néprajz tudománykörét érinti; továbbá a drámaszövegek a történeti nyelvjárástan és az ortográfia szemszögéből is bőséges forrásként szolgálnak.

Az 1960-as évekre visszanyúló előzmények után a kutatócsoport munkájáról, terveiről először 1980-ban jelent meg egy beszámoló a *Magyar Könyvszemlében A hazai iskoladrámák feltárása* címmel (MKSz, XCVI [1980], 199–204.). Staud Géza (1906–1988) az adatgyűjtés feladatait, majd az *Iskolai színjátszás forrásai és irodalma* sorozat tervét mutatta be, Kilián István (1933–2021) a forrástípusokat vette számba, Varga Imre (1912–2007) pedig a tervezett *Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. századi sorozatának* kiadási tervét vázolta fel ebben a programban. A hatalmas mennyiségű magyar, latin és német nyelvű drámaadat- és drámaszöveg-forrásanyag felkutatásába, kiadásába és elemzésébe Kilián István tanítványaként 1981-től Pintér Márta Zsuzsanna, Czibula Katalin (1962–2019) és Demeter Júlia, 1997-től Medgyesy S. Norbert és 2005-től zenei szakértőként Kővári Réka kapcsolódott be. Erdélyben Egyed Emese és 2000-től növendékei, a Thália Helyi Élete (THE) Kutatócsoport tagjaként Bartha Katalin Ágnes és Tar Gabriella-Nóra gazdagították monográfiákkal is a 18–19. századi színháztörténetről való ismereteinket. Nagy Júlia, majd Szedmák Andrea elkészítette az iskoladráma-kutatás bibliográfiáját. A kutatócsoport tagjai az európai tudományos kutatásban is jelen vannak.

A kutatócsoport először *A magyarországi iskolai színjátszás forrásai és irodalma* (*Fontes Ludorum Scenicorum*) című sorozatban az 1535 és 1792 közötti időszakból a Magyar Királyság területéről mintegy 8.000 drámaadatot publikált. A kezdetben Kilián István és Varga Imre, majd Demeter Júlia és Pintér Márta Zsuzsanna szerkesztette *Régi Magyar Drámai Emlékek* (RMDE) XVIII. századi sorozatban a korszak összes magyar nyelvű drámaszövege és színlapja betűhíven, forrásutalásokkal, a drámaszerző életrajzával, nyelvi és tárgyi magyarázatokkal és szövegkritikai megjegyzésekkel olvasható, s 2009 óta már angol nyelvű jegyzetekkel is bővült. 1989 és 2023 között 14 RMDE-kötetben összesen 283 drámaszöveg és 20 magyar nyelvű drámaprogram látott napvilágot 13.029 oldal terjedelemben. *A Kollégiumi drámagyűjtemények* (2015) az iskolai előadásokból kinövő hivatásos színjátszás kezdeti időszakának (1773–1823) harminc, korábban nem ismert drámaszövegét teszi közzé. *A Ludi scaenici linguae latinae protestantium in Hungaria e saeculo XVII–XVIII* (2005) című kötet révén Alszegehy Zsoltné, Lóránt István és Varga Imre munkájaként 13 latin nyelvű protestáns drámaszöveg és 5 periocha vált kutathatóvá. Kilián István és Medgyesy S. Norbert szerkesztésében *A karácsonyi ünnepkör színjátékai Magyarországon (11–18. század)* (2017) című könyvben 30 dráma textusa jelent meg, melyben a zenetörténeti részt Kóvári Réka, a szlovák forráskiadást Kovács Eszter készítette.

A kutatócsoport 1988 óta háromévente nemzetközi tudományos konferenciát rendez, amelyeknek az ikonikussá vált Eger (1994, 1997, 2000, 2003, 2015, 2018, 2021) mellett Noszvaj (1988, 1991), Nagyvárad (2006), Kolozsvár (2009), Nyitra (2012), továbbá Miskolc (2002, 2022) adott otthont. Az elhangzott előadásokból – a kutatócsoportot vezető Kilián István 80. születésnapjára köszöntő könyvét (2013) is beszámítva – 14 kötet és egy CD-ROM jelent meg magyar, angol, német és francia nyelvű tanulmányokkal. A Magyar Királyság összes reneszánsz és barokk kori középkorának színjátszását figyelembe vevő kutatás nyomán eddig 10 elemző monográfia és 4 gyakorlati célú szövegkiadás-kötet látott napvilágot; a Boldog Özséb Színtársulat előadásában 10 dráma látható az MMA *Iskoladramák* honlapján.

A jelenleg Pintér Márta Zsuzsanna vezette kutatócsoport a csíksomlyói ferences iskoladramák szövegkiadásának (RMDE 6/1–6.) utolsó kötetén dolgozik, amely a Balassi Kiadó gondozásában jelenik meg.

Pintér Márta Zsuzsanna és Medgyesy S. Norbert

MEDGYESY S. NORBERT

*Előkép-típusok és emblémák az 1757. évi csíksomlyói
misztériumdrámában*

Bevezetés a csíksomlyói színjátszásról¹

A csíksomlyói 18. századi színjátékokból először Fülöp Árpád közölt drámaszövegeket az 1890-es években, majd Alszeghy Zsolt és Szlávik Ferenc folytatta e feltárást az 1910-es években.² A modern filológia követelményeit követő, a teljes forrásanyagra vonatkozó kritikai szövegkiadás előzményeként először Kilián István (1933–2021) kereste a drámakéziratokat az ősi búcsújáró helyen 1968-ban, majd egy évtizeddel később tette ugyanezt.³ Érthető módon elveszettnek hitték

¹ Az alábbi dolgozat tartalma *Präfigurationstypen und Sinnbilder in den Mysterienspielen von Schomlenberg aus den 1740er und 1750er Jahren* címmel elhangzott az *Új eredmények a színház- és drámatörténeti kutatásban (17–19. század) – New results in the research of theatre and drama* című nemzetközi tudományos konferencián a Régi Magyar Dráma Kutatócsoport és az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem szervezésében Egerben, az Eszterházy Károly Katolikus Egyetemen, 2021. szeptember 3-án. Bővített változatban olvasható: MEDGYESY S. Norbert, *Präfigurationstypen und Sinnbilder in den Mysterienspielen von Schomlenberg aus den 1740er und 1750er Jahren* = *Új eredmények a színház- és drámatörténeti kutatásban (17–19. század) – New results in the research of Theatre and Drama (17th–19th century)*, szerk. FARKAS Anett, KÖRÖMI Gabriella, Eger, Líceum, 2022, 69–90.

² FÜLÖP Árpád, *Csíksomlyói nagypénteki misztériumok*, Budapest, Franklin, 1897 (Régi Magyar Könyvtár, 3); ALSZEGHY Zsolt, SZLÁVIK Ferenc, *Csíksomlyói iskoladrámák*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1913 (Régi Magyar Könyvtár, 32). A csíksomlyói misztériumjátékok kutatástörténetét Pintér Márta Zsuzsanna foglalta össze (*Ferences iskoladrámák I: Csíksomlyói passiójátékok, 1721–1739*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, DEMETER Júlia, KILIÁN István, Budapest, Argumentum, 2009 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 6/1), 17–20.) és ezzel együtt áttekintette e drámakorpusz 20. századi recepcióját is: PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A csíksomlyói színjátékok hatása a 20. századi magyar irodalomra és színházra*, *Vigilia* 86 (2021), 5, 389–395.

³ MEDGYESY S. Norbert, „*A mai diákoknak is ezt a jól bevált módszert javasolom?*”: *Interjú Dr. Kilián Istvánnal, a Mestereknek Mesterével = Szín – játék – költészet: Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián*

a ferences szerzetespapok, hiszen a páratlan értékű, unikális kéziratok csak 1980-ban kerültek elő a Mária-szobor alatti dobogóból, ahová a diktatúra miatt rejtette el Daczó Árpád Lukács (1921–2018) ferences.⁴ A kritikai kiadás előkészítése csak a fordulat után kezdődhetett: 1991-ben Pintér Márta Zsuzsanna készítette el Csíksomlyón a 104 fennmaradt iskoladráma-szöveg pontos cím- és tartalomleírását⁵ és tette közzé az 1993-ban megjelent *A ferences iskolai színjátzás a XVIII. században* című monográfiájában az első alapvető kutatási eredményeket.⁶ A *Liber Exhibens Actiones parascevicas...* című kéziratot⁷ passiójátékait Kilián István és Pintér Márta Zsuzsanna 1997 szeptemberében kezdte el fénymásolni Csíksomlyón. Az évtizedekig tartó filológiai munka gyümölcsei a *Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. századi sorozatában* a *Ferences iskoladrámák I–IV.* vaskos kötetek lettek, melyekben összesen 48 misztériumjáték szövege, azaz a teljes *Liber Exhibens Actiones parascevicas...* kötet látott napvilágot a kritikai kiadás szabályai

István tisztelére, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Budapest–Nagyvárad, Partium Kiadó – Protea – reciti, 2013, 439–448; másodközlés: *Agria 25*, Irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat, főszerk. KÖDÖBÖCZ Gábor, VII (2013. tél), 4, 61–72.

⁴ MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei: Könyvleletek 1980–1985*, Budapest–Csíkszereda, Balassi – Polisz, 1999, 19–26, 106–108, nr. I.15–I.19, 112–125, I.24–I.49; MUCKENHAUPT Erzsébet, „Nebéz idők szomorú emlékezetéül”: *Adalékok az 1980. évi csíksomlyói könyvlelet történetéhez*, Székelyudvarhely, Aeropolisz, 2019 (Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok, 19), 301–320.

⁵ *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátzásának forrásai és irodalma 1800-ig*, s. a. r.: KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, VARGA Imre, szerk. VARGA Imre, Budapest, Argumentum, 1992, 44–77, nr. 10–89f.

⁶ PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Ferences iskolai színjátzás a XVIII. században*, Budapest, Argumentum, 1993 (Irodalomtörténeti füzetek, 132).

⁷ *Liber Exhibens Actiones parascevicas ab anno 1730 usque ad Annum 1774 diem aprilis 27. Libellus, Scholarum Csik Somlyoniensium, nihilominus Mediam Syntaxeos, ac Grammatices signanter, specialiter concernens; et continens Repraesentationem, Enucleationem Mysteriorum Passionis Dominicae, seu Actiones Tragico-Parascevicas, Devoto Populo ad aedificationem quoti Annis exhiberi solitas, in usum faciliorem Moderatorum sedulo congestas. Confectus 1774.* (Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára [CSFKK], Csíksomlyó, A VI 7/5275; továbbiakban: *Liber Exhibens...*).

szerint.⁸ Az ugyancsak a csíksomlyói iskolai színpad összesen 13 drámáját tartalmazó *Actiones Comicae*⁹ és *Actiones Tragicae*¹⁰ kéziratgyűjtemések a *Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, Ferences iskoladramák V.* kötetben jelentek meg.

A csíksomlyói ferences gimnáziumban 1721 és 1785 között majdnem minden esztendő nagypéntekén és néhány más ünnepen a ferencendi tanárok által írt, magyar nyelvű, többségében versbe szedett passiójátékot mutattak be a székegy növendékek, akik drámánként 80-an vagy akár 120-an színpadra léptek. A nyugati, latin rítusú európai térség legkeletebbi részén és a leghosszabb ideig, a Keleti-Kárpátokban az 1780-as évekig Csíksomlyón virágzott a középkori gyökerű, allegorikus és népi jegyeket egyaránt hordozó, klasszikus misztériumjátás. Összesen 104 iskoladramáról van tudomásunk az ősi Mária-kegyhelyen. Az előadások háromszintű színpadon (menny, föld és pokol) az üdvösségtörténet főbb történéseit vitték színre, különösen Jézus Krisztus szenvedéstörténetét.

⁸ *Ferences iskoladramák I...*, 2. j. i. m.; *Ferences iskoladramák II: Csíksomlyói passiójátékok, 1740–1750*, szerk. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, s. a. r. DEMETER Júlia, KILLÁN István, MEDGYESY S. Norbert, PINTÉR Márta Zsuzsanna, KÓVÁRI Réka, MISKEI Antal, Budapest, Balassi, 2021 (*Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 6/2*); *Ferences iskoladramák III: Csíksomlyói passiójátékok, 1751–1762*, szerk. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, s. a. r. DEMETER Júlia, KILLÁN István, MEDGYESY S. Norbert, PINTÉR Márta Zsuzsanna, KÓVÁRI Réka, MISKEI Antal, Budapest, Balassi, 2021 (*Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 6/3*); *Ferences iskoladramák IV: Csíksomlyói passiójátékok 1763–1774*, szerk. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, s. a. r. DEMETER Júlia, KILLÁN István, MEDGYESY S. Norbert, PINTÉR Márta Zsuzsanna, KÓVÁRI Réka, MISKEI Antal, Budapest, Balassi, é. n. [2022] (*Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 6/4*).

⁹ Hét dráma szövegét tartalmazza: *Actiones Comicae In Vitia invidiae ac ex adverso Ad Heroicos Virtutum actus, exstimulantes Opera [...]*, Csíksomlyó, 1776–1780. (CSFKK A VI 8/5276.) A kötet drámáit legutóbb közzétette: *Ferences iskoladramák V: A csíksomlyói Actiones Comicae, Actiones Tragicae kötetek színjátékai (1773–1780)*, szerk. DEMETER Júlia, s. a. r. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, KILLÁN István, KÓVÁRI Réka, MISKEI Antal, Budapest, Balassi, 2023 (*Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/5*), 51–486.

¹⁰ Hat dráma szövegét őrizte meg: *Actiones Tragicae Sanctissimam Domini et Redemptoris Nostri Passionem ac Mortem, Aliaque Sacrae et Evangelicae Historiae mysteria Lamentabiles Casus in Ea signatos, Divinaeque Justitiae ac Misericordiae Exempla piae Christi Fidelium meditationi et compunctioni scenice proponentes*, Csíksomlyó, 1776–1780. (CSFKK A VI 6/5274.) Közzétette: *Ferences iskoladramák V...*, 9. j. i. m., 487–936. Az *Actiones Comicae* és az *Actiones Tragicae* kötet drámáiról szóló áttekintő elemzés: CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, *Az Actiones Tragicae és az Actiones Comicae kötet drámái: a csíksomlyói színjátás utolsó szakasza = A szövegtől a szcenikáig: Tanulmányok a dráma- és színház történet köréből, II.*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Eger, Líceum, 2016 (*Régi Magyar Színház, 6*), 440–413.

Tanulmányunkban kiemelten a nyomtatásban nemrég kiadott, 1757-ből fennmaradt, a csíksomlyói drámahagyományban egyedi vonásokat hordozó passiójáték tablóját és előkép-rendszerét vizsgáljuk és egy összefoglaló elemzést adunk a csíksomlyói misztériumjátékok préfigurációiról.

Bibliai jelenetek a csíksomlyói színpadon

Jézus Krisztus szenvedéstörténetét Csíksomlyón a négy evangélium passiójának (Mt 26,36–27,66; Mk 14,32–15,47; Lk 22,39–23,56; Jn 18,1–19,42) összeolvasása alapján vitték színre. Az ismert vagy ismeretlen nevű ferences drámaírók biblikus¹¹ szövegeket nagyon ritkán, legtöbbször csak Krisztus kereszten elmondott szavainál, továbbá az 1757-es passiójátékban Jézus perénél, a Pilátus előtti kihallgatásnál idézik szó szerint. A többi esetben parafrázis, szabad, rímes-verses átköltés olvasható. A passió nagycsütörtöki és nagypénteki eseményei mellett összesen 53 misztérium-eseményt és példabeszédet vittek színre Csíksomlyón.¹²

A *Biblia* allegorikus értelmezése már az őskeresztény kortól kezdve természetes volt.¹³ Ennek egyik bizonyítéka, hogy az Újszövetségben több helyen is

¹¹ A csíksomlyói ferences könyvtár latin állományából a Kájoni János által is használt, tehát a 18. századi színi előadások idején már biztosan alkalmazott példányokat említjük: 1.) *Biblia Sacra*, Venezia, Lucantonio Giunta, 1519. Csíki Székely Múzeum Ferences Állomány, Csíkszereda [CsSzM], Ltsz. 2231; 2.) *Biblia sacra vulgatae editionis Sixti V. Pont. M. iussu recognita, et Clementis VIII. auctoritate edita*, Coloniae Agrippinae [Köln], sumptibus Haeredum Bernardi Gualteri et Sociorum, 1647. CsSzM, Ltsz. 2216. (*Bibliák a Székelyföldön (XIV–XVII. század): Kiállítás a Csíki Székely Múzeumban, 2000. november 28.–2001. október 1.*, szerk. MUCKENHAUPT Erzsébet, Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, 2000, 21, nr. 6; 28, nr. 3.) A Káldi-fordítás csíki példánya *Szent Biblia: Az egész kereszténységben bé-vött régi deák bőitüöl magyarra fordította a' Jésus-alatt vitézkező társaság-béli nagy-szombati Káldi György pap*, Béchben, nyomtatta Formika Máté, 1626. CsSzM, Ltsz. 6235–6237; lásd *Bibliák a Székelyföldön...*, 11. j. i. m., 49, nr. 4; MUCKENHAUPT Erzsébet, *A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a*, I, Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, 2009, 98–100, nr. 63–65.

¹² MEDGYESY S. Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdramák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere*, Piliscsaba–Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK – Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány (Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria – Magyar Ferences Források 5. – PPKE BTK Művelődéstörténeti Műhely, Monográfiák 1.) 2009, 355–358.

¹³ VANYÓ László, *Az őskeresztény egyház és irodalma*, Budapest, Szent István Társulat, 1980, 29, 135.

találunk utalást ószövetségi helyekre.¹⁴ A patrisztika korának teológusai szerint az ószövetségi jelenetekben felismerjük a Krisztusban nyert jelentőséget. Tehát az újszövetségi történéseknek (*figuratióknak*) megvan az ószövetségi előképe (*praefigurációja*) A bibliai tipológia dolgokra (*res ipsae*) és nem szavakra (*verba*) alapozódik. Mindig személyeket, eseményeket, tárgyakat jelöl. A teológusok a görög *typos* és a latin *figurát* használják a legeredetibb szimbolizmusok jelölésére.¹⁵ Kedves Csaba felveti a drámák retorikai szerkesztettségét vizsgálva, hogy az ószövetségi figurák a szónoki beszéd egyik legfontosabb eleme, az *argumentatio* szerepét is betöltik, mert a figura egyfelől az isteni kinyilatkoztatás adta *törvény*, másfelől a megváltás ígéretét tartalmazó, Isten és ember között kötött *szerződés*.¹⁶

A csíksomlyói passiójátékokban az Ószövetségből a Jézus életében beteljesült események előképeit, préfigurációit mutatták be.¹⁷ A drámák az előképek dramatizálása során kiszakadtak a történeti idősíkból, és univerzális időbe léptek át,¹⁸ megvalósítva ezzel a történelem kegyelmi szemléletét. A csíksomlyói misztériumdrámák szövegében 71 ószövetségi előképet sorjázunk.¹⁹

¹⁴ Az *Újszövetség* könyveiben, leveleiben előforduló tipológiai utalásokat pontosan sorolja: Herbert HAAG, *Szentírási hivatkozások* [szócikk], *Bibliai Lexikon*, Budapest, Szent István Társulat, 1989, 1686–1687.

¹⁵ *Biblikus Teológiai Szótár*, Xavier LÉON-DUFOUR irányításával szerk. DUPLACY, Jean George, Augustin, GRELOT, Pierre, GUILLET, Jaques, LACAN, Marc-Francois. A magyar kiadást szerk. SZABÓ Ferenc SJ, NAGY Ferenc SJ, Budapest, Szent István Társulat, 1972, 286; FABINY Tibor, *Előkép és beteljesülés = A tipológiai szimbolizmus: Szöveggyűjtemény a bibliai és az irodalmi hermeneutika történetéből*, szerk. FABINY Tibor, Szeged, JATE Press, 1998 (Ikonológia és Műelemzés, 4), 9–20.

¹⁶ KEDVES Csaba, *A csíksomlyói misztériumdrámák szerkezeti kérdései = A magyar színjáték boni és európai gyökerei: Tanulmányok Kilián István tiszteletére*, szerk. DEMETER Júlia, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2003 (A Régi Magyar Színház, 2), 32–42, 41.

¹⁷ A csíksomlyói drámák bibliai előképrendszeréről értekezett: DEMETER Júlia, *Műfaj és funkció összefüggései a csíksomlyói ferences színpadon = A ferences lelkiesség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára 2.*, szerk. ÖZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, Piliscsaba–Budapest, PPKE BTK – METEM, 2005 (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák, 1/2), 743–753.

¹⁸ BÉCSY Tamás, *Másvilág és erőtér (A XVIII. századi magyar drámák műfajáról)*, Irodalomtörténet LXXVII (1996)/1–2, 61–92; PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A passiójátékok és a kétszintes dráma modellje = Uó, Theatrum és literatúra*, Budapest, Universitas, 2014 (Historia Litteraria, 30), 117–128.

¹⁹ Kiadta: MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák...*, 12. j. i. m., 364–369.

Az 1757-es passiójáték emblematikus figurái és előképrendszere

Az 1757-es passiójáték²⁰ Kajcsa Lőrinc Joakim²¹ ferences tanár sokrétű, gazdag szimbolikájú munkája. Teológiai és egyben szimbolikus mondanivalóját az *Argumentum* mondja el: Krisztus, a mennyei vőlegény (*Sponsus Coelestis*) és menyasszonya, az egyház misztikus kapcsolatát mutatja be. A konfliktus eredete: az egyház tagjait a Diabolusok próbálják elhódítani Krisztus kertjéből, a szenvedő Krisztus nádszála követésétől. Ennek az ókeresztény eredetű jegyes-képnek szemléletes ábrázolása a misztériumjáték szerkezete, amely sajátos, egyedi vonásokat hordoz a csíksomlyói drámakorpuszon belül. A színdarab kézírata egyrészt megadja a dráma *Argumentum*-át, amely akár egy mára már ismeretlen színlap töredéke is lehet. *Argumentum* ugyanis más, a *Liber Exhibens Actiones parascevicæ*-kötetben olvasható passiójáték esetében nem ismert. Csupán az *Actiones Comicae* és az *Actiones Tragicæ* kötetekben olvasható drámák és egy különálló füzetben megőrzött színdarab tartalmaz korabeli, más szerzetesrendek előadásainál alkalmazott színlapot vagy periocha-töredéket: a *Comoedia sive decepti mundi* (1753) tár elénk egy latin *Argumentum*-ot²² és az 1776-os, 1777-es, 1778-as, 1779-es és 1780-as passiójáték,²³ továbbá a Szent Ferenc-dráma²⁴ esetében maradt

²⁰ 1757. április 8. nagypéntek: *Actio parascevicæ*. A dráma kézírata: *Liber Exhibens...*, 7. j. i. m., 142–172. Medgyesy S. Norbert sajtó alá rendezésében olvasható: *Ferences iskoladrámák III: Csíksomlyói passiójátékok, 1751–1762*, 8. j. i. m., 383–452.

²¹ Az előadás esztendejében, 1757-ben Kajcsa (Lőrinc) Joakim volt Csíksomlyón a közép- és felső nyelvtani osztály tanára (FÜLÖP, *Csíksomlyói nagypénteki misztériumok...*, 2. j. i. m., 12.). Kajcsa Joakim Csíkkozmaon született 1724-ben. A ferences ruhát 1747. szeptember 19-én öltötte magára. 1752. december 23-án pappá szentelték. 1754-ben ő kezdte meg a tanítást Désen. 1757 és 1758 nagypéntekén diákjaival Csíksomlyón szenvedéstörténeti misztériumjátékot rendezett. 1761-től látta el a házfőnöki tisztséget a gyergyószéki Szárhegyen. 1783-tól házgondnok volt Csíksomlyón. Ott hunyt el 1790. június 20-án. (GYÖRGY József, *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*, Cluj-Kolozsvár, 1930, 173, 202, 321.)

²² Kiadta: KILIÁN, PINTÉR, VARGA, *A magyarországi...*, 5. j. i. m., 55, nr. 40.

²³ Színlapját kiadta: KILIÁN, PINTÉR, VARGA, *A magyarországi...*, 5. j. i. m., 64–70, nr. 68., 70., 72., 73., 76; NAGY Szilvia, *A csíksomlyói iskolai színjátszás és a korabeli iskoladráma = Régészet, történettudományok*, szerk. KELEMEN Imola, Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum – Pro Print Könyvkiadó, 2009 (A Csíki Székely Múzeum Évkönyve, 2009/ I), 425–478, itt: 460–463.

²⁴ KILIÁN, PINTÉR, VARGA, *A magyarországi...*, 5. j. i. m., 72–74, nr. 86; NAGY, *A csíksomlyói iskolai színjátszás...*, 23. j. i. m., 463–464; a latin-magyar szövegű dráma teljes szövegével együtt tette közzé a színlapját is: KILIÁN István, *Latin-magyar nyelvű iskoladráma Szent Ferencről Csíksomlyón, a XVIII. században = Nyolcszáz esztendő ferences rend: Tanulmányok a Rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről*, 2., szerk. MEDGYESY S. Norbert, ÖTVÖS István, ÖZE Sándor, Budapest, Magyar Napló – Írott Szó Alapítvány, 2013

fenn a szereposztás. A másik egyedi vonás: az 1757-es passiójátékban mind a 10 szcena, továbbá a Prologus és az Epilogus is egy-egy *Figura* bemutatásával kezdődik. A *Figura* kifejezés ebben az esetben nem kizárólag bibliai előképet, hanem allegorikus magyarázatot jelent. Erre utal az, hogy az első jelenetnél e passiójáték kézírata a *Figurát Árnýék* szóval fordítja.²⁵ Az egyes szcénákon belül a *Figurát* követi az ószövetségi előkép és azzal együtt vagy attól függetlenül az intő tartalmú, sok esetben didaktikus jellegű allegorikus jelenet *Sponsus Coelestis* vagy a *Diabolusok* fellépésével, végül az újszövetségi eseménysor. Kivételt jelent a 2., a 9. és a 10. (*Ultima*) jelenet, mert azokban allegorikus szereplő nem lép fel. Az egy-egy jeleneten (*scena*) belül előforduló színpadképeket vagy jelenet-változásokat minden esetben a *Clauditur Scena* (azaz *Bezárják a jelenetet*) rendezői utasítás jelzi. A *Figura, Árnýék* terminus technicus valójában a reneszánsz és barokk kori európai költészetben, a próza- és drámairodalomban kedvelt emblémák megjelenése a csíksomlyói színpadon. Az emblémagyűjtemények általában a jelmezek és a színpadképek elkészítésénél nyújtottak mintákat. E passiójátékban a *Figura* kifejezéssel illetett szakaszok valójában allegorikus élőképek (*tableau*), illetve némajátékok lehettek, amelyek a *Figurát* követő földi cselekmény szimbolikus értelmét ábrázolták.²⁶ A korszak ismert emblematikus kézikönyvei, többek között

(Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák, 8/2), 989–1055.

²⁵ Megjegyzendő, hogy a nyomtatott drámaprogramok tanúsága szerint az *Umbra* (*Árnýék*) gyakori szereplője, Chorus-része vagy közjátéka volt a 17–18. századi jezsuita és piarista iskoladrámáknak. Bővebben: MEDGYESY S. Norbert, *Iskoladrámák: Színjátékok, énekek és ünnepek a XVII–XVIII. századi magyarországi iskolakultúrából*, Budapest, Magyar Művészeti Akadémia Kiadó, 2019, 24–27, 63, 78.

²⁶ Bővebben: PINTÉR, *A ferences iskolai színjátékozás...*, 6. j. i. m., 48–49; továbbiak a színpadi emblematikáról a csíksomlyói előadások említése nélkül: KNAPP Éva, *Emblematikus kifejezőmód az iskoladrámákban = Iskola és színház – School and Theatre: Az iskolai színjátékozás múltja és jelene – School and theatre in the Past and Nowadays*, szerk. KEDVES Csaba, NAGY Júlia, Miskolc, Gradatio, 2002. (CD-ROM). Gyűjteményes kiadása: KNAPP Éva, „Judit képit én viseltem.”: Kora újkori színház- és drámatörténeti tanulmányok, Budapest, Argumentum, 2007 (Irodalomtörténeti füzetek, 162), 68–105; KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Budapest, Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 14), 159–186. A történelmi drámák allegóriáiról és emblémáiról lásd: DEMETER Júlia, *Drámaprogramok vallatása: allegorikus aspektus az iskolai színpadon = (Dráma)szövegek metamorfózisa: Kontextustörténetek – Metamorphosis of the (Drama)texts: Stories of Relation. I. kötet. Hagyománykezelés, imitációváltozatok – Traditions, Imitations. A 2009. június 4–7-i kolozsvári konferencia szerkesztett szövegei*, szerk. EGYED Emese, BARTHA Katalin Ágnes, TAR Gabriella Nóra, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2011, 30–43; PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A történelmi dráma mint allegória – hermenentika a barokk színpadon* = UÓ, *Theatrum és literatura...*, 18. j. i. m., 43–56; PINTÉR Márta

Joannes Sambucus *Emblemata* (Antwerpen, 1564) című műve, amellel Cesare Ripa elsőként 1593-ban kiadott *Iconologia* című kézikönyve,²⁷ valamint a jezsuita Jacobus Masenius *Speculum Imaginum Veritatis Occultae exhibens Symbola, Emblemata, Hieroglyphica, Aenigmata, omni tam materiae...* (Köln, 1650) című enciklopédikus összegzése 1700 előtt nem volt meg a csíksomlyói ferences könyvtár állományában.²⁸ Ebből következtetünk arra, hogy mind az 1757-es passiójáték *Figurá*, mind a szintén csíksomlyói *Exaltatio Sanctae Crucis* misztériumjáték²⁹ római és török emblémái a drámaírók, Kajcsa Lőrinc Joákim és Ferentzi Vítus invenciói lehetnek.

Az 1757-es nagypénteki színjáték az imént említett *Árnyékkal* (Figura) indul, melynek tartalma: a tiltott gyümölcsöt adó fa mellett, a paradicsomkertben a halál királyi koronával és kezében jogarral a trónon ül, az ördög a kürtöt fújja, az ártatlanság a földön hever, Ádámot és Évát kiűzik a paradicsomból. A csíksomlyói drámahagyományoknak megfelelően a Prologus elmondja a darab cselekményét, miszerint többféle ószövetségi előképet fognak látni: ugyanaz az angyal táplálta Illés prófétát, mint aki Krisztust a vérrel verejtékezőskor; Jób fekélyes teste Jézus vallasának, megveretésének préfigurációja. A Sátán a rabló Barabást koronázza meg és hat földművest meghódít, akik Krisztus terhét megvetik.

Az első jelenet témái: Józsefet 30 ezüstért adták el (apokrif elem, mert valójában 20 ezüstért adták el: Ter 37,28) és Krisztust is 30 ezüstért adta el Júdás (Mt 26,14–16). Ennek fényében érthető az ezt megelőző Figura: az angyal ujjával 30 ezüstpénzre mutat az asztalon. Mindezek magyarázataként a jelenet végén új

Zsuzsanna, *A történelmi dráma alakzatai a 16–18. századi magyar irodalomban*, Budapest, L'Harmattan, 2019, 153–169. Felix Berner gyermekszínhézből álló társulata is mutatott be táblákat az 1770-es és 1780-as években, részletes elemzés: TAR, Gabriella-Nóra, *Deutschsprachiges Kindertheater in Ungarn im 18. Jahrhundert*, Berlin, Lit Verlag, 2012 (Thalia Germanica, 13), 152, 171, 187.

²⁷ Magyarul olvasható: *Iconologia, azaz különféle képek leírása, amelyeket az antikvitásból feltalált vagy tulajdon leleményével megalkotott és magyarázatokkal ellátott a perugiai Cesare Ripa*, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, ford. SAJÓ Tamás, Budapest, Balassi Kiadó–Magyar Képzőművészeti Főiskola, 1997.

²⁸ MUCKENHAUPT, *A csíksomlyói ferences...*, 4. j. i. m.; MUCKENHAUPT, *A Csíki Székely...*, 11. j. i. m.

²⁹ FERENCZI Vítus, *Exaltatio Sanctae Crucis*, Csíksomlyó, 1776. május 25. Pünkösöd szombatja. Az *Actiones Comicae* drámakéziratból (pag. 107–125.) kiadta: ALSZEGHY, SZLÁVIK, *Csíksomlyói iskoladrámák...*, 2. j. i. m., 90–108. *A szent kereszt felmagasztalása* címmel, Cibula Katalin sajtó alá rendezésében közzé tette: *Ferences iskoladrámák V...*, 9. j. i. m., 233–270.

színként Sponsus Coelestis (Mennyei Jegyes) lép fel a saját kertjében, aki bűnbánattartásra inti a nézőket, majd pedig az ártatlanul eladott és Egyiptomba került Józsefet tartja Jézus előképének. Sponsus Coelestis idézi Mózes törvényét, melyben egy ökör ára a 30 ezüst, és ezt szégyenletesen kevés összegnek tartja Krisztusért, a világ megváltójáért. Sponsus Coelestis végül megtérésre inti a nézőket. A 2. jelenet szerint Illés prófétát bátorítja az angyal (1Kir 19,1–8), amely annak az előképe, hogy a vérrel verejtékező Krisztust angyal bátorította az Olajfák hegyén (Mt 26,36–46; Mk 14,32–42; Lk 22,39–46). Ezek Figurái: két idegen kézműves (kovács) jelenik meg a színpadon, ugyanazt a vasat ütve. Az égből leengedik a táblát nagy hanggal. Magyarazatként a Sponsus Coelestis a néphez szól: Krisztus szőlőjébe hívja munkálkodni a gyengéket, a kicsinyhitűeket és biztatja őket, hogy táplálják lelküket a szentségekkel, vállalják a földi szenvedéseket, melyeknek díja az örök boldogság lesz.

A 3. jelenetben a Figura (előkép) maga az egyik ószövetségi előkép: Joáb megcsókolja Amassát (2Sám 20,8–10); ezzel párhuzamos, immár cselekménnyel, párbeszédekkel valóságosan eljátszott történet: Júdás megcsókolja Jézust (Lk 22,47). Ennek másik préfigurációja is látható ugyanebben a jelenetben: Jeruzsálem Lányai (Fília Jerusalem 1–3.) siratják a filiszteusok kezére került frigyládát (1Sám 5–6), mely a nép bűnei miatt következett be, ezért szörruhában való vezeklésre és Isten engesztelésére szólítják fel a népet. Új színen Annas és Kaifás főpapok vezetésével a farizeusok tanácskozást tartanak Jézus ellen (Mt 26,1–5; Mk 14,1–2; Lk 22,1–2; Jn 11,45–53), majd Júdás vezetésével a katonák elindulnak az Olajfák-hegyére. Itt Júdás csókkal árulja el mesterét, akit a katonák megkötöznek (Lk 22,47–53), majd Péter apostol levágja a szolgáló fülét (Jn 18,10–11).

A 4. jelenet Figurájában egy angyal vaskesztyűt tart a kezében, amely értelemszerűen a verésnek, a sebző csapásnak a szimbóluma. A szcena lényege: Jób fekélyes teste (Jób 2) az előképe annak, hogy Jézust Annas főpap előtt gúnyolják és verik (Jn 18,13–27). A korabeli közérthetőség kedvéért egy népi motívum is feltűnik: a drámaíró a Csáburdédon nevet adta a Jóbot fekélyekkel borító ördögnek.

Az 5. jelenet Figurájában mintha szégyenkeznének az angyalok, ugyanis csukott szemmel állnak két oszlop között. E jelenet szerint a zsidók imádják az aranyborjút, Mózes kesereg emiatt és összetöri a kőtáblákat (Kiv 32,1–24); ennek újszövetségi megfelelőjeként Krisztust gúnyolják a Lictorok (a latin „lictor, -oris m.” szó őrt, hatósági szolgát jelent) Kaifás főpap előtt (Jn 18,12–27).

A 6. és 7. jelenet mesterien ötvözi a biblikus és az allegorikus, egyben didaktikus préfigurációkat. A jelenet Figurája: különböző fák között Rhamnusból kifüggesztik a királyi diadémot. Rhamnus a dráma esetében nem az attikai (ma Görögország) ókori város, amelynek Nemesis-templomán mindenféle oszlop állt, hanem a gyalogfenyő, más néven galagonya cserje.³⁰ A kép sugallja a mögöttes lényegét: ki kit fogad el királynak a saját életében? A jelenet elején Diabolus saját fiainak tulajdonságait és bűnös cselekedeteit sorolja: lovat, tyúkokat, ökröt és minden mást lopnak, felverik és megszenteltetik a templomokat, mások becsületébe gázolnak és kirabolják az úton járókat. Diabolus *Arudineus* követésére hívja hallgatóit. Az *Arudineus* ismét egy beszélő név: az egész jelenetet szimbolizáló nádat, nádast (arundinosus) jelenti. Válaszul Deus Pater saját fiára, Jézus Krisztusra mutat a színeváltozáskor (Mt 17,1–8) elmondott szavaival; kéri a népet, hogy Káinban (Ter 4,1–16) a rabló Barabás (Mt 27,15–18, 20–22; Mk 15,6–15; Lk 23,17–20; Jn 18,39–40) előképét, Ábelben pedig saját, tövissel koronázott fia előképét lássák. Deus Pater szerint Diabolus útja a halálba, Krisztusé az életre visz, de az ember döntése, hogy Barabást vagy Krisztust követi-e? A jelenetet egy exemplum zárja: a galagonyafának ága koronát mutat és alatta jó illatot lel, aki ott megpihen; a rossz fa viszont kerülte ezt az árnyékot, ezért megégették. Deus Pater említi az ószövetségi Királyok könyvét, amely a pogány Baál helyett az igaz Isten követésére buzdít.

A 7. jelenet tovább fokozza a drámai feszültséget Sponsus Coelestis hívei és Diabolus országa között. A megoldást a jelenet Figurája adja: a Bárány vére mossa a bűnösök lelkét. A ferences szerző ennél a résznél ráadásul erdélyi, azon belül paraszti (a Rusticus szereplők fellépése) és kézművesi környezetbe helyezi a passiójátékot, ezzel is pedagógiai célt szolgálva. A jelenetben Diabolus csábítja az emberiséget: vesse meg a böjtölést, gazdagodjon pénzben és ne dolgozzon. Diabolus pénzt, ételt és italt ígér a követőinek. Rusticus Primus az ördög magvainak elhintését vállalja, cserébe Diabolus aranyváltást, az emberek rágalmazását és érzékeinek elszabadítását kéri tőle. Rusticus Secundus a lopásra esküszik. Emellett Diabolus a munka megtagadására, átkozódásra és káromkodásra biztatja. Rusticus Tertius otthagyja a szántóföldi munkát, erre Diabolus a hamis kocsmatartást, a vevők becsapását, azaz az uzsorát adja neki. Rusticus Quartus asztalosmester, aki Gyulafehérvárott adta el termékeit, de megfogadja, hogy

³⁰ CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára, II*, Pest, Emich Gusztáv Magyar Akadémiai Nyomdásznál, 1864, 1014.

ezentúl becsapja a vevőit azért, hogy jól meggazdagodhasson. Diabolus jóra való restségre és fősvénységre buzdítja Rusticus Quintust, aki az ördög mögé áll. Rusticus Sextus szintén a Diabolus csábítására hagyja el vargamesteri hivatását és az alkohol szolgája lesz. A szín bezárása után a Mennyei Jegyes (Sponsus Coelestis) szólal meg és ellentmond Diabolusnak. Elmondja hallgatóinak, hogy az ördög akkor van bajban, ha egy lelket sem nyerhet meg Lucifernek. Ezért mindenkinek pénzt ígér, hajladozó nádszálat ad nagy titulusokkal, amikkel megveszi az embert. Sponsus Coelestis ezért mindenkit arra buzdít, hogy alázattal elfogadva hordozza a keresztyét. Azokat, akik csak színlelték a kereszthordozást, Isten elé hívja, hogy gyakorolják a töredelmességet. Krisztus nádját állítja példaként, ígérve, hogy aki azt követi egy életen át, az üdvözülni fog.

Az új színen Caiphas elküldi Christust Pilátushoz, aki vallatja őt a János-evangélium 18. fejezet 28–40. sorainak szöveg szerinti átvételével. A tömeg Barabás szabadon bocsátását és Krisztus halálát követeli. A Bárány vérenek emblémáját magyarázza: Pilátus parancsára megostorozzák, tövissel koronázzák és gúnyolják Krisztust, majd nádszálat adnak a kezébe (Jn 19,1–8). A 7. jelenet és az Epilogus Figurájában olvasható képek közül a Bárányra, azaz Krisztusra és a Bárány kiomló véreire vonatkozó részek forrása az újszövetségi *Jelenések könyve* 5–7. fejezete.

A 8. jelenet Figurája: az angyal kereszt alakban kalapácsot (pörölyt) tart a kezében. A Diabolus (Ördög) a földön hever, az üllőnél fekvő. A másik angyal a mesterembereknek szöveget készít. Biblikus folytatásként Pilátus a tömeg nyomására halálra ítéli Krisztust. Új színen Júdás elmondja önbúcsúztató siralmát, majd a Diabolusok a pokolba viszik a lelkét. Ismét új színt vonultat fel a dráma, amelyen Jézus keresztútja zajlik, akit a katonák (Lictor 1–6.) gúnyolnak, Cirenei Simon pedig segít neki (Mt 27,32; Mk 15,21; Lk 23,26). Jézus keresztre feszítése indokolja a Figurában szereplő kalapácsot. A jelenet végén Pilátus felteteti az I.N.R.I.-táblát.

A 9. jelenet Figurája a keresztény ember kiválasztottságát szimbolizálja: a keresztény ember, a homlokán keresztet hordozva, középen áll. Az Angyal a kezében az I.N.R.I. feliratot tartja, a keresztény ember mellett állva. Új színen a katonák keresztre feszítik Krisztust. Arimathei József és Nikodémus elkéri Pilátustól Jézus testét és leveszik a keresztről (Jn 19,38–42).

A záró jelenet (Scena Ultima) Figurája Krisztus temetését szimbolizálja: egy Angyal a színház közepén kenetet tart mindkét kezében. Új színen Szűz Mária a

fia koporsójánál Mária Magdolna és Mária, Jakab anyja között áll és siratja gyermekét: meg akar halni és szeretne eltemetkezni vele együtt.

Az Epilogus Figurája szerint a mennyből küldenek egy, a Bárány vérével megpecsételt könyvet, amelyet az Angyal kinyitott és felolvasott az igazak és az elkárhozottak nevével. Új színen az Epilogus elbúcsúzik a nézőktől és Krisztus zászlója alá hívja őket, mert a földi szenvedéseknek és önmegtagadó életnek mennyei díjazás lesz a vége.

A passiójáték végén Krisztus, a Vőlegény a saját zászlója alá gyűjti menyasszonyának, a hívők közösségének tagjait. Az Izrael fiat és Júda leányait összegyűjtő zászló Izajás 11,12 sorában jelenik meg. Krisztusnak és az egyháznak – e drámában is ábrázolt – misztikus kapcsolata szintén bibliai eredetű, Pál apostol írása alapján: „A férfi úgy feje az asszonynak, mint ahogy Krisztus feje az egyháznak” (Ef 5, 31–33, 23).

Összefoglaló elemzés a Csíksomlyón bemutatott biblikus előképekről³¹

A csíksomlyói passiójátékok szövegében, köztük az imént részletesen tárgyalt 1757-es passiójátékban olvasható előkép-párosítások kézenfekvő forrása a késő középkori *Biblia Pauperum* lehetett. Mivel a csíksomlyói ferences könyvtár nem rendelkezik *Biblia Pauperum*mal,³² a színjátékok előképeit egy hazai (Esztergom) és két külföldi (*Die Salzburger Armenbibel* és a stockholmi fametszet) *Biblia pauperum*mal vetjük össze. Az esztergomi *Biblia pauperum* (1470–1471) 40 táblájából összesen négy táblakép egyezik a csíki drámákéval: Júdás árulása 30 ezüstért – József eladása (17. tábla), Jézus hordozza keresztjét – Izsák maga viszi feláldozásához a fát (24. tábla), Krisztus a kereszten – Mózes rézkigyója, illetve Ábrahám áldozata (25. tábla), Krisztus a sírban – József a ciszternában (27. tábla).³³ A salzburgi Szent Péter Bencés Főapátság *CODEX a IX 12* jelzetű, 36 képcsoportot

³¹ Az alábbi fejezetben említett passiójátékok szövegét az RMDE *Ferences iskoladrámák* 6/1–4. kötete adta ki, adataikat lásd a 8. jegyzetben.

³² MUCKENHAUPT, *A csíksomlyói ferences...*, 4. j. i. m.

³³ *Biblia Pauperum: Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár negyvenlajos Blockbuch Biblia Pauperuma*, kiad. SOLTÉSZ Zoltánné, Budapest, Magyar Helikon, 1966.

felvonultató kézírata (rajzolták 1350 körül, bekötötték a XV. században) szintén csak hat olyan jelenetet tartalmaz, amit a csíksomlyói darabokkal párhuzamba állíthatunk.³⁴ A stockholmi Szegények Bibliája³⁵ még kevesebb eredményt mutat: csupán Júdás öngyilkossága – Achitophel akasztása, Jézus keresztre feszítése – Jákob lajtorjája, a keresztre feszített Krisztus – Jephthe áldozata egyezik a csíksomlyói darabok előképeivel. Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a 18. századi ferencesek nem a középkori, Európa-szerte ismert *Biblia Pauperum*ok alapján vitték színre az előképeket, hanem saját alkotású, a drámaíró tanárok által elképzelt parabolákat mutattak be. A csíksomlyói drámák és a középkori Blockbuchok³⁶ között azok az előkép-párosítások egyeznek, melyek az ókeresztény korra mennek vissza, és a keresztény irodalomban a legkedveltebb préfigurációk közé tartoznak. Vizsgált drámáink közül ezek közé tartozik az Achitophel–Júdás-párhuzam (1729, 1741), József és Jézus eladatása (1741, 1755, 1757), Mózes rézkigyója és Krisztus kereszttje parabolája (1729, 1740, 1755) és csíksomlyói invencióként Mikeás próféta bebörtönzését állítják a megkötözött Krisztus figurájának (1727, 1741). Csíksomlyón nem eljátszva, hanem az egyes szereplők ajkáról elmondva a középkori eredetű, 1727-ben, 1755-ben és 1767-ben színre vitt égi pörön belül hangzik el több préfiguráció a vitában felszólaló ószövetségi szereplők részéről. Az elemzett párhuzamokból kiderül: Csíksomlyón az 1726-ban, 1729-ben, 1740-ben, 1741-ben és 1757-ben bemutatott misztériumjátékok helybéli ferences drámaírói elsősorban *Biblia pauperum*okat, prédikációs segédkönyveket, korabeli konkordanciákat, embléma-kiadványokat és florilégiumokat alkalmaztak mintaként, de elképzelhetőnek tartjuk, hogy saját invencióból származó préfigurációkat is színpadra állítottak és azokat egy-egy drámában alkalmazták, e téren nem kompiláltak egymástól. Vizsgálódásaink során 5 passiójátékban (1726, 1729, 1740, 1741, 1757) összesen 19 helybéli, eddigi vizsgálódásaink szerint más rendek iskoladrámáinak gyakorlatában nem ismert előképpárhuzamot állapítottunk meg.

³⁴ *Die Salzburger Armenbibel: Codes a IX 12 aus der Erzabtei St. Peter zu Salzburg*, Einführung, Übertragung, Übersetzung von Dr. Karl FORSTNER, Salzburg–München, Verlag Anton Pustet, é. n. [1976].

³⁵ CORNELL, Henrik, *Biblia pauperum*, Stockholm, 1925, 295, 304–305.

³⁶ Egy példa a német nyelvterület középkori biblikus fametszeteiről: *Blockbücher des Mittelalters: Bilderfolgen als Lektüre*, hrsg. Sabine MERTENS, Mainz, Gutenberg-Gesellschaft–Gutenberg-Museum – Verlag Philipp von Zabern, 1991.

Péterffi András Domokos ferences 1726-ban elsősorban a népet mentő Esztert állította az egész emberiséget megváló Jézus figurájának. Veres György Lajos misztériuma 1729-ben – egy Dániel-szcéna mellett – elsősorban Sámuel 1–2. és a Királyok 1–2. könyvéből merített, ezáltal Saul és Dávid királyok történetét állította párhuzamba Krisztus szenvedésével, kiemelve olyan apróságokat is, mint pl. Annás és Kaifás féltékeny Krisztusra vagy Annás elküldi Kaifáshoz a Messiást. Az Achitofel–Júdás-megfeleltetés az 1729-ben és az 1741-ben előadott passiójátékokban olvasható. Szerkezetében, az egyes jelenetek címadásában, azaz az ószövetségi jelenetek esetében Figura, az újszövetségi eseménysornál Evangelica vagy Evangelistica megjelölésekkel a legszemléletesebb és legdramatikusabb alkotások Kuna István László tollából maradtak fenn. 1740-ben nemcsak a passió egyes eseményeihez, hanem Jézus példabeszédeire is szerkesztett Kuna előképeket: a századik juh megkereséséhez a Teremtés könyvéből alkotott párhuzamot, a konkolyról szóló példabeszédnél pedig Pater familiásként jelöli az Atyaistent, és a könyörgő Mózeszt állítja párhuzamba. Az 5–6. jelenetben külön kidolgozza a szabadítás eseményeit: a tíz leprás, a százados fia és a béna Jézus általi meggyógyításának a fáraó kezéből való szabadulás a prefigurációja. Az 1741-es passiójátékban Kuna az egyes előképek pontos bibliai forrásait is megadja. Ebben az előadásban a passió mozzanatait dolgozza ki és ahhoz keres jelenetenként előképeket Sámuel 2., a Királyok 1–2. és a Krónikák 2. könyvéből. A legösszetettebb, gondolati síkján több szálon futó, egészen egyedi passiójátékot Csíksomlyón 1757-ben látta a nagyszámú közönség. Kajcsa Lőrinc Joákim darabjában a Krisztus-passió főbb mozzanataihoz (pl. elárulás, elfogás, gúnyolás, Barabás szabadon bocsátása) ismertebb előképek tűnnek fel Ábel, József, Mózes, Illés és Jób életéből. E passiójátékban, a csíksomlyói drámaahagyományban egyedülként, Figura névvel illetett allegorikus, emblematikus Árnyképek, azaz előképek (tableau-k) léptek fel minden jelenet elején, amelyek egyszerre utaltak az előképre, a beteljesítésre és a színjáték közvetítette erkölcsi tanulságokra. A dráma teológiai és egyben szimbolikus mondanivalóját az Argumentum mondja el: az előadás Krisztus, a mennyi vőlegény (Sponsus Coelestis) és menyasszonya, az egyház misztikus kapcsolatát mutatja be. A konfliktus a *nád* körül forog: a színjátékos diákok és a nézők Krisztus nádszálához vagy a Diabolus nádjához csatlakoznak-e? E dráma esetében ugyanúgy elmondható: nemcsak a bibliai előképeknél, hanem a Figurák kiválasztásánál is a szerző, Kajcsa Lőrinc Joákim invenciójával van dolgunk, ugyanis a korabeli legnépszerűbb embléma-

gyűjtemények, Joannes Sambucus, Jacobus Masenius és Cesare Ripa könyvei nem voltak meg a csíksomlyói könyvtárban és egyébként sem tartalmazzak ilyen emblémákat.

Az előképek kiválasztásánál a csíki franciskánus tanároknak sokkal inkább a bibliai konkordancia lehetett segítségére, amelyek közül a németalföldi ferences, később kölni prédikátor, Antonius a Königstein (1470–1541) *Concordantiae breviores omnium ferme materiarum ex sacris bibliorum libris, non solum divini verbi concionatoribus, verum etiam studiosis omnibus summopere utiles ac necessariae...* című összeállítását őrzí a kolostor könyvtára a 17. század vége óta.³⁷

Összességében elmondható: ha az emberi élet és lelkiismeret alapvető kérdéseinek és az üdvösségtörténetnek szakrális, liturgikus és egyben népi stílusú, ősi és egyben modern megfogalmazását keressük, akkor a 18. századi csíksomlyói misztériumjátékokhoz kell fordulnunk. A tipológiai szimbolizmus rendszerét is alkalmazó, sokrétű előadások célja az volt, hogy egyrészt felkeltse a szereplők és a nézők bűnbánattartását; másrészt a nagypéntekenként is több ezres létszámban összesereglett, az iskolakötelezettség bevezetése (1777, 1806, 1868) előtt döntő többségében írástudatlan³⁸ hallgatóság tanítását, teológiai oktatását és egyúttal lelki nevelését szolgálják. A passiójátékok színpadra állított katekizmusként,³⁹ élő és szemléletes *Biblia Pauperum*ként szólaltak meg. Eközben a szereplő diák verstant, éneket, jó kiállást és hittant tanult; szakrális témájú előadás lévén folyamatosan imádkozott és tízezres tömegnek adott hitelményt, amelyért XIII. Benedek pápa *Paternae Sedis* bullájának (1725) következtében – a megfelelő feltételekkel – ráadásul teljes búcsúban részesülhetett. A Csíksomlyó-iskola egyik

³⁷ Antonius A KÖNIGSTEIN, *Concordantiae breviores omnium ferme materiarum ex sacris bibliorum libris, non solum divini verbi concionatoribus, verum etiam studiosis omnibus summopere utiles ac necessariae* [...] Aeditio tertia ab authore recognita et passim locupletata, Coloniae [Köln], apud Petrum Quentell, 1533. CsSzM Ltsz. 1996, említi: *Bibliák a Székegyházdön...*, 11. j. i. m., 43, nr. 3.

³⁸ MÉSZÁROS István, *Népoktatásunk 1553–1777 között*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1972; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XV. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1983, 94–129, 403–524; TÓTH István György, *Mivelhog magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996.

³⁹ Minták a csíksomlyói könyvgyűjteményből: ILLYÉS István, *Catekizmus avagy Leleki tej. Az az, a' keresztényi tudomány kezdetéről, és az üdvösségre szükségesb részéről-vaó tanítások. Mellyeket nevezetes auktorokból össze-szedett, és most másodsor (ötödik részszel öregbítvén) ki-bocsátott*, Nyomtatott Nagyszombatban, az Academiai bötükkel, Hörmann János által, 1697. (RMK I. 1512; CsSzM Ltsz. 3650; 4342. Könyvészeti adatai: MUCKENHAUPT, *A Csíki Székegy...*, 11. j. i. m., 131–132, nr. 119–120.)

lényeges módszere az volt, hogy a tanulóknak azonnal a legtöbbet adta: a diák maga lehetett egy nagypénteki előadáson akár a Szentháromság egyik személye is. A tanár beemelte az isteni szférába a tanítványát.

ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport

A Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport (BILK) 2012. július 1-jén kezdte meg működését az MTA támogatott kutatócsoportjaként Szelestei Nagy László vezetésével, a PPKE BTK Magyar Irodalomtudományi Tanszékének kutatási programja, a 2007-ben alakult Lelkiségtörténeti Műhely folytatásaként. A Kutatócsoportot 2017-től P. Vásárhelyi Judit, 2020-tól Hargittay Emil irányította, 2023 áprilisától pedig Armando Nuzzo vette át a vezetését, ugyanakkor Szelestei Nagy László mindvégig aktívan részt vesz a Csoport munkájában. Az első öt évben hét, 2017 óta négy főállású munkatársa van a BILK-nek, jelenleg Bajáki Rita, Báthory Orsolya, Maczák Ibolya és Szádóczki Vera.

A Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport azzal a céllal jött létre, hogy a régi Magyarország 17–18. századi lelkiségének forrásait kutassa, annak diszkreditált helyzetén változtasson, a lelkiségtörténeti műfajok vizsgálatát visszavezesse az irodalomtörténeti kutatások fősodrába. A fejlődéselvű irodalomtörténet-írás rendre figyelmen kívül hagyta a vallásos műveket, így a Kutatócsoport megalakulásáig szervezett/intézményi kutatások nemigen folytak ezen a téren. Mivel a felvilágosodás előtti évszázadokban Isten és egyén viszonya volt az emberi élet legfontosabb relációja, ennek szövegszerű megnyilvánulásai szerves részét képezték a romantika előtti irodalmi episztémének, vagyis a litterae-nek. A lelkiségi művek hiánypótló számbavétele, vizsgálata tehát fontos a mindenkori irodalmi műveltséget és oktatást meghatározó, kánonképző szakma számára. A csoport az elért tudományos eredményeit ugyanakkor a laikus közönség számára is közvetíti, mivel meggyőződése, hogy a vallásgyakorlásnak a múltban megmutatkozó közösségformáló és -megtartó szerepe, valamint az áhítat egyéni és közösségi identitásképző funkciója a mai kor emberének is iránymutató lehet.

A csoport jelenleg a harmadik pályázati ciklusában folytatja tevékenységét, és már az első pályázati időszakra kidolgozott kutatási irányokat és a később a gyakorlatban is működőképesnek bizonyult metodikát követi a 2022–2027-es ciklusban is. Eszerint a három fő lelkiségtörténeti műfaj meghatározta tématerü-

letre terjed ki a kutatás: a 16–18. századi nyomtatott és kéziratos imádságok, népénekek, valamint prédikációk darabszintű számbavételének, elektronikus adatbázisokban való regisztrálásának folytatása, a vonatkozó szakirodalom általunk összeállított bibliográfiájának folyamatos gondozása, az arra érdemes szövegek közreadása. A Kutatócsoport ugyanakkor 2017 óta a Pázmány Péter életművére irányuló kutatásokban, az oevvre sajtó alá rendezésében is részt vesz – ezen a téren is folytatnánk a megkezdett munkát.

A Kutatócsoport önálló kutatásai mellett jelentős tudományszervezői feladatot is ellát, évente két konferenciát szervez, egy kisebb, egynapos téli tanácskozást, amelyen a felkért előadók előadásaik megtartása mellett műhelymegbeszélés is folytatnak, illetve a tavaszi többnapos seregszemlét, amelyen a régi magyarországi lelkiségi irodalom egy-egy aspektusát járják körül a felhívásra jelentkező előadók. Mindkét rendezvény előadásai kötetben látnak napvilágot, amely a Kutatócsoport honlapján, valamint papíron is megjelenik.

A Kutatócsoport tagjai nemcsak saját, de más intézmények rendezvényein is aktívan vesznek részt, állandó előadói többek között a neolatin konferenciáknak vagy a Rebakucs-közösség tanácskozásainak is. Ez utóbbi 2022-ben, Esztergomban megrendezett éves konferenciájának szervezésében a BILK hathatósan működött közre.

A Kutatócsoport megalakulásától kezdve két lelkiségtörténeti sorozatot is szerkeszt, illetve gondoz. A *Lelkiségtörténeti tanulmányok* a lelkiségtörténeti konferenciák tanulmányokká szerkesztett előadásai mellett monográfiákat, egyéni tanulmányköteteket tartalmaz. Eddig 29 kötet jelent meg. A *Lelkiségtörténeti források* című sorozat 17–18. századból származó, még kiadatlan szövegeket ad közre kísérő tanulmánnyal eddig hét kötete jelent meg. A BILK által a 2012–2017-es pályázati időszakban indított *Lelkiségtörténeti bibliográfiák* sorozatának két fő típusa van, az egyik, a három műfaj, ima, népének, prédikáció 1800 előtt megjelent forrásait veszi számba, másik pedig a három műfajra vonatkozó szakirodalmat adja közre teljességre törekvően.

A Kutatócsoport, eredményeinek disszeminációja érdekében népszerűsítő felolvasóüléseket szervez, vendégelőadásokat vállal más egyetemeken, közreműködik az Ars Sacra Fesztiválon és a Kutatók Éjszakáján. Ismeretterjesztő tevékenysége az elektronikus médiában, illetve a nyomtatott sajtóban is érvényesül.

Bajáki Rita

SZÁDOCZKI VERA*

Katolikus népelemek a 17. század utolsó két évtizedében

Beszámoló a tervezett RMKT kötetéről

„A magyar költészet e [18–19. századi] virágzásának történeti, társadalmi feltételeit többnyire kimutatta már az irodalomtörténeti kutatás, a belső irodalmi hagyomány, a sajátosan irodalmi előfeltételek rajzával azonban még jórészt adós maradt. De mindaddig adósnak is kell maradnia, amíg a régi századok rendkívül gazdag költői termését teljes egészében fel nem tártuk, közre nem adtuk.”¹ – írják a Régi Magyar Költők Tára 17. századi sorozatának első kötetében bevezetőként a szerkesztők, Klaniczay Tibor és Stoll Béla, 1959-ben. Ezzel a céllal kezdtek bele a sorozatba, melynek az elmúlt évtizedekben eddig 17 kötete jelent meg. Ezek részben korszakokként (pl. a két Rákóczi György korának költészete), részben tematikus (szerelmi és lakodalmi költészet) vagy felekezeti (unitárius, szombatos, katolikus és protestáns énekek) csoportosításban adják közre anyagukat, ezzel csaknem teljesen feldolgozva a század költői termését. A fent idézett *Előszó*ban még egyszer megfogalmazzák a sorozat elindítói, hogy a „század egész verses hagyatékát kívánjuk közzétenni.”² A sorozat valóban közelít a teljeshez, a katolikus népelemeket azonban csak az 1670-es évek végéig dolgozták fel, és adták közre. A század első felének népelemei 1651-ig a 7. kötetben,³ az 1660-as 1670-es évek katolikus egyházi énekei pedig a 15. A-B kötetekben⁴ olvashatók

* A szerző az HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos munkatársa.

¹ *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század 1: A tizenöt éves háború, Bocskai és Báthory Gábor korának költészete*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos, STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1959, 5.

² *Uo.*, 10.

³ *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század 7. kötet: Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, s. r. a. HOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1974. (A továbbiakban RMKT XVII/7.)

⁴ *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század 15/A–B: Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek)*, s. r. a. STOLL Béla, jegyz. HOLL Béla, Budapest, Akadémiai–Argumentum, 1992. (A továbbiakban RMKT XVII/15.)

Holl Béla és Stoll Béla szerkesztésében és jegyzeteivel. A század utolsó két évtizedében megjelent énekeskönyvek és a számos egyéb kötetben fellelhető ének sajtó alá rendezését, közreadását és jegyzetelését a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport vállalta magára. A kutatócsoport indulásakor, 2012-ben Bogár Judittal ketten kezdtük meg a munkálatokat, a második ciklusban a létszámcsökkenés miatt egyedül maradtam a feladatra a csoporton belül, de Bogár Judit együttműködő kutatóként továbbra is foglalkozik a témával.

A workshopon elhangzott előadás óta, 2022 októberében egyeztetés történt a sorozat gazdájával, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetével, ahol az előadásban felvázolt problémák egy részét sikerült tisztázni, határokat kijelölni.⁵ Jelen dolgozat már ennek szellemében veszi számba mindazokat a nyomtatásban és kéziratban fennmaradt köteteket a század utolsó két évtizedéből, melyekben katolikus énekek találhatók, és azoknak egy részét, amelyek a korábbi kötetekből az időhatár miatt kimaradtak, felvázolja a már elvégzett és még elvégzendő munkát és a megoldásra váró problémákat.

A kötet(ek) tartalma

Első lépésként érdemes meghatározni, mi lesz a kötet tartalma, tehát mely gyűjtemények énekei kerülnek be a kiadásba, illetve milyen problémák merültek föl ezeknek az összegyűjtése során. Ezt a munkafázist jelentősen megkönnyítette a 2016-ban elkészült és azóta is folyamatosan gondozott, bővített *1800 előtti katolikus népénekek és énekeskönyvek bibliográfiája*, elsősorban ez alapján a kiadvány alapján állítottuk össze a szóba jöhető könyvek listáját. A korszakból származó minden kötetet összegyűjtöttünk – tekintet nélkül arra, hogy az esetleg valamely korábban megjelent kiadvány második, harmadik, többedik kiadása –, azokat táblázatba rendeztük oly módon, ahogy az a korábbi (7. és 15.) kötetekben gyakorlattá vált. Tehát szerepel benne a lapszám, az ének kezdősora, ha korábbi RMKT-kötetben megjelent, akkor annak sorszáma, és ha van adat róla, akkor az ének forrása. Az adatgyűjtés, és annak ellenőrzése, hogy szerepel-e valamelyik

⁵ Az értekezleten részt vettek: Etlinger Mihály, Hargittay Emil, Hubert Gabriella, Kecskeméti Gábor, Kóvári Réka, Papp Ágnes, Szádoczki Vera, Szatmári Áron, Szelestei N. László, Szentmártoni Szabó Géza.

korábbi RMKT kötetben nagyrészt megtörtént. Ezek alapján a következő könyvekkel kell számolnunk:

Az 1680–1690-es években két jelentősebb katolikus énekeskönyv látott napvilágot Illyés István *Zsoltári és Halottas énekek* és Náray György *Lyra coelestis* című kötete.

1695-ben jelent meg Náray György, esztergomi kanonok *Lyra coelestise*. Ebben összesen 167 magyar és latin nyelvű ének olvasható kottával vagy dallamjelzéssel az egyházi év rendje szerint. Későbbi kiadásai nincsenek. Az énekeket részben korábbi gyűjteményekből és a népi gyakorlatból vette és dolgozta át, részben latinból fordította, illetve saját maga költötte Náray.⁶ Közülük 68 vagy latin nyelvű, vagy bizonyíthatóan korábbi századokból való, vagy valamelyik RMKT kötetben már megjelent, tehát 99 ének tartozik a készülő RMKT gyűjtőkörébe. Ezek átírása megtörtént, a szövegek át lettek gépelve, a lektorálás előtti fázisban tart a szöveggondozás. Részben elkészültek hozzá a tárgyi jegyzetek.

Illyés kötetei sokkal több nehézséggel állítanak szembe. Az 1693-ban, Nagyszombatban megjelent munka három részből áll: *Zsoltári énekek a magyar anyaszentegyház vigasztalására és halottas énekek a szomorú temetések alkalmosságára, hozzáadotván rövideden a jól meghaláshoz való készület*. Az egyes részek külön címlappal is rendelkeznek – a megjelenés helye és ideje csak ezeken szerepel –, lapszámolásuk önálló. A zsoltárokhoz és a halotti énekekhez kotta vagy nótajelzés is tartozik, a harmadik egységben gyakorlati útmutatás és imádságok olvashatók.⁷ Tehát az RMKT szempontjából az első két rész az érdekes.

Illyés a kötet előszavában így ír:

„[...] némely zsoltárokat és halottak temetésére szerzett énekeket (mellyeket tudniillik a plebániákon gyakoroltatni láttam) nyomtatásban kiadom [...] És hogy eziránt az eretnokséggel bőves idegen Gradualékat és Funerálisokat is, melyek a catholicus oskolamesterek kezében is, látom, forognak, és templominkban helyesleg énekeltetnek (de az Anyaszentegyházban nem külömben illenek, mint a farkasbél az hegedű bárányhúrok

⁶ Georgius NÁRAY, *Lyra coelestis*, Tyrnaviae, typis Academicis, per Johannem Hörmann, 1695, Proemium; BOGÁR Judit, *Náray György = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, főszerk. KÓSZEGHY Péter, VIII, Budapest, Balassi, 2008, 146–147; Josephus DANKÓ, *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*, Budapest, 1893, 71.

⁷ BOGÁR Judit, *Illyés István Zsoltári és halottas énekeihez = Régi magyar népénekek és imádságok*, szerk. UŐ, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 11), 49.

között, avagy Dágon az Úr szekrénye mellett), kezeiből, a Synodalis Constitutiók szerint, amennyire lehet, kivehessem.

Notájokat, amint tudtam, mind inkább megtartottam; sőt, kezdeteket is, hogy akik azokhoz szoktak, mindjárt kezdetekből tudhassák. Egyebaránt, a Szent Bibliának bővíjtjéhez, amennyire érkeztem, a zsoltárokat alkalmaztattam, kihagyván sok egyéb olly verseket, mellyek ott írva nincsenek, hanem némelly Compositoroktól, idegen és eretnek értelemmel is hozzáadattak.”⁸

Illyés előszava nyomán általánosan elfogadott vélemény, hogy kötetének összeállításakor főként protestáns forrásokból merített, de hogy pontosan melyekből, az a korábbi szakirodalom szerint nem állapítható meg.⁹ Bogár Judit az RPHA-t, az RMNy- és RMKT-kötetek incipitmutatóit, illetve az 1670 utáni protestáns énekeskönyveket végignézve arra a megállapításra jutott, hogy a csak bennük előforduló szövegek miatt az 1654-es (esetleg 1675–1676-os) lőcsei és az 1692-es kolozsvári énekeskönyvből biztosan merített Illyés, e két gyűjteményben ráadásul a *Zsoltári és halottas énekek*ben szereplő összes protestáns eredetű vagy protestáns énekeskönyvekben előforduló ének megtalálható. A katolikus énekeskönyvek közül a *Cantus catholici* 1674-es és 1675-ös kiadását, Kájoni *Cantionale catholicum*át és a *Tintinnabulum*ot használhatta forrásként.¹⁰ Az említett kötetekben való megjelenést rögzítő táblázatokból kiderül, hogy a zsoltárok 71 és a halottas énekek 86 énekéből mindössze 19 az, aminek nincs korábbi előfordulása. Ez azonban csupán a kezdősorok egyezését jelenti, nem pedig azt, hogy az énekek szövege is azonos: Illyés, ahogyan erre fentebb idézett előszavában is utal, a forrásként használt énekek kezdősorát általában megtartotta, de a folytatást gyakran – különböző mértékben és sokféle módon – megváltoztatta.¹¹ Ez a készülő RMKT-kötet szempontjából azért problematikus, mert bár incipit szerint az énekek jelentős részének van már kritikai kiadása a sorozat korábbi köteteiben, sok esetben az eltérés olyan jelentős mértékű, hogy valójában új énekről beszélhetünk, nem pusztán szövegváltozatról. Kérdéses volt, hogy milyen és mekkora

⁸ ILLYÉS István, *Zsoltári énekek*, Nagyszombat, Hörman János, 1693,]o(5v–)o(6r].

⁹ *Magyarország zenei története, II: 1541–1686*, szerk. BÁRDOS Kornél, Budapest, Akadémiai, 1990, 172.

¹⁰ BOGÁR, *Illyés István Zsoltári...*, 7. j. i. m., 51–55.

¹¹ *Uo.*, 56–64. Példák a változtatásokra: 64–67.

szintű változtatásnál szükséges az Illyés-éneket teljes egészében közölni. Az Irodalomtudományi Intézetben történt egyeztetés alapján az a jelenlegi álláspont, hogy célravezetőbb, ha a teljes Illyés életmű bekerül egy kötetbe.

Mindez ugyanakkor felvetett egy elméleti kérdést: mikortól számít új éneknek egy ének? Mennyi különbségnek kell lennie ahhoz, hogy más énekként tekintünk rá? Ha csak néhány szóban tér el, akkor az szövegváltozat, vagy pont – ahogy Illyés írja az előszóban – emiatt a néhány szó miatt változott annyit, hogy lényegesen más a mondanivalója, és akkor már új ének? Viszonylag egyértelmű az az eset, ha tényleg csak a kezdősor egyezik. De mi a teendő, ha csak szavakat változtat? Vagy ha csak 1-2 versszak egyezik egy sokversszakos énekből? Ez vonatkozik az Illyésnél vázolt esetre, de máshol is előfordul. Egy másik konkrét példa: Náraynál szerepel az *Ó, Istennek szent anyja, szépséges Mária...*¹² kezdetű ének, amely Kájoni *Cantionaléjában*¹³ és az 1674-es *Cantus catholicus*¹⁴ is olvasható, így megjelent a 15. kötetben, 390. számmal. A felelgetős körmeneti éneknek vagy verses litániának csak az incipitje és a refrénje azonos, az invokációk teljesen mások Náraynál, mint a két korábbi énekeskönyvben. Példaként álljon itt belőlük néhány versszak a teljesség igénye nélkül.

Náray	Kájoni
Oh Istennek Szent Anna, Szépséges Maria Örvendezzél menyekben, Üdvöz légy Maria.	O Istennek Szent Anna, Szépséges MARIA. Menyország Királynéja. Idvez-légy MARIA.
Bened Istennek kedve, Szépséges Mária: Angyaloknak öröme, Üdvöz légy Maria.	Angyaloknak öröme, Bünösöknek kegyelme. Örvendezzél Mennyégben, Szenteknek Seregiben.
Szüzeknek vagy Pédája, Szépséges Mária Virágzó koronája, Üdvöz légy Maria.	Liliom ékessége, Szép Rósának veszszeje.

¹² NÁRAY, *Lyra coelestis*, 6. j. i. m., 107–108.

¹³ KÁJONI János, *Cantionale catholicum*, Csík, 1676, 356–357.

¹⁴ *Cantus catholici*, Kassa, 1674, 168–169.

Szenteknek vagy Példája, Szépséges Mária, Virágzó koronája, Üdvöz légy Maria.	Országunknak óltalma, Tündöklő arany-alma. Martyrok erőssége, Confessorok tüköre.
--	--

A 15. kötet jegyzetében (az alapszöveg Kájoni *Cantionaléjából* való) mégis az szerepel, hogy ez az ének megvan Náraynál, de a kritikai jegyzetekben nem rögzítették a változtatásokat.¹⁵ Elgondolkodtató, hogy akkor ezt (és ehhez hasonlóan több más) éneket újra fel kell-e venni?

Térjünk vissza a készülő kötet tartalmára. A fent tárgyalt két nagy kötetten túl számos más nyomtatvány, imakönyv és elmélkedésgyűjtemény jelent meg a korszakban. Ezek átvizsgálása során többről kiderült, hogy az eddig megjelenteken túl új éneket nem tartalmaznak, néhányban azonban találunk olyanokat, melyeknek e kötetben lesz a helyük. Amíg a *Lelki fegyverház*, a *Lelki patika*, a *Lelki utiköltés* vagy a *Manuale Marianum* esetében 2-3-5 ilyen énekről beszélhetünk, addig Baranyi Pál *Lelki paradicsomából* 43 ének került a látóterünkbe. Így a nyomtatványokból jelenlegi ismereteink szerint körülbelül 50 énekkel gazdagodik a gyűjtemény.

Nyomtatott kötetek a korszakból, melyekben található új ének:

- ILLYÉS István, *Zsoltári énekek és Halottas énekek*, 1693 (kottás);
- NÁRAY György, *Lyra coelestis*, 1695, 99 ének (kottás, átírva);
- BARANYI Pál, *Lelki paradicsom*, 1700, 43 ének (átírva);
- *Lelki fegyverház*, 1700, 2 ének (átírva);
- *Lelki patika*, 1669, 2 ének;
- *Lelki utiköltés*, 1693, 5 ének¹⁶;
- *Manuale Marianum*, 1700, 3 ének.

A korszakból a következő könyvek átvizsgálása nem hozott eredményt – tehát az előzetes várakozás ellenére nem szerepelt benne ének, vagy a bennük található énekek már valamelyik korábbi kötetben megjelentek:

¹⁵ RMKT XVII/15B, 376.

¹⁶ A *Lelki utiköltés* című kötetet megtaláljuk az RMKT XVII/15/B, 92–109. lapjain kidolgozva, jegyzetelve, de mivel ez a jegyzetkötetben szerepel, így az incipitek nem kereshetők a mutatóban, az énekek felől közelítve nem lehet a kötetben megtalálni azokat.

- *Evangéliumok és episztolák*, 1683, 1692;
- ILLYÉS András, *A keresztyéni életnek példája*, 1682;
- JAKLIN Balázs *Regulái*, 1684;
- *Kárász-töredék*, 1628–1875?;
- *Paduai Szent Antal szolozsmája*, 1684;
- TARNÓCZY István, *Titkos értelmű rózsza*, 1676.

A kéziratos anyag a munka kevésbé feltérképezett oldalához tartozik. Nagy, egységes kéziratos énekeskönyvet, gyűjteményt nem datáltak ebből a korszakból – legalábbis pontos évszámmal. A *Turóci cantionaléról* írja azt Stoll Béla, hogy az a 17. század végén keletkezett, de ezt már feldolgozták, és énekei megjelentek a 15. kötetben. Stoll Béla bibliográfiája¹⁷ alapján a Radvánszky-levéltár vallásos gyűjteménye jöhet szóba, mely kezdő dátuma szerint 1687-es, de átível a századfordulón, így ez további vizsgálatokat igényel.

Ide érdemes még sorolni a kéziratos *Magyar cantionalét*.¹⁸ A kötet datálása némileg problematikus. Stoll Béla bibliográfiája és az RMKT 15. kötete¹⁹ a 18. század elejére teszi a keletkezés idejét, a *Magyar Katolikus Lexikon* szócikkében²⁰ és a Régi Magyar Dallamok Tára 17. századi kötetében Papp Géza 1675–1725 közé datálja a következők szerint: a gyűjteményt javarészt a 17. század utolsó negyedében írták össze, csak az utolsó néhány lap írása van 1721-ből keltezve.²¹ A budapesti Egyetemi Könyvtár katalógusa²² – ahol magát a kéziratot őrzik – pedig különösebb megkötés és pontosítás nélkül 17. századnak mondja. Mivel a gyűjtemény régebbi anyagot is közöl és számos egyezést mutat az 1674-es *Cantus catholicivél*, így az énekek nagyobb része bekerült az RMKT 2., 7. és 15. kötetébe, de így is maradt mintegy 60 ének, amelyeknek nincs kiadása. Tehát

¹⁷ STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Budapest, Balassi, 2002.

¹⁸ Ezúton köszönöm Papp Ágnesnek, hogy felhívta a figyelmem a szakirodalomban szereplő kettősségre, és hogy a kézirat a tárgyalt korszakba tartozik.

¹⁹ Uo., 226. sz.; RMKT XVII/15B, 541.

²⁰ PAPP Géza, *Magyar cantionale = Magyar Katolikus Lexikon*, <https://lexikon.katolikus.hu/M/Magyar%20Cantionale.html> (utolsó hozzáférés: 2023. 12. 21.)

²¹ UÓ, *A XVII. század énekelt dallamai*, Budapest, Akadémiai, 1970 (Régi Magyar Dallamok Tára, 2 – a továbbiakban RMDT II), 51–52, 731.

²² Budapest, Egyetemi Könyvtár és Levéltár A 112. <https://bit.ly/49hmHY3> (hozzáférés: 2023. 04. 12.); *Catalogus manuscriptorum Bibliothecae Reg. Scient. Universitatis Budapestinensis*, Tomus II. pars 1, ed. Alexander SZILÁGYI, Budapest, 1889, 15 (112. sz.).

tulajdonképp ez a harmadik nagy kötet, amivel számolnunk kell. (Akkor is, ha esetleg Stoll Béla érvelését fogadnánk el a keletkezés dátumát illetően, mivel mindenképp egy korábbi időszak énekanyagát rögzíti.)

Ebből kiindulva még két problémát szeretnék vázolni. Az RMKT XVII. század 1. kötetének előszavában a korszakolásról a következőket írja Klaniczay és Stoll: „Sorozatunk időbeli kerete: az 1600 és 1700 közé eső évszázad, mechanikus jellegű és nem alkalmazható teljes merevséggel, következetességgel. Az egyes költők énekszerzők munkássága, vagy egy-egy szorosan összetartozó énekszoport gyakran átlépi ezeket a határokat; a pontosan nem datálható énekek esetében pedig még inkább szükség van rugalmas eljárásra.”²³ Ezt az alapelvet figyelembe véve felmerül a kérdés, hogy olyan kéziratok énekeskönyvek, melyek kezdő dátumuk szerint 1700 előttiak vagy 1700-ban indulnak, de túlnyúlva e határon további évtizedeken át folytatódnak, tovább örökítve ezzel az előző század énekanyagát, és minden bizonnyal új énekeket is teremtve, beletartoznak-e a gyűjtőkörbe? Két konkrét példa erre: az *Écsi énekeskönyv* 1700–1725. közt, *Székegy István énekeskönyve* pedig 1700–1732. közötti időszakban keletkezett. Szükséges-e ezen kötetek vizsgálata, énekeik bevonása a készülő RMKT-kba? A jelenlegi álláspont alapján ezek a kötetek nem képezik a törzsanyag részét, nem számolunk velük a kötet tartalmának összeállításakor.

Egy másik felmerülő kérdés: mi a teendő azokkal a kötetekkel, amik időközönként szerint a korábbi RMKT-kba tartoztak volna, de mikor az adott kötet készült, valamilyen oknál fogva kimaradtak? Hogy csak a legjelentősebb példát említsem: Kájoni János *Hymnariuma*. Az 1659–1677. közé datált *Latin–magyar versgyűjtemény* helye a 15. kötetben lett volna, de mikor az készült, a *Hymnarium* még lappangott, nem volt elérhető csak Jénáki Ferenc jegyzetei és néhány fotómásolata alapján. Ezeket a megfelelő helyen közli is a 15. kötet. De ez elenyésző hányada a kéziratban olvasható verseknek. Pontos számokat nem tudok mondani, csak arányokat, mivel ez az eredeti tervek szerint nem szerepelt, így célzatosan nem foglalkoztunk vele. A kutatócsoport által gondozott adatbázisba Réger Ádám a *Hymnarium* kb. 1000 énekéből eddig 400-at rögzített, ezekből 110 magyar nyelvűt. Az adatbázis lektorálása közben szembesültem azzal, hogy ezeket nem találom az RMKT-kban. Az oka persze érthető volt. Ezt a 110 éneket rendeztem eddig a fentebb említett táblázatos formába, és kerestem korábbi elő-

²³ RMKT XVII/1, 10.

fordulásukat, megjelenésüket. A 110 énekből 61-nek nincs kritikai kiadása. A továbbiakról – és a kötet nagyobb része van még hátra – egyelőre nem tudok pontos számokat mondani. Ezek közt van olyan is, hogy csak részben van meg az 15-ös RMKT-ban. Ez két dolgot jelenthet: vagy csak addig tudták a szövegkritikai jegyzeteket elkészíteni, míg Jénáki fényképén látszik a szöveg; vagy tényleg csak egy-két versszak egyezik, a szöveg többi része teljesen más, tehát visszaértünk a korábban vázolt problémához. Ez esetben arról van szó, hogy Jénákinak volt egy olyan lapról képe, mely ennek az éneknek egy részét (pl. az 1–9. vsz.) tartalmazta, ez alapján közölték a máshonnan nem ismert éneket – de nem a teljes éneket. Mi a teendő az ének másik felével?

Kájoni *Hymnariuma* kellően jelentős és nagy terjedelmű gyűjtemény ahhoz, hogy helye legyen RMKT-kiadásban. Viszont, ha egymás mellé állítjuk Náray, Illyés és Kájoni gyűjteményét, a *Magyar cantionalét* és az imakönyvek anyagát, akkor olyan terjedelmes korpuszt kapunk, amit nem bír meg egyetlen kötet. Ennek megfelelően az egyeztetés során a terjedelmes anyagot felosztottuk két nagy kötetre. Eszerint Náray *Lyra coelestise*, a *Magyar cantionale* és az imakönyvekben fellelhető énekek alkotnak majd egy kötetet. A tervek szerint egy következőben fognak helyet kapni Illyés zoltárai és halottas énekei, továbbá Kájoni *Hymnariuma*. És elengedhetetlen lesz ezeken felül egy pótkötet, melyben a korábbiakból kimaradt versek, énekek szerepelnének.

A kötet elrendezése, jegyzetelése

A 7. és 15. kötetben nem egységes az anyag elrendezése. A 7. kötet az egyes énekes- és imakönyvek szerint veszi sorra az énekeket, a 15. pedig az egyházi év rendje, egyéb alkalmak és szentekhez szóló darabok szerint szedi azokat, így az énekeket egyetlen óriási kántorkönyvben összesítve²⁴ (és ezt a szerkesztési módot folytatja a 17. kötet a gyülekezeti énekek rendezésénél). Talán elvárható lenne, hogy ez utóbbi, újabban választott szerkesztést folytassuk, de a most közölni kívánt anyag nem teljesen alkalmas ilyen elrendezésre: Náray kötete még

²⁴ RMKT XVII/15A, 5.

igen, de az imakönyvekben olvasható verses, énekes darabok nehezen szoríthatók ilyen keretekbe, tehát jelen megállapodás szerint a 7. kötet szerkesztésmódja szerint rendeznénk az anyagot: kötetenként egymás után.

Néhány szót mindenképp ejteni kell még a szövegek átírásáról és jegyzeteléséről. A szövegek átírásánál követtük a korábbi kötetek gyakorlatát, tehát a főszövegül választott forrást betűhűen közöljük, de a ma már nem használt betűjeleket maiakra írjuk át. Megőrizzük a szövegek központosítását, mert ezek a korban metrikai szerkezetre is utalhatnak. A szövegek kis- és nagybetűs írásmódját megtartottuk. Kivételt ez alól a kezdősorok jelentenek, ahol a korábbi kötetek eljárásmódját követve nagybetűt használunk.

A jegyzetek is követik a korábbi gyakorlatot, azaz három nagy részből állnak majd össze.

1. Tárgyi jegyzetek, szómagyarázatok, a szöveg forrására vonatkozó adatok, versformára vonatkozó adatok (rímelés, szótagszám), bármilyen felmerülő információ. Amennyiben egy-egy ének forrása pontosan azonosítható, itt szerepel a forrásszöveg átírása is, továbbá az énekeket kísérő, bevezető, lezáró könyörgések, officium-szövegek, ha azok elválaszthatatlan egységet alkotnak az énekkel.

2. Kritikai jegyzetek: a szövegek előfordulásai más kötetekben, későbbi kiadásokban, szövegváltozatok rögzítése. Ez a rész lesz várhatóan a jegyzetek közül a legrövidebb, mivel csak 17. századi változatokat veszünk figyelembe, és a tárgyalt kötetek mind a század végén keletkeztek, így nemigen akad későbbi megjelenés a századból. Az énekek továbbélését, későbbi megjelenését a 18. század végéig adatoljuk.

3. Zenei jegyzetek. A kötetet a gyülekezeti énekeket közreadó 17-es kötethez hasonlóan kottákkal kívánjuk közreadni. A 7. és 15. kötetek esetében, arra hivatkozva, hogy a Régi Magyar Dallamok Tára tartalmazza a kottákat, csak az RMDT-számot adták meg. Az RMDT azonban szintén átdolgozás, bővítés alatt áll, annak egy új kiadását tervezik, így célszerűbbnek tűnt a protestáns-kötet példáját követni. E munkában a Zenetudományi Intézet dolgozói, Kővári Réka és Papp Ágnes lesznek segítségünkre, a dallamra, kottára vonatkozó jegyzetek megírását is ők vállalták magukra.

Összegzésként elmondható, hogy az anyag gyűjtése megtörtént. Annak ellenőrzése, hogy a korszak énekei közül mi jelent már meg, és mit kell bevinnünk, megtörtént. A szövegek átírása és a tárgyi jegyzetek készítése megtörtént, illetve

folyamatban van. Az énekek előfordulásainak összegyűjtése részben már megtörtént, de a fellelt szövegek alapján a kritikai jegyzetek készítése, szövegváltozatok rögzítése – amennyiben vannak ilyenek – a még elvégzendő feladatok közé tartozik. Ugyanígy várat magára a begépelte szövegek ellenőrzése, lektorálása. Vannak kérdések, fentebb vázolt problémák, melyekre már született megoldás, mások viszont még várják a megnyugtató tisztázást. De összességében elmondható, hogy haladunk vele, és mivel a kutatócsoport megkezdhetett egy következő ciklust, reményeink szerint hamarosan valóság lesz a fent vázolt tervekből.

Személynévmutató

- Ábrahám 216
Achitophel 217
Acsay Ferenc 82, 97, 101,
Adalbert, Szent 122
Ádám 212
Adamik Tamás 63, 67
Adonyi Judit 132
Adriányi Gábor 128
Ágoston, Szent 66, 175, 176
Ajkay Alinka 11, 131–136, 138
Ajtai Jakab 139
Albert, Szent → Adalbert, Szent
Alexander, Jonathan J. G. 19
Alkuin 68
Alszeghy Zsolt 205, 212
Alszeghy Zsoltné 204
Alvinczi Péter 137
Amassa 213
Ambrosius, Aurelius 62, 64, 66
Ambrus, Szent 176
Ambrus-Fallenbüchl Zoltán 95
Amiet, Robert 56
Anna, Szent 162
Annás 213, 218
Antonio Pignatelli → Ince, XII. pápa
Antonius Schöne 156
Apáczai Csere János 147, 148
Apafi Mihály 123, 127, 154, 164
Aragona, Giovanni d' 28
Arimatheai József 215
Arisztotelész 170, 172
Árkosi Tegző Benedek 139, 141
Artner, Edgár 84
Augustyn, Wolfgang 18, 36
Avar Anton 19
Bajáki Rita 8, 65, 131, 134–136, 221,
222
Bajalich, Antonius 191
Bakaljar, földesúr 200
Balanyi György 121
Balázs Mihály 141, 142, 143, 147,
Balla Lóránt 60
Balsarati Vitus János 156
Bán Imre 163
Bándi András 151
Bánfi Miklós, Lindvai 19
Barabás 214, 215, 218
Baranyi Béla 124
Baranyi Pál 228
Bárdos Kornél 226
Baróti Szabó Dávid 169
Bársony György 124, 126
Barta M. János 73
Bárth Dániel 13, 183–190, 196
Bárth János 192
Bartha Katalin Ágnes 203, 211
Bartlett, Robert 48
Bartók István 62
Bartók Zsófia Ágnes 145, 147
Bátai B. György 147–150
Báthory Gábor 223
Báthory Miklós, ecsedi 157
Báthory Orsolya 8, 9, 131, 134–136,
138, 221,

- Báthory Zsófia 123, 125
Batizi András 69, 70
Batthyány József 191
Bauer-Eberhardt, Ulrike 18
Beatrix, királyné 28
Bécsy Tamás 209
Bednárik János 183
Bedy Vince 86,
Bellarmino, Roberto 169, 170
Benczédi László 127
Benedek, XIII., pápa 219
Benedek, XVI., pápa 55
Bepler, Jill 160
Berner, Felix 212
Bethlen Kata 164
Beyer, Andreas 18
Binder Pál 142
Bíró Imre 121
Bíró Vencel 121
Bisztray Gyula 223
Bitskey István 163
Blahó János 196, 198, 199
Blanár Ödön 82
Bocskai István 223
Boda Attila 73
Bodó Márta 62
Boer, Wietse de 169
Bogár Judit 13, 134, 224–226
Bognár Krisztina 84
Bollati, Milvia 19
Bóné Éva 60
Bonfini, Antonio 17
Bora György 143
Borbáth Dániel 148
Borella, Pietro 52
Boros Gábor 167
Boskovits Miklós 18
Bouydosh, Ernest 126
Boynton, Susan 52
Brandolini, Aurelio Lippo 31
Bretz Annamária 134
Buonvisi, nuncius 127, 128
Byttebier, Pieter 47
Calvin, Jean (Calvinus) 11, 131, 135,
152
Capp, Bernard 173
Carafa, Carlo, pápai nuncius 101
Castello, Francesco da 18, 19, 21, 24–
29, 32
Celestin, pápa 66
Christian, William A. 166
Cicero, Marcus Tullius 172
Ciprián, Szent 176
Cirenei Simon 215
Clichtoveus, Judocus 65
Connor, Carolus 101
Cornell, Henrik 217
Corrigan, John 165, 166
Corvin János 31
Crato, Johannes 155
Cybo, Alderano 127, 128
Czibula Katalin 203, 206, 207, 212
Csáburdédon 213
Csáky/Czaky de Keresztszegk,
Stephanus 89
Csata Adél 151
Cséfalvy Pál 40
Csendes, Peter 80
Csepregi Zoltán 151, 152, 156
Cserey Zoltán 142
Csete István 60
Csonta István 62
Csorba Dávid 151, 155, 163

- Csúzy Zsigmond 170–174, 176, 178, 180, 181
- Daczó Árpád Lukács 206
- Daneu Lattanzi, Angela 18, 25
- Dankó József 225
- Dávid Ferenc 139, 140, 145
- Dávid, király 175, 179–181, 218
- Davis, John 166
- Deák Zsuzsanna 60
- Delcorno, Carlo 168
- Demeter Júlia 203–207, 209, 211
- Demeter Volkán Júlia 60
- Demmel József 200
- Dénes 53
- Dénesi Tamás 183
- Denk, Ulrike 80
- Déri Balázs 37, 45, 63, 64
- Deus Pater 214
- Dobozy Nóra Emőke 145
- Dobszay László 40, 45, 63
- Doglio, Maria Luisa 168
- Dominkovits Péter 111
- Domonkos, Szent 40, 42
- Duffield, Samuel Willoughby 69
- Duplacy, Jean George Augustin 209
- E. S. mester 21, 23, 30
- Eder István 82
- Egri László 199, 200, 202
- Egyed Emese 203, 211
- Elekes Tibor 142
- Enyedi György 139
- Erdő Péter 117
- Erzsébet, Zakariás felesége 162
- Etlinger Mihály 224
- Éva 212
- Ezékias 180
- Fabiny Tibor 209
- Fabritius, Josephus 101
- Fallenbüchl Zoltán 114
- Farbaky Péter 19, 28, 31
- Farkas Anett 205
- Farmati Anna 10, 59, 61, 62, 65, 66
- Fazakas Gergely Tamás 12, 151, 163–165
- Fazekas István 10, 73, 74, 77, 78, 83–85, 88, 97, 101, 105, 113, 119, 122
- Fedeles Tamás 117
- Federmayer, Frederik 97, 112
- Fehér János 142
- Fejérdy András 83
- Fekete Csaba 63
- Fenner, Chris 69
- Ferdinánd, I. 78
- Ferdinánd, II. (Ferdinandus secundus) 80, 124
- Ferdinánd, III. 124
- Ferenczi Ilona 63
- Ferentzi Vitus 212
- Filipecz János 32
- Firey, Abigail 168
- Forgách Ferenc 123, 130
- Forgó András 185
- Forstner, Karl 217
- Fortunatus, Venantius 64
- Földvály Miklós István 10, 45–47, 54, 63
- Förköli Gábor 139, 145
- Fraknoi Vilmos 117, 118
- Franz, Adolph 58
- Friedrich Károly 63
- Friedrich, Markus 81
- Fülöp Árpád 205, 210

- Gábor Csilla 10, 60, 151, 163
 Galla Ferenc 122, 126–128
 Garzelli, Annarosa 26, 27
 Gatianus 53
 Gecsényi Lajos 85, 112, 113
 Geleji Katona István 60
 Gellérd Imre 141, 143, 145
 Georgius Magnus 64
 Geréb Zsigmond 144
 Gesztelyi Hermina 151
 Giani, Giovanni 128
 Gittos, Helen 50
 Glaser Gábor 190
 Gossi, Bartolomeo 19
 Goulet, Monique 71
 Göttler, Christine 169
 Gräb, Wilhelm 67
 Gratz Jakab 122
 Grelot, Pierre 209
 Gribóczy Mihály 125
 Gubasóczy János 124
 Guéranger, Prosper 53
 Guillet, Jaques 209
 Guitman Barnabás 151, 156
 Gyalai Sámuel 139
 Gyalogi János 60
 Gyöngyössy Orsolya 183
 Györfy Eszter 186
 György József 210
 György, topuszkói apát 18, 36
 Haag, Herbert 209
 Hamilton, Sarah 50
 Hargittay Emil 11, 13, 131–136, 147, 221, 224
 Hartwig Nostitz, Johann 101
 Havas László 154
 Hegedűs András 83, 122
 Hegedűs Zoltán 112
 Hegedűs, Thaddaeus 190, 192
 Heinzelmann, Martin 71
 Heitzmann, Christian 19
 Hende Fanni 16, 36
 Henkys, Jürgen 67
 Herepei János 147, 148
 Hermann Egyed 84
 Hernády Judit 131
 Hets J., Aurelián 86
 Hoffier, Johannes 202
 Hoffmann Edith 17–19, 26, 27, 29, 32, 36
 Hoffmann Gizella 141–143
 Holl Béla 223, 224
 Hološová, Alžbeta 84
 Holovicz/Holovich, Paulus 89
 Homoródszentmártoni János 141
 Homoródszentmártoni Kovács János, id. 139–141, 143, 144, 147, 149, 150
 Homoródszentmártoni Kovács János, ifj. 142, 143
 Horváth Andor 147
 Horváth Balázs 10
 Horváth Cirill 63
 Horváth Csaba Péter 135, 136
 Horváth Iván 147
 Horváth Mária, M. 135
 Hosschius, Sidronius 169
 Höfler, Janez 23, 30
 Hörmann János 219, 225, 226
 Hrabanus Maurus 64, 68
 Hubert Gabriella, H. 63, 224
 Hubert Ildikó 169
 Hunyadi Demeter 139

- Hunyadi Mátyás → Mátyás, I. Hunyadi
Huszár Gál 64, 66–70
Huszi László 152
Ignác, Szent, Loyolai 80
Illés, próféta 212, 213, 218
Ilyefalvi Emese 183
Illyés András 60, 229
Illyés István 171, 174, 175, 180, 181, 219, 225–228, 231
Imorde, Joseph 169
Imre Mihály 163
Imre, Szent 40, 41, 44
Ince, XI. pápa 126, 127, 129
Ince, XII. pápa (Antonio Pignatelli) 127
István, I. Szent (magyar király) 13, 40, 41
Iványi Emma 127
Izsák 216
Jakab Elek 153
Jakab Réka 183
Jaklin Balázs 229
Jákob 217
Jankovits László 62
János, apostol és evangélista 175
János, Aranyhajó Szent 171
Jénáki Ferenc 230, 231
Jephte 217
Jeromos, Szent 170
Jézus Krisztus 141, 143, 207–209, 212–218
Jiménez de Cisneros, Francisco 52
Joáb 213
Jób 212, 213, 218
Jósiás 180
József (Ószöv.) 212, 213
József (Arimatheai) 215
József, II. 185
Júdás 170, 179, 180, 212, 213, 215, 216–218
Kádár Zsófia 10, 73, 74, 77, 83–85, 88, 97, 101, 102, 105, 113
Kaifás 213, 218
Káin 170, 179, 180, 214
Kajcsa Lőrinc Joakim 210, 212, 218
Kájoni János 208, 226–228, 230, 231
Káldi György 176208
Káldos János 139
Kálmáncsehi Domonkos 10, 17, 18, 20–22, 24–28, 30–32, 35–44
Kálmánycehi Sánta Márton 70
Kálvin János → Calvin, Jean
Kanász Viktor 117, 118
Kanyurszky György 144, 168, 173
Karant-Nunn, Susan C. 167
Kassai Császár György 156
Kászonyi Márton 123, 127
Kazy Ferenc 83
Kecskeméti Gábor 152–156, 224
Kedves Csaba 209
Kelemen Áron 49
Kelemen Didák 177
Kelemen Fruzsina 60
Kelemen Imola 210
Kelemen, VIII. pápa 208
Kelemen, IX. pápa 122
Kelemen, X. pápa 122
Kemény Lajos 126
Kemény Sámuel 123
Kempis Tamás 131
Kénosi Tózsér János
Kerekes/Kerekess, Sigismundus 89

- Kereszturi Sámuel 139
Kéry János 120
Keserű Bálint 147
Kilián István 13, 203–207, 209, 210
King, Archdale A. 52
Kisdi Klára 36
Kiss Beáta 84
Kiss József Mihály 84
Klaniczay Tibor 63, 64, 223, 230
Knapp Éva 211
Kocik, Thomas M. 55
Kollányi Ferenc 121, 123
Kollonich Lipót 129
Koltai András 121
Komáromi Tünde 183
Kontsek Ildikó 40
Kónya Franciska 60
Kónya, Peter 113
Kónyova, Annamária 113
Kopácsi István 160
Kopcsányi Márton 177
Korondi Ágnes 37, 59
Kósa László 185
Kosáry Domokos 185, 219
Kovács Dóra 119
Kovács Eszter 204
Kovács Mária 145
Kovács Sándor 139, 141–143
Kozma Dimén 144
Kozma János 141, 143
Kozma Mihály 141, 143
Ködöböcz Gábor 206
Kökényesi Zsolt 73, 74, 77, 83, 85, 88, 97, 101, 105, 113
Königstein, Antonius, A. 219
Körmendy Kinga 33
Körömi Gabriella 205
Kőszeghy Péter 130, 225
Kővári Réka 203, 204, 207, 224, 232
Kralovánszky Alán 40
Kruppa Tamás 117
Kubinyi András 33
Kulcsár Krisztina 185
Kuna István László 218
Kurz, Gebhard 66
Kuszálík Eszter 145
La Noe, Marcus Josephus 101
Lacan, Marc-Francois 209
Lajos, XIV. 129
Lakatos Bálint 73
Landovics István 172, 173
Lange-Krach, Heidrun 18, 36
Lannoy, Marcus Josephus de 101
László Zsófia, V. 153, 154
László, I. Szent 13, 37, 40
Lauf Judit 10, 17, 18, 20, 33, 35, 36, 38
Lázár 53, 175
Lelkes Rita 240
Léon-Dufour, Xavier 209
Leonhard Stöckel 156
Lessenyey Nagy Mihály 123
Lipót, I. 128
Lippay György 120, 121, 125, 127, 129, 130
Litta, Alfonso 129
Lobkowitz, Wenzel Eusebius 119
Lohner, Tobias 170, 172
Lombart, Nicolas 62, 65, 71,
Losonczy Anna 157
Losonczy Fruzsina 157
Losonczy István 157
Lósy Imre 125, 130
Lovas Borbála 11, 140, 145, 146

- Löser, Freimut 18, 36
Lucini, Josephus Maria 101
Luffy Katalin 59, 151, 152
Lukács László 79, 80
Lukács Ottilia 62
Luther, Martin 61, 62, 65–67, 69

Macripodari Jácint 120
Maczák Ibolya 132, 138, 145, 221
Madas Edit 16, 33, 36, 45
Mansi, Josephus 170
Mansi, Giuseppe 180
Margócsy István 147
Mária Magdolna 53, 169, 171, 174, 175, 180, 181
Mária, Jakab anyja 216
Mária, Szűz 39, 169, 176, 177, 215, 216, 227, 228
Mária Terézia 192
Marinkovics, Stephanus 189
Márkos Albert 141, 142, 143
Markovich, Josephus 190, 191
Markschies, Christoph 67
Márta 53
Márton, Szent 13
Martialis, apostoli küldött 53
Marubbi, Mario 19, 26, 28
Masenius, Jacobus 212, 219
Mátyás I. Hunyadi 17, 19, 20, 27, 28, 31, 33, 39
Mauroy, Nicolas 65
Maximilian, I 18, 36
Medgyesi Pál 12, 164
Medgyesy S. Norbert 13, 203–205, 207, 208–211
Mertens, Sabine 217
Mészáros István 219
Meszlényi Antal 126
Mezey László 15, 16, 45
Mihalik Béla Vilmos 121, 151, 185
Mikeás 215
Mikó Árpád 17–19, 25, 32, 36, 40
Mikó Gyula 154
Mindszenty József 130
Miskei Antal 207
Molin, Alvise 101
Molinus, Hieronymus 101
Molitor János 198
Molnár (B.) Lehel 142, 143, 151
Molnár Antal 185
Molnár Dávid 139
Molnár Dávid, Szigeti 11, 139, 141
Molnár Lehel 141
Monika, Szent 176
Monok István 155
Monte, Giovanni di 26, 27
Móré Tünde 12, 151–153
Morvai Gyula 113
Mózes 213, 216–218
Muckenhaupt Erzsébet 206, 208, 212, 216, 219
Muhi János 188, 190, 192
Muntagné Tabajdi Zsuzsanna 13, 183, 195, 196
Müller, Detlef K. 78
Müller, Jan-Dirk 18, 36
Münzer, Thomas 69

Nádasdy Ferenc 123
Nádor Zsófia 145
Nagy Béla 109
Nagy Emese-Ingrid 60
Nagy Eszter 27, 28, 39
Nagy Ferenc 209
Nagy István 190
Nagy Iván 153

- Nagy Júlia 203, 211
 Nagy Katalin 117
 Nagy Lajos 223
 Nagy László, Szelestei 7, 9, 62, 221
 Nagy Piroska 167
 Nagy Szilvia 210
 Nagylaki István 36
 Nándori István 200
 Náray György
 Neihauß, Adamus 101
 Nemes Gábor 117
 Németh István, H. 84
 Némethy Lajos 199
 Niekus Moore, Cornelia 160
 Nikodémus 215
 Nóda Mózes 62
 Nowakowska, Natalia 47
 Nuzzo, Armando 221
 Nyerges Judit 155
 Okolicsányi József 196
 Oláh Miklós 120
 Oláh Róbert 117, 118
 Oppl, Ferdinand 80
 Orbán István 120
 Orbán, VIII., pápa 71
 Orléans-i Theodulf 64, 67
 Orlandt, Ferdinandus Joannes 89
 Orsós Julianna 19
 Országh Borbála 157
 Országh Ilona 156–162
 Országh Kristóf 157
 Országh László 157
 Ötvös István 210
 Óze Sándor 209, 210
 Pajorin Klára 28
 Pál, Szent (Saul) 170, 216, 218
 Paládi-Kovács Attila 185
 Pálffy Géza 84
 Pálffy Tamás 126
 Pallvicino, Carlo 25
 Pap Balázs 62
 Pap Domokos 142
 Papp Ágnes 224, 229, 232
 Papp Andrea 63
 Papp Anette 63
 Papp Géza 229
 Papp Ingrid 153
 Papp Kinga 151
 Patachich Ádám 120
 Patachich Gábor 120
 Payr Sándor 63, 101
 Pázmány Péter 80, 84, 120, 123, 127,
 130–138, 144–147, 150, 168, 170–
 175, 177–179, 222
 Pekri Anna 157
 Pelc, Milan 18, 36
 Perényi Gábor 155–158, 160, 161
 Petaz, Bonaventus 101
 Péter István 151
 Péter Katalin 153, 156
 Péter, Szent 169, 175, 179, 180, 213,
 216, 217
 Péterffi András Domokos 218
 Pfeiffer János 126
 Piatti, Angelo Alberto 168
 Pignatelli, Antonio 127
 Pilátus 208, 215
 Pilikta László 73
 Pilissy Tamás 73
 Pintér Jenő 63
 Pintér Márta Zsuzsanna 13, 203–207,
 209–211

- Pius, V., pápa 50
Plachi István 198, 201
Pócs Dániel 28
Póka Ágnes 84
Polgári András 139
Pongrácz, Denis 112
Prudentius, Aurelius Clemens 64

Quiñones, Francisco de 50

Radó Polikárp 45
Ragač, Radoslav 112
Rajeczky Benjamin 45
Rákóczi György, I. 223
Rákóczi György, II. 223
Ratdolt, Erhardus 37
Rebeka 162
Rédiger Árpád 142
Réger Ádám 230
Reinhard, Wolfgang 77
Restás Attila 146
Ringer, Fritz 78
Ripa, Cesare 212, 219
Robert, Jörg 62, 65, 66
Romano, Cristiano 19
Rosenwein, Barbara 166
Rosselli, Francesco 21, 22, 25, 29
Rottal János 119, 122, 130
Rozsondai Marianne 31
Rudíneck György 196, 198–202
Rusticus, Quintus 215

Sági György 117
Sajó Tamás 212
Salacz Gábor 124
Sales, Simon 101
Sambucus, Johannes 156, 212, 219
Sántha Emese 145
Sára 162

Sarbak Gábor 9, 16, 33
Sasfi Csaba 78, 95
Saturninus 53
Saul → Pál, Szent
Savoy, Bénédicte 18
Scheer, Monique 174
Scheidlen, Bernardus Franciscus de
101
Schesaeus, Christian 156
Schleich, Clemens 156
Schönvitzky Bertalan 82, 97
Schwartz, Robert von Megyes 82
Sebestény András 127
Sebestyén Ádám 139
Sedulius, Coelius 64
Silling István 192
Simén Domokos 143
Simon, Brian 78
Sinkovics István 84
Sipos Gábor 145, 148
Sixtus, V. pápa 208
Socinus, Faustus (Fausto Sozzini) 144
Solm, Joannes Henricus 101
Soltész Zoltánné 216
Sommervogel, Carlos 169
Spinola, Giulio nuncius 11, 123
Stamler, Ábel 49
Stapleton, Thomas 175
Stearns, Carol Z. 166
Stearns, Peter N. 166
Sternacius, Sebastianus (Sebastian
Sternacki) 144
Stoll Béla 223, 224, 229, 230
Stöckel Leonárd 156
Strešnák, Gábor 112

Szabó András 154, 156, 158
Szabó Ferenc 209

- Szabó Géza, Szentmártoni 157, 224
 Szabó István 168, 171, 173, 174, 176,
 178, 181
 Szabó Márton 196
 Szabó Zoltán 112
 Szádóczki Vera 13, 65, 73, 221, 223,
 224
 Szakál Anna 183
 Szalai Judit 167
 Száraz Orsolya 12, 163, 165, 169
 Szatmári Áron 224
 Szatmárnémeti Mihály 60
 Szatmáry György 31
 Szegedy Lénárd Ferenc 124
 Székely Dorottya Piroska, B. 73, 119–
 122, 130
 Székely István 230
 Szekler Enikő 153
 Szelényi Mária 198
 Szelepchény György 11, 119–122,
 124–130
 Szelepcsényi György → Szelepchény
 György
 Szelestei Nagy László → Nagy
 László, Szelestei
 Szemenyei István 125
 Szendrei Janka 45
 Szentmártoni János 142
 Szentmártoni Szabó Géza → Szabó
 Géza, Szentmártoni
 Szentpétery Imre 84
 Szerniczky/Zerniczky, Alber-
 tus/Adalbertus 89
 Szigeti Kilián 130
 Szikszai Fabricius Balázs 155–160,
 162
 Szilády Áron 70
 Szilágyi Anna-Rózsika 60
 Szilágyi Emőke Rita 145
 Szilágyi Sándor 229
 Szilas László 81
 Szinnyei József 122, 153
 Szirtes Zsófia 118
 Szlávik Ferenc 205, 212
 Szmendrovich, Rochus 186, 189, 190
 Szmutku Melinda 60
 Szoliva Gábor 63
 Szögi László 81
 Szőke Imola 145
 Szövérfy József 62
 Tagman, Josephus 101
 Tamás Zsuzsanna 130, 212
 Tandlich, Tomáš 112
 Tanka Gergely 139, 141
 Tar Gabriella-Nóra 203, 211, 212
 Tarnai Andor 153
 Tarnóczy István 229
 Tasi Réka 151, 152, 163, 177
 Tegethoff, Wolf 18
 Tegye Imre 154
 Telgárti Lipót 126
 Ternovác Bálint 73, 74, 83, 113
 Thordai János 139
 Thököly Imre 127
 Thuróczy, Johannes 30, 34
 Thúz Osvát 18, 38
 Tolnai Máté 49
 Tomek Vince 121
 Tomisa Ilona 122
 Tóth Anikó 63
 Tóth István György 123, 128, 219
 Tóth Krisztina 122
 Tóth Tamás 120

- Tóth Zsombor 12, 59, 60, 151, 152, 163
Török Ambrus 19
Török András 19
Török Benedek 19
Török Ferenc 157
Török Imre 19
Török József 45
Török László, id. 19
Török László, ifj. 19
Török Péter 19
Traininger Anita 80
Transylvanus, Jacobus Lucius 156
Tsikfalvi Gergely 139
Turbuly Éva 111
Túri Tamás 139, 145, 146
Tusor Péter 11, 117–119, 121–123, 127–130
Ugrai János 185
Ulászló, I. 30
Ungnád Kristóf 157
Uriás 179
Uzoni Fosztó István 141–143, 147
Vámos Violetta 131, 135, 138
Vanino, Miroslav 104
Vanoviczy János 122, 128
Vanyó László 208
Vanyó Tihamér 120, 123, 128, 129
Várfalvi Pálfi Zsigmond 139
Varga Imre 203, 204, 206, 210, Varga Júlia 84
Vargyasi Balázs 142
Várkonyi Ágnes, R. 123, 127
Varsányi Orsolya 134
Vásárhelyi Judit, P. 221
Vass Csongor 60
Vecchio, Boccardino il 31, 32
Verard, Antoine 65
Veres György Lajos 218
Verók Attila 155
Vida Bence 119
Virág Csilla 119
Vizkelety András 16
Vocelka, Karl 80
Vrabély Márk 139
Vulkán Vera Tünde 59
Waldman, Louis A. 19
Wehli Tünde 17, 36
Westermeyer, Paul 69
Wittgens, Fernanda 18
Zamfir Korinna 62
Zikzovianus, Basilius Fabricius 156
Zanetti, Bartholomaeus 169
Zrínyi Ilona, Országh Kristóf felesége 157
Zvara Edina 155
Zsoldos Attila 84
Zsupán Edina 10, 17–22, 25, 26, 28, 31, 35, 36

